

બે બેલ

હજીર વચનજી માનવજી વ્યાખ્યાનમાળાનાં આ પાંચ વ્યાખ્યાનો મુંબઈ યુનિવર્સિટીની સ્કૂલ ઓફ ઇકનોમિક્સ એન્ડ સોશિયોલોજીના વ્યાખ્યાનગૃહમાં ૧૯૫૨ના સપ્ટેમ્બરની તા. ૮મી થી ૧૨મી સુધીના પાંચ દિવસોમાં મેં આપ્યાં હતાં. એ વ્યાખ્યાનો માટે નિમંત્રણ આપવા બદલ તથા એના પ્રકાશનમાં સહાય કરવા માટે હું મુંબઈ યુનિવર્સિટીનો આભારી છું. ગજ્ઞાર્થશાસ્ત્ર (Semantics)ના વિષય પરત્વે છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષથી હું વિચાર કરતો હતો તથા પ્રસંગોપાત ગુજરાતી-અંગ્રેજી સામયિકોમાં એ વિષે લેખો લખતો હતો, પરંતુ એ વિષે એક વ્યવસ્થિત પુસ્તકાકારે લખવાનું આ વ્યાખ્યાનો નિમિત્તે જ શક્ય બન્યું છે. નહિ તો એ માટેના મનોભાવ ક્યારે અમલમાં મૂકી શકાત એ હું કહી શકતો નથી.

આ વ્યાખ્યાનો લખાઈ ગયા પછી એ સાલન્ટ વાર્થીને કેટલાંક અગત્યનાં સૂચનો અધ્યાપક શ્રી નગીનદાસ પારેખે કર્યાં હતાં. યદોદરા યુનિવર્સિટીમાં મારા સહકાર્યકર તથા વિદ્યાર્થી શ્રી. ઇન્દ્રવર્તન અંબાલાલ દવેએ આ વ્યાખ્યાનોની છાપખાતા માટેની સાફ નકલ ઊલટભેર કરી આપી હતી તથા સૂચિ પણ તેમણે જ તૈયાર કરી છે. અધ્યાપક શ્રી. ચિમનલાલ નારણદાસ પટેલે કેટલાક જરૂરી પુરતકા મને મેળવી આપ્યાં હતાં. મુંબઈના ગતદૈનિક ‘હિન્દુસ્તાન’ના સાહિત્ય-વિભાગના સંપાદક શ્રી. ભ. હી. ભૂખણવાળાએ વ્યાખ્યાનના દિવસોએ દરરોજ વ્યવસ્થિત નોંધ લઈને પાંચ વ્યાખ્યાનોનો અધિકૃત સાર પ્રસિદ્ધ કરી અભ્યાસીઓને સુલભ બનાવ્યો હતો. એ સર્વ મિત્રોનો હું ઋણી છું.

આવા શુક ગણાતા વિષયના વ્યાખ્યાનોમા ગણતરીની હાજરીની જ અપેક્ષા રખાય છે. એટલે પાંચ દિવસોએ કિનરોત્તર વધતી સંખ્યામા હાજર રહીને મને સહકાર આપનાર શ્રોતાઓનો પણ મારે આભાર માનવો બેઠકો.

‘અધ્યાપક નિવાસ’,
યદોદરા
તા. ૨૨મી જુલાઈ, ૧૯૫૪

ભોગીલાલ જ. સાંડેસરા

વ્યાખ્યાતાનાં અન્ય પુસ્તકો

- સંઘવિજયકૃત સિંહાસનચત્રીસી (૧૯૩૩)
 માધવકૃત રૂપસુંદર કથા (૧૯૩૪)
 વીરસિંહકૃત ઉપાહરણ (૧૯૩૮)
 વાઘેશ્વરિયાનું ગુજરાત (૧૯૩૯)
 મતિસારકૃત કપૂરમંજરી (૧૯૪૧)
 પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાં વૃત્તરચના (૧૯૪૧)
 ઇતિહાસની કેડી—વેળાસંગ્રહ (૧૯૪૫)
 સંઘદાસગણિકૃત વસુદેવ-કિડી—અનુવાદ (૧૯૪૬)
 વસ્તુપાલ કા વિદ્યામણ્ડલ—હિન્દી અનુવાદ (૧૯૪૭)
 વસ્તુપાલનું વિદ્યામંડળ અને ધીજી લેખો (૧૯૪૮)
 સત્તરમા શતકનાં પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય (૧૯૪૮)
 ન્યેષ્ઠીમલ્લ શાંતિ અને મલ્લપુરાણ (૧૯૪૮)
 પંચતંત્ર (૧૯૪૯)
 જગન્નાથપુરી અને ઓરિસાના પુરાતન અવશેષો (૧૯૫૧)
 હેમચન્દ્રાચાર્ય કા શિષ્યમણ્ડલ—હિન્દી અનુવાદ (૧૯૫૧)
 જૈન આગમસાહિત્યમાં ગુજરાત (૧૯૫૨)
 ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર, અધ્યયન ૧-૧૮ (૧૯૫૨)
 આરતીય આર્યાભાષા અને હિન્દી (૧૯૫૨)
 નેમિચન્દ્ર ભંડારી-વિરચિત પદ્ધિશતક પ્રકરણ—
 ત્રણ બાલાવબોધ સહિત (૧૯૫૩)
 Literary Circle of Mahāmātya Vastupāla and its
 Contribution to Sanskrit Literature (૧૯૫૩)
 મહીરાગકૃત નલ દવદંતી રાસ (૧૯૫૪)
 પ્રાચીન રાગુ-સંગ્રહ (છપાય છે)
 ગન્દોપાશ્વાનમ્ (છપાય છે)

અનુક્રમ

બે બોલ	
વ્યાખ્યાન પહેલું : પ્રાસ્તાવિક	૧-૨૬
વ્યાખ્યાન બીજું : અર્થસંકેત	૨૭-૫૬
વ્યાખ્યાન ત્રીજું : અર્થવિસ્તાર	૫૭-૮૭
વ્યાખ્યાન ચોથું : અર્થસંક્રાન્તિતાં	૮૮-૧૨૫
પરિણામ	
<p>(૧) ૩૫૬-૮૮; (૨) સાદૃશ્ય-૯૬, (૩) વ્યક્તિ-૧૦૧;</p> <p>(૪) શબ્દોની ચક્રીપદ્ધતી-૧૦૬, (૫) જૂના શબ્દોનો લોપ</p> <p style="padding-left: 40px;">અને નવીન શબ્દોનો આગમ-૧૧૭.</p>					
વ્યાખ્યાન પાંચમું : શબ્દ અને સંસ્કૃતિ	૧૨૬-૧૭૪
સામાન્ય સૂચિ	૧૭૫-૧૯૪
અર્થ, વ્યુત્પત્તિ કે ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ચર્ચેલા શબ્દોની સૂચિ	૧૯૫-૨૨૩
શુદ્ધિપત્રક	૨૨૪

વ્યાખ્યાન પહેલું

પ્રાસ્તાવિક

આ વ્યાખ્યાનમાળા શરૂ કરતા સૌ પહેલા, એ માટે આમ તથા આપવા માટે મુ બઈ યુનિવર્સિટીના આભાર માનવો એ મારું કૃતજ્ઞ સમજી છું, તે સાથે આમ તથાના સ્વીકારને પરિણામે જે મોટી જગ્યાદારી મારે માથે આવી છે એનો ખ્યાલ કરતા એક પ્રકારનો સ કોચ અનુભવ છું. આ પૂર્વે ગુજરાતના સમર્થ નિદાનો આ વ્યાખ્યાનમાળાના વ્યાખ્યાનો આપી ગયા છે, અને તેમણે ઉચ્ચ નિદા અને સ શોધનની આ વ્યાખ્યાનમાળાના સ્થાપનાકાળથી જ શરૂ થયેલી પરંપરાને ઉચ્ચિત રીતે જાળવી રાખી છે. આ પૂર્વસૂચિઓને અનુસરવાનો હું યથાશક્તિ પ્રયાસ કરીશ, પણ એ સાથે નિત તી કરીશ કે મારી મર્યાદાઓ આપ નિભાવી પેશો અને માગ વક્તવ્યને નિધારે સ્પષ્ટ કરવાની તથા એમાની હકીકતો અને વિધાનોને વધુ વ્યાપક અને શાસ્ત્રીય ભૂમિકાએ મૂકવાની દૃષ્ટિએ ઘટતા સૂચનો કરશે.

ગુજરાતનો ઇતિહાસ અથવા ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યને લગતા એકાદ વિષય ઉપર આ વ્યાખ્યાનો અપાવા જોઈએ એવા નિયમને અનુસરીને મેં ગુજરાતી ભાષાશાસ્ત્રને લગતો એક વિષય પસંદ કર્યો છે. એ વિષય છે ગ્રંથાર્થસ ક્રાન્તિશાસ્ત્ર અથવા સંક્ષિપ્ત ગ્રંથ પ્રયોજ્યે તો ગ્રંથાર્થશાસ્ત્ર એને અંગ્રેજીમાં Semantics કહે છે. કેટલાક વર્ષ પહેલા Semasiology પણ કહેતા જે કે એ શબ્દ હવે ખાસ પ્રચારમાં નથી. Semantics અથવા ગ્રંથાર્થ શાસ્ત્ર એટલે ભાષામાં શબ્દોના અર્થો કેવી રીતે અને કેવા પરિવર્તનો પામે છે અને એ પાછળ કયા પરિબળો કામ કરી રહ્યા છે એનો અભ્યાસ કરનારું શાસ્ત્ર Semantics શબ્દ સજ્ઞા વ્યક્ત કરવાના અર્થના એક ગ્રીક શાસ્ત્ર ઉપરથી આવ્યો છે, અને શબ્દો પણ

સચરાચર જગતના મૂર્ત અને અમૂર્ત પદાર્થોની સંજ્ઞાઓ હોવાથી એ સંજ્ઞાઓનાં અર્થોત્ શબ્દોનાં અર્થનિયયક દશાન્તરોના અભ્યાસ માટે પણુ છેવટે તે વપરાતો થયો છે. પણુ Semanticના પર્યાય તરીકે ‘અર્થશાસ્ત્ર’ યોગ્ય શકાય એમ નથી, કારણુ કે એમ કરતાં સંપત્તિશાસ્ત્ર સાથે સંબંધ થાય છે. જો કે અહીં યાદ રાખવું જોઈએ કે સંપત્તિ અથવા ધનતા અર્થમાં અર્થ શબ્દનો પ્રયોગ વૈદિક સાહિત્યમાં નથી. ‘નિરુક્ત’કાર યાસ્કાચાર્યે એ શબ્દ ‘ભાવાર્થ’ સૂચિત કરવા માટે અને કવચિત ‘અભીષ્ટ વસ્તુ’નો અર્થ વ્યક્ત કરવા માટે પ્રયોજ્યો છે (આર્યપત્યમિચ્છન્, ‘નિરુક્ત’ ૭૧); ધન અથવા સંપત્તિનો અર્થ પાછળથી એની સાથે જોડાયેલા ઉપયોગોને કારણે આવ્યો જણાય છે. અર્થ એટલે વસ્તુ અથવા પદાર્થ પણુ ખરો. ન્યાયશાસ્ત્રમાં અનેક વાર પ્રયોજતા હિન્દિયાર્થસનિકર્ષ જેવા શબ્દમાં એનો એ જ અર્થ છે. પુરુષાર્થ એટલે ‘મનુષ્યે પ્રાપ્ત કરવા લાયક ઉત્તમ વસ્તુ’ અને ચાર પુરુષાર્થો પૈકી ચરમ અથવા છેલ્લો પુરુષાર્થ તે મોક્ષ. જો કે, ચાર પુરુષાર્થોમાનો અર્થપુરુષાર્થ જગતની ઉપયોગી વસ્તુઓ મેળવવાનો પ્રયત્ન છે, જેની સાથે અર્થનો ‘સંપત્તિ’ એ અર્થ જોડાયેલો છે, એ નોધપાત્ર છે. વળી પુરુષાર્થનો અર્થ પરાક્રમ થાય છે ત્યાં એક પ્રકારની સૂક્ષ્મતાની છાયા નજરે પડે છે.

પણુ આ તો કઈક વિષયાન્તર થયું. કહેવાનું એટલું જ કે ઐતિહાસિક સ્થિતિ ગમે તે હોય, તો પણુ Semantics માટે ‘અર્થ-શાસ્ત્ર’ શબ્દ ચાલે નહિ. એ માટે ‘શબ્દાર્થશાસ્ત્ર’ સુયોગ્ય છે આ શાસ્ત્રનું મુખ્ય કાર્ય શબ્દોના અર્થોમાં થતાં પરિવર્તન તપાસવાનું હોવાથી ‘શબ્દાર્થસંક્રાન્તિશાસ્ત્ર’ એવો પર્યાય અર્થદષ્ટિએ વધારે સારો ગણાય, પણુ એની દીર્ઘસૂત્રિતાને કારણે સામાન્ય વ્યવહારમાં ‘શબ્દાર્થશાસ્ત્ર’નો પ્રયોગ વધારે સગવડભર્યો છે.

ભાષાનો ઐતિહાસિક અભ્યાસ બે રીતે થાય—રૂપદષ્ટિએ તથા ચિંતના-વ્યાપારોની દષ્ટિએ. રૂપદષ્ટિએ થતા અભ્યાસમાં ધ્વનિ-

પ્રક્રિયા (Phonetics), સ્વરવ્યવસ્થાપનપ્રક્રિયા (Phonology) અને રૂપવદનપ્રક્રિયા (Morphology) નો સમાવેશ થાય, હારે ચિત્તના વ્યાપારની દૃષ્ટિએ થતા અભ્યાસમાં શબ્દાર્થશાસ્ત્ર મુખ્યત્વે આવે. ઈસવી સનની અરાઢમી શતાબ્દીના અંતમાં સંસ્કૃતની તથા સંસ્કૃતના પ્રાચીન વ્યાકરણસંપ્રદાયોની જાણ યુરોપીય વિદ્વાનોને થતાં, એક તરફ સંસ્કૃત તથા બીજી તરફ દૂર પશ્ચિમની પ્રાચીન તથા કેટલીક અર્વાચીન ભાષાઓ એ જે વચ્ચેનાં માર્મિક સામ્યને કાગળે યુરોપીયોની ભાષાવિજ્ઞાનને લગતી માન્યતાઓમાં એક પ્રકારની ક્રાન્તિ થઈ અને તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રનો ઉદય થયો. એમાં સૌ પહેલાં, સ્વાભાવિક રીતે જ, રૂપદૃષ્ટિએ થતા અભ્યાસને પ્રાધાન્ય મળ્યું. એનું કારણ એ કે રૂપદૃષ્ટિએ ભાષાનું અધ્યયન કરવા માટેની વિપુલ સામગ્રી મેળૂદ હતી તથા કોઈ પણ ભાષા કે ભાષાઓના અધ્યયનમાં રૂપદૃષ્ટિને સૌથી પહેલું સ્થાન મળે એ સ્વાભાવિક પણ હતું. વળી શુદ્ધિ અને ચિત્તના વ્યાપારોની દૃષ્ટિએ ભાષાનો અભ્યાસ કરવા માટેની વ્યવસ્થિત સામગ્રીની પણ એ કાળે અછત હતી. શબ્દાર્થશાસ્ત્રનો સંબંધ ગબ્દકોશો સાથે અવિનાભાવે જોડાયેલો છે. વ્યવસ્થિત, શાસ્ત્રીય, ઐતિહાસિક સિદ્ધાન્તાનુસાર સંકલિત થયેલા ગબ્દકોશો વિના શબ્દાર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ અશક્ય નહિ તો પણ કેટલીક રીતે મુશ્કેલ છે. શબ્દાર્થશાસ્ત્રમાં જેનો સમાવેશ થઈ શકે એવી કેટલીયે હકીકતો અને અભિપ્રાયો જેમ પ્રાચીનોએ આપેલ છે તેમ તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રના અગ્રણી વિદ્વાનોએ પણ એ વિષે પ્રસંગોપાત્ત વિવેચન કર્યું છે છતાં એકં શાસ્ત્ર તરીકે તો એ પ્રમાણમાં નવું છે. વળી ચિત્તના વ્યાપારો સાથે ભાષાશાસ્ત્રના બીજી કોઈ પણ અંગ કરતા એનો સંબંધ વધારે હોવાથી એનું અધ્યયન પ્રમાણમાં વધારે કૂટ, ટટબોવનારુ (Tantalizing) અને એની બધી સૂક્ષ્મતા કે સપ્પાણતા

ભાગ્યે જ સમજી કે સમજાવી શકાય એવું છે. ધ્વનિપ્રક્રિયા ઇત્યાદિના નિયમો જે ચોક્કસાઈથી રજૂ કરી શકાય છે તે શબ્દાર્થશાસ્ત્રમાં આપણા જ્ઞાનની અસારની કક્ષાએ તો અશક્ય જેવું લાગે છે. આ શાસ્ત્રના અભ્યાસીઓની પ્રમાણ્યમાં વિરલતાનું એક મુખ્ય કારણ આ હોઈ શકે એમ મને લાગે છે.

પરંતુ રૂપના પરિવર્તન જેટલું—અથવા કદાચ તેથી પણ વધારે—અગત્ય અર્થના પરિવર્તનનું છે. શબ્દો છેવટે તો સજ્ઞાઓ છે; એ સિવાય શબ્દોના અસ્તિત્વનું કોઈ પ્રયોજન જ નથી. રૂપના અને અર્થના પલટાઓ કેટલીક વાર સાથેસાથ થાય છે. જ્ઞાનનાં ખીજ ક્ષેત્રો—જેવાં કે ફિલસૂફી, માનસશાસ્ત્ર આદિ—સાથે શબ્દાર્થ-શાસ્ત્રનો સંબંધ ગમે તે પ્રકારનો હોય, શબ્દોના અર્થની તપાસ એ મૂલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર માટે તો અનિવાર્ય અંગતેની છે. અર્થના એમ કહીએ કે બંને પરસ્પર સાપેક્ષ છે અને પરસ્પરને ઉપકારક છે. એક વિના ખીજું અધૂરું જ ગણાય. એકના અભ્યાસમાં ખીજનો સંબંધ આવ્યા વિના રહે જ નહિ. નિયમલક્ષી ભાષાશાસ્ત્ર. વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર અને વ્યાકરણ સુદ્ધા, શબ્દાર્થશાસ્ત્રના કોપડા ઉઠેલ-વામાં ડગલે ને પગલે ઉપયોગી થાય, અને એ જાઓના પ્રશ્ન ઉઠેલવામાં સહાય કરીને તથા તે તે ભાષા બોલનારાની વિચારસૂઝિના જ માત્ર નહિ, પણ માનવચિત્તના અનેક વ્યાપારો ઉપર પ્રકાશ પાથરીને શબ્દાર્થશાસ્ત્ર નિયમલક્ષી ભાષાશાસ્ત્રને માનવની અને માનવ ભાષાની સતત અનુસ્યૂતિથી ચેતનવંતું અને સાર્થક બનાવે આ દૃષ્ટિએ ઠક્કર વસનંત માધવજી વ્યાખ્યાનમાળા માટે શબ્દાર્થ-શાસ્ત્રનો વિષય ચર્ચવાનું મેં પસંદ કર્યું છે. ફિલસૂફી કે માનસ-શાસ્ત્રનાં ક્ષેત્રોમાં અનધિકાર પ્રવેશ નહિ કરતાં મુખ્યત્વે ઐતિ-હાસિક દૃષ્ટિએ શબ્દોના અર્થપરિવર્તનના કેટલાક પ્રધાન વ્યાપારોની, ભારતીય આર્યભાષાઓને અને તેમાં પણ બનશે ત્યાં સુધી ગુજરાતીને અનુલક્ષીને, હું ચર્ચા કરીશ.

હમણાં જ મેં કહ્યું કે શબ્દાર્થશાસ્ત્ર એ તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર કરતાં યે નવતર શાસ્ત્ર છે પણ એનો અર્થ એવો નથી કે જૂના સમયમાં એ વિષે કશો વિચાર થયો નહોતો. ઘણા પ્રાચીન કાળથી આપણા દેશમાં ધ્વનિ, ઉચ્ચારણ, વ્યુત્પત્તિ અને વ્યાકરણ વિષે ચર્ચા થતી આવી છે. વ્યાકરણની પાછળ રહેલ તર્કશાસ્ત્ર અને ફિલસૂફી વિષે પણ સંખ્યાબંધ ગ્રંથો સંસ્કૃતમાં લખાયેલા છે. ‘ઋગ્વેદ’ના ‘વાગામ્ભૃણી સૂક્ત’થી માડી સંસ્કૃત સાહિત્યમાં અનેક સ્થળે વાણીની પગ ભાવભરપૂર સ્તુતિ કરવામાં આવી છે. શબ્દમાં રહેલી ચમત્કારિક શક્તિને કારણે તેને ‘ગબ્દધ્વજ’ કહીને પરમાત્મ-કોટિએ મૂક્યો છે. ‘મહાભાષ્ય’કાર પતંજલિ કહે છે કે ‘એક શબ્દનો સારી રીતે પ્રયોગ થાય, એનું સારી રીતે શાસ્ત્રાનુસાર જ્ઞાન થાય તો તે આ લોકમાં અને સ્વર્ગમાં સર્વ ઇચ્છાઓની પૂર્તિ કરનાર થાય છે (एक शब्द सम्यग् ज्ञातः साध्वान्वितः सुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामघ्नः भवति । १-१-८४ ઉપરનું ભાષ્ય). ‘વાક્યપદીય’કાર ભર્તૃહરિ કહે છે કે આ લોકમાં સર્વ ઇતિકર્તવ્યતા શબ્દને આધીને રહેલી છે (इतिकर्तव्यता सर्वा लोके शब्दव्यपग्रेया । १-१-२२). ભર્તૃહરિ એમ માને છે કે શબ્દ વિના કોઈ પ્રત્યય—સ્પષ્ટ વિચાર સંભવતો નથી. ૧ જે કે દેટલાક અર્વાચીન માનસશાસ્ત્રીઓના મત મુજબ, ભાષા વિના પ્રત્યયની સંભાવના નથી એ મત નિગધાર છે. આલંકારિક દંડી પોતાના ‘કાવ્યાદર્શ’ના મંગલાચરણમાં જ કહે છે કે—જે શબ્દ નામનો જ્યોતિ ન હોત તો આ જગત અધકારમય જ હોત. ૨ અર્ધનારીશ્વરનાં અંગોની જેમ સર્વદા સાથે ગહેતા વાણીનાં શબ્દ

1. न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादते ।

अनुविद्धमिव ज्ञान सर्वं शब्देन भासते ॥ ‘वाक्यपदीय,’ ૧-૧-૨૪

2. इदमन्धतमं कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् ।

यदि शब्दाह्वय ज्योतिराससारान्न विद्यते ॥

અને અર્થ એ જે અંગોની કાવ્યમય સ્તુતિ કાલિદાસે ‘રઘુવંશ’ના પ્રારંભમાં કરી છે. આવાં અનેક ઉદાહરણો ઉમેરી શકાય, પરંતુ વસ્તુના સૂચન માટે આટલાં પૂરતા થઈ પડશે.

વ્યાકરણ અને ભાષાતત્ત્વનો વ્યવસ્થિત વિચાર જગતમાં સૌ પહેલો ભારતમાં થયો છે એ સુપ્રસિદ્ધ હકીકત છે. વિવિધિધાન, ઉચ્ચારણ અને વ્યાકરણના પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતાં પ્રાચીન આચાર્યોએ શબ્દાર્થશાસ્ત્રસંબંધ કહી શકાય એવા મુદ્દાઓનું પ્રસંગોપાત વિવરણ કર્યું છે. બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં વિવિધ નામોનું સમર્થન વ્યુત્પત્તિ દ્વારા કરવાનો પ્રયાસ છે; એ પ્રયાસ, દરેક દાખલામાં, પ્રતીતિજનક નથી, તે પણુ એ ધ્યાનપાત્ર એટલા માટે છે કે વસ્તુના નામકરણના મૂલ્યમાં રહેલા ગહસ્થને પકડવાનો એ પ્રયાસ કરે છે. એમાંથી એ પણુ ફલિત થાય કે અમુક ક્રિયા અનેક પદાર્થો સાથે સંબંધ ધરાવતી હોય, છતાં એ બધા પદાર્થોને કંઈ એક જ નામથી ઓળખાવાય નહિ. જેમ કે—સર્વ પ્રકાશમાન વસ્તુઓ સૂર્ય ન કહેવાય, નાદ કળ્તા સર્વ પદાર્થોને નદ કે નદી તરીકે ન ઓળખાવાય, કાદવમાં પેદા થનાર બધી ચીજોને વદ્ધજ નામ ન અપાય, પ્રવાસ કરે તે સર્વ પરિવ્રાજક ન ગણાય. આ રીતે બીજા ઉદાહરણ પંજુ આપી શકાય. પ્રત્યેક નામ કોઈ ક્રિયા સાથે જોડવાનું અવોચીન ભાષાશાસ્ત્રને મતે અપરિહાર્ય નથી એ જીદી વસ્તુ છે, પણ ગણ્દોની જીવનકથા શોધવાનો પ્રયાસ, સ્પષ્ટ રીતે, એ વ્યુત્પત્તિઓમાં છે. વળી શબ્દાર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ જેને અર્થસંકાય કહેવામાં આવે છે એ વ્યાપાર એમાં નજરે પડે છે.

આ ક્ષેત્રમાં વિશેષ પ્રગતિ યાસ્કાચાર્યના ‘નિરુક્ત’ (ઈ. સ. પૂર્વે ૭૦૦ આસપાસ) માં દેખાય છે. યાસ્કે સંખ્યાબંધ પૂર્વાચાર્યોના ઉલ્લેખો અને આધારો આપ્યા છે, એટલે તેનું કાર્ય કોઈ અમયાપી કરતાં સંગ્રહકારનું વિશેષ જણાય છે. વ્યુત્પત્તિના ક્ષેત્રમાં

ભારતવર્ષમાં એ પહેલો સંગ્રહાત્મક પ્રયાસ છે. ગાકલ્યના ગણુતા
'નિઘંટુ'માં વૈદિક ગજ્ઞનો કોશ આપેલો છે; કોશ અને ગજ્ઞાર્થ-
ગાજ્ઞનો નિકટ સંબંધ જોનાં આ પ્રાચીનતમ સંસ્કૃત કોશનું મહત્ત્વ
સહજે સમજાય છે.

'નિરુક્ત'ના પહેલા જ અધ્યાયમાં એક સ્થળે (ખંડ ૧૨)
ચાસ્કે એક રસપ્રદ અર્થચર્ચામાં ઊતરી પડે છે. તે કહે છે:
'જેમાં ખૂંચવાની ક્રિયા રહેલી હોય તે ખંધુ' તુળ નામને પાત્ર થાય,
તો સર્વે નામો ધાતુજનિત હોવાથી જે જે ભાવો (અર્થોત્ ક્રિયાઓ)
સાથે તેમનો સંબંધ જોડાય (અથવા જે જે ક્રિયા કોઈ પ્રાણી કરે)
તેને તે તે ક્રિયાઓ ઉપરથી એ નામ મળવાં જોઈએ. જો એમ
હોય તો પછી સ્થૂળા (સ્તંભ)ને દરજ્જા (ખામણામાં બેઠેલી)
અથવા સજ્જની (ટેકે આપનારી) કહેવાય !''* આખું નામકરણ
અર્થસંભ્રમ પેદા કરે, એમ અહીં ચાસ્કને ચોખ્ખું અભિપ્રેત છે.
આ ચતુર તર્કની પાછળ ગજ્ઞના અર્થને લગતું, પરંપરાગત
વ્યુત્પત્તિના સનત વ્યાસંગથી દઢ થયેલું, ચિન્તન વ્યક્ત થાય છે.
નામોની ઉત્પત્તિમાં ગજ્ઞાનુકૃતિ ભાગ ભજવે છે એ આગયનું વિધાન
પણ ચાસ્કે કહ્યું છે.* એના ઉદાહરણ તરીકે એણે કાક નામ આપ્યું
છે, અને એવા નામ પક્ષીઓના વિશેષ હોય છે એમ કહ્યું છે. દેવર
ગજ્ઞની નિરુક્તિ દ્વિતીય. વર. ('નિરુક્ત,' ૩-૧૫) આપવામાં આવી
છે તે, નરસિંહરાવ જેને કમલાચર કહે છે એવો, મંદુકપ્તુતિ સમાન

૪. અપ કિઞ્ચિત્ તુચ્ચાત્ તૂળ તત્. અઘાપિ ચેત્ સર્વાણિ આપ્યાત-
જાનિ નામાનિ સ્યુ યાવદ્ધિ' ભાવે સપ્રયુજ્યેત સાવદ્મ્ય. નામર્થયપ્રતિલમ્મઃ
સ્વાત્. તત્ર એવ સતિ સ્થૂળા દરજ્જા ચ સજ્જની ચ સ્વાત્.

—'નિરુક્ત', ૧-૧૨

૪ / કાક ઇતિ શદ્ધાનુકૃતિસ્તદિદ શકુનિષુ બહુલમ્.

—જી ૪, ૩-૧૮

વ્યુત્પત્તિ આપવાનો પ્રયાસ કદાચિત્ હોયતો પણ, એમાં યાસ્કાચાર્યે શબ્દમાં સામાજિક રીતિનું પ્રતિબિંબ પડે છે એમ બતાવવાનો સ્પષ્ટ પ્રયાસ કર્યો છે. યાસ્કના ટીકાકાર દુર્ગે કુસલ અને પ્રવીણ શબ્દની સમજૂતી આપી છે ત્યાં તેણે, અબ્બણે પણ, ભાષામાં વ્યાપક રીતે પ્રવર્તમાન અર્થવિસ્તારના વ્યાપારને સ્પર્શ કર્યો છે.

મનુષ્યવાણીની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઈ એ પ્રશ્નની भीમાંસા ભાષાશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં આવી ન શકે એવો મત કેટલાક વિદ્વાનોના છે. આવા મતના સમર્થનમાં કારણો આ પ્રમાણે છે: કોઈ પણ વસ્તુનો શાસ્ત્રીય વિચાર કરી વ્યાખ્યાના બાંધવા માટે કંઈક ઉદાહરણરૂપ સામગ્રી આપણી પાસે હોવી જોઈએ. વાણીની ઉત્પત્તિને સંબંધ છે ત્યાં સુધી એવી સામગ્રી આપણને મળી શકે એમ નથી. જંગલીઓની ભાષા અથવા બાળકોની ભાષા ઉપરથી આ દિશામાં જે અનુમાનો કરવામાં આવે, તે અગણિત વર્ષો પહેલાં મનુષ્યવાણીની ઉત્પત્તિ થઈ હશે ત્યારની પરિસ્થિતિ ઉપર કેવી રીતે પ્રકાશ પાડી શકે એ એક મુંઝવનારો સવાલ છે. અર્થાત્ જેનો વિચાર કરવા માટે જોઈતી પ્રમાણસામગ્રી મળી શકે નહિ એવો આ વિષય ભાષાશાસ્ત્રની નહિ, પણ જ્ઞાનશાસ્ત્ર અથવા જ્ઞાનપ્રમાણશાસ્ત્ર (Epistemology) ની મર્યાદામાં આવે.

આ પ્રશ્નનું નિરાકરણ પ્રાચીન ભારતના ચિન્તકોએ પોતાની રીતે આપવા પ્રયાસ કર્યો છે. ભાષાની ઉત્પત્તિના પ્રશ્ન ઉપર તે દ્વારા પ્રકાશ પડે છે કે કેમ એ જુદી વસ્તુ છે, પણ અર્થ વ્યક્ત કરવાની શબ્દની જે ચમત્કારિક શક્તિ એને લગતું મહત્ત્વ ચિન્તન તેમાં વ્યક્ત થાય છે. સંસ્કૃત વૈયાકરણોએ ‘સ્ફોટવાદ’નો વિકાસ કરીને આ દિશામાં મોટો ફાળો આપ્યો છે. શબ્દના ઉપાદાનજૂત સ્થૂળ વર્ણોના મૂળમાં રહેલી સૂક્ષ્મ અર્થવ્યંજક શક્તિ એ સ્ફોટ છે, એવી એક સમજૂતી આપી શકાય. જે કે એ સમજૂતી સ્ફોટની સર્વ અર્થ-મહાયાઓ વ્યક્ત કરવાને અશક્ત છે. ‘મહાભાષ્ય’કાર પતંજલિએ

શબ્દને 'નિત્ય' કહ્યો છે, તથા 'કૂટસ્થ,' 'અવિચારી,' 'અવિકારી,' 'અનુપજન' તથા 'અનપાય' એવાં વિશેષણો પણ એને આપ્યાં છે. શબ્દ એ નિત્ય છે અને 'કાર્ય' (કાઈએ બનાવેલો) નથી એ મતનું સખળ પ્રતિપાદન પતંજલિએ એક લૌકિક દૃષ્ટાન્ત દ્વારા કર્યું છે. તે લખે છે : "શબ્દ, અર્થ અને (એ બેના) સંબંધ સિદ્ધ (અર્થાત્ નિત્ય) છે એમ સી રીતે બહુ શકાય ? લોકવ્યવહારથી. લોક-વ્યવહારમાં માણસ વસ્તુની જરૂર પડે ત્યારે (તેના વાચક) શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે, પણ શબ્દો બનાવવાનો પ્રયત્ન કરતો નથી. જે ભાવો (વસ્તુઓ) પેદા થઈ શકે એમ છે તે ઉત્પન્ન કરવાનો પ્રયાસ (જરૂર પડતાં) કરવામાં આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે, જેને ઘડાની જરૂર હોય તે કુંભારને ઘેર જઈને કહ્યું કે 'ઘડો બનાવ, મારે એનું કામ છે.' એ જ રીતે શબ્દોનો પ્રયોગ કરવા ઇચ્છનાર વૈયાકરણને ઘેર જઈને એમ નહિ કહે કે—શબ્દો બનાવી આપ, મારે પ્રયોગ કરવો છે." અલબત્ત, આ દૃષ્ટાન્ત સામાન્ય રીતે બધાએ સત્ત્વ હોવા છતાં બધી રીતે ઉચિત છે એમ કહી ન શકાય, કેમ કે નવા વિચારો વ્યક્ત કરવા માટે શબ્દો ઘણી વાર ઘડવા પડે છે અથવા તત્ત્વોએ ખાસ ઘડેલી પઠિભાષાનો પ્રયોગ કરવાની જરૂર પડે છે.

શબ્દની નિત્યતા પ્રતિપાદન કરવા વિષે વૈયાકરણો અને મીમાંસકોની એકમતિ છે; બે કે એ નિર્ણય ઉપર આવવાની બંનેની રીત જુદી જુદી છે. મીમાંસા દર્શનનો મુખ્ય ઉદ્દેશ ધર્મનું

■ वच पुनर्जायते सिद्ध शब्दोर्थ सम्बन्धश्चेति । लोक्त । यद्येवेऽर्थ-
मर्यमूपादाय द्वाद्वा प्रयुज्यते नैवा निवृत्ती यत्न कुर्वन्ति । ये पुन कार्या
भावा निवृत्ती तावत्तेषा यत्न क्रियन्ते । तद् यथा—घटेन कार्यं करिष्यन्
कुम्भवारकुल गत्वाह कुरु घट कार्यमनेन करिष्यामीति । न तद्वच्छद्वा
प्रयोक्ष्यमाणो वैयाकरणकुल गत्वाह कुरु द्वाद्वा प्रयोक्ष्य इति । —
'महाभाष्य' (वासुदेवशास्त्री अभ्यङ्गनी आश्रित), ग्रन्थ १, पृ १७

પ્રતિપાદન છે. ધર્મને માટે પ્રમાણુબૂત વેદ છે. વેદની પ્રામાણિકતા સ્થાપિત કરના પ્રયત્ન બૌદ્ધિક પુરુષાર્થ મીમાસકોએ કર્યો છે. મીમાસા દગ્ધન ધર્મગ્રમા માનવું નથી, એટલે વેદનો કોઈ કર્તા નથી. વેદ નિત્ય છે તથા પુરુષનિર્મિત નહિ હોવાને કારણે અપૌત્રયેય છે. વેદની નિત્યતા પુરુષાર કઠવા માટેનું સૌથી સુગુણ પ્રમાણુ શબ્દોની નિત્યતા છે. શબ્દનો કર્ણગોચર થતો ધ્વનિ અનિત્ય છે, પણ શબ્દ પોતે નિત્ય છે. ઉચ્ચારણુ શબ્દને ઉત્પન્ન કરતું નથી, પણ એના રૂપને આપિર્ભૂત કરે છે. શબ્દોનો અર્થ સાધેનો સ બ ધ પણુ સ્વાભાવિક અને નિત્ય છે. વેદ એ નિત્ય શબ્દસમૂહાત્મક છે. આથી વેદ નિત્ય છે. અનિત્ય ધ્વનિથી અર્થ સિદ્ધ થતો નથી એવું જોઈને વૈયાકરણોએ વણુકમદીન નિગ્વયવ નિત્ય શબ્દની કલ્પના કરી, જેને સ્ફુટત્યર્થોઽસ્માન્ એ વ્યુત્પત્તિ અનુસાર સ્કોટ નામ અર્પણુ મીમાસાની દૃષ્ટિએ વણુકાત્મક શબ્દ જ નિત્ય છે, અને નહિ કે સ્કોટાત્મક મીમાસક આચાર્યોએ યુક્તિપૂર્વક તેમ જ અભિનિવેશથી સ્કોટવાદનું ખ કન કર્યું છે. આમ છતાં બન્ને ચિન્તનપર પગથો સામાન્યપણે શબ્દના નિત્યત્વ વિષે એકમત છે.

ઔદુમ્બરાયણુ નામે એક પ્રાચીન આચાર્ય જેનો મત યાસ્કે ટાક્યો છે તે અને આખી યે નૈયાયિકપર પગ, આથી જિલકુ, શબ્દની અનિત્યતાનું પ્રતિપાદન કરે છે. નૈયાયિકોએ જ્ઞાનના સાધન તરીકે સ્વીકારેલા ચાર પ્રમાણુમા એક શબ્દપ્રમાણુ છે, અને એથી શબ્દ વિશે સૂક્ષ્મ વિચાર કરવાનું નૈયાયિકોને પ્રાપ્ત થયું છે. આમ પુરુષનું વાક્ય શબ્દપ્રમાણુ તરીકે સ્વીકારાય છે. વાક્ય પદો વડે બને છે તથા વાક્યાર્થના યોગ માટે પદોની આકાશ, યોગ્યતા અને સનિધિની અપેક્ષા રહે છે. નૈયાયિકોના મત અનુસાર અભિધા અને લક્ષણુ એ બે શક્તિ પદોમા રહેલી છે. વિશિષ્ટ અર્થોના આરોપણુનિયતક સ કેત પરત્વે પ્રાચીન નૈયાયિકો ધર્મરની ધ્વજાને કારણુબૂત માને છે, ન્યારે નવ્ય નૈયાયિકો પુરુષની ધ્વજાને પણ કારણુ માને છે. ધર્મગનું

કર્તૃત્વ નહિ સ્વીકારનાગ મીમાસકો, હમણા જ કહ્યું તેમ વેનુ ઇશ્વરકર્તૃત્વ સ્વીકારી ગઈ નહિ. આથી વેદ અપૌરુષ્ય છે અને ગજ્ઞ નિત્ય છે. પણ નૈયાયિકો જગત્કર્તા ઇશ્વરને માને છે. આથી વેદ ઇશ્વરકર્તૃક હોઈ પૌરુષ્ય છે, અને ગજ્ઞ એ કાર્ય હોવાથી અનિત્ય છે. પણ જગતના ક્ષણભંગ પદાર્થોની અનિત્યતા અને ગજ્ઞની નૈયાયિકસ મન અનિત્યતા એ જોના પ્રકાર એક નથી એટલું ધ્યાનમાં રાખવાનું છે,

ગજ્ઞમાં મુદતી અર્થ-યજ્ઞિની ચમ કાર્મિક સંપ્રિતથી આ મહત્ત્વ ચિન્તન ઉદ્ભવેલું છે અને એટલા જ કારણથી એ વિરેની દૂધી નોધ અહીં સગવળેલી છે. ‘ચાક્રપદીય’કાર લર્નુંહગિએ ‘ગજ્ઞ’ અને ‘પગ્ગલ નો પ્રયોગ પર્થાય તરીકે કરેલો છે. પ્રાચીન ભાગતમા વિક્રમેની ગજ્ઞની કિન્નરુદીની પગકાળા ચાક્રપદીય મા દેખાય છે મ ગવાચરણુમા જ એ કહે છે—

અનાદિનિધન વ્રહ્મ શઙ્ગત્ત્વ યદશસ્મ્ ।

વિષ્ણુસ્વભાવન પ્રક્રિયા જગતો યત્ ॥

અનાદિનિધન અક્ષર ગજ્ઞતત્ત્વથી ધ્રુવતા અર્થભાવે વિવર્તો થાય છે, જેનાથી જગતની ક્રિયા ચાલે છે, એવા લર્નુંહગિના વિધાનમાં વેદાન્તના ચિન્તન અને પરિભાસની ડી અસર દેખાય છે. શજ્ઞનુ ધ્રુવ સમાન નિત્યત્વ સિદ્ધ કરવા માટે સ્વતઃ દલીલો કરવા પડેલા એ પૂર્વોચારોનો હવાનો આપે છે—

નિત્યા શઙ્ગાયસમ્બન્ધા સમાપ્નાતા મહર્ષિમિ ।

સૂત્રાણા સામુત્પન્નાણા માધ્વાણામ્બ પ્રણતુમિ ॥ (૧૨૩)

પાટણુમા એતરવસીના પાડાના જ્ઞાનભાગમાં ‘શજ્ઞવ્રહ્મોક્તિ’ નામે એક વ્યાકરણુઅન્યની તાકપત્રીય પ્રતિ છે. એના કર્તા ઇસવી સતતા ભાગમાં સૈકાના પૂર્વાર્ધમાં ગુજગતમાં થઈ ગયેલા મત્રી વસ્તુપાલના મિત્ર અને સમકાલીન જૈન આચાર્ય ઉદયપ્રભસૂરિ છે. આ અન્યનો પ્રારભનો થોડોક ભાગ જ મળે છે. પણ જેટલો મળે છે

એમા ‘વાક્યપદીય’ની જેમ પાસાદાર અનુષ્ટુપોમા શબ્દ અને શ્લોકો એકત્વ પ્રતિપાદન કરેલું છે આ પ્રકારના વેદાન્તપરિપ્લુત, ભાષાવિષયક ચિન્તનની એક જૈન ગ્રંથકર્તા ઉપર કુટલી અસર થયેલી છે એ સૂચિત કરવા માટે આટલો ઉલ્લેખ પ્રસ્તુત ગણાશે

શબ્દોના અર્થના ભેદક કાગ્જોની માર્મિક ચર્ચા ‘વાક્ય-પદીય’કારે કરી છે—

વાક્યાત્પ્રવરણાદયાદૌષિરયાદૈશકાલતઃ ।

દાદ્યર્થા પ્રવિમજ્યન્તે ન રૂપાદેવ કેવલાત્ ॥

સયોગો વિપ્રયોગઞ્ચ સાહચર્યં વિરોધિતા ।

અર્થ પ્રવરણ લિઙ્ગ દાદ્યસ્યાન્યસ્ય સન્નિધિ ॥

સામર્થ્યમૌચિત્તી દેશ વાલો વ્યક્તિ સ્વરાદય ।

દાદ્યર્થસ્યાનવચ્છેદે વિશેષસ્મૃતિહેતવ ॥ (૧-૩૧૬ થી ૩૧૮)

“માત્ર (શબ્દના) રૂપથી નહિ પણ વાક્યથી, પ્રકરણથી, ઔચિત્યથી, અને દેશકાળથી શબ્દાર્થનો ભેદ થાય છે (અર્થાત્ એક જ શબ્દ વિભિન્ન અર્થનો વાચક બને છે) સ યોગ, વિયોગ, સાહચર્ય, વિરોધિતા, અર્થ, પ્રકણ, લિંગ, શબ્દોની પરસ્પર સન્નિધિ, સામર્થ્ય, ઔચિત્ય, દેશ, કાલ અને સ્વગદિ—શબ્દોના અર્થ રૂપદ ન હોય ત્યારે—(ચિત્તને) વિશિષ્ટ અર્થનું સ્મરણ કરાવવાના હેતુરૂપ બને છે.”

મમ્મટે ‘કાવ્યપ્રકાશ’ના બીજા ઉપાસમા વ્ય જનાના સ્વરૂપની ચર્ચા કરતા ભર્તૃહરિના આ શ્લોકો ઉતાર્યા છે અને એના પ્રત્યેક અર્થભેદક હેતુના સમુચિત ઉદાહરણો વૃત્તિમા આપ્યા છે નૈયાયિકોથી એક ડગણ આગળ વધી, અભિધા અને લક્ષણા ઉપરાંત ત્રીજા શબ્દશક્તિને—વ્યજનાનો સ્વીકાર ભારતીય સાહિત્યશાસ્ત્રે કયો એમા પણ એક દૃષ્ટિએ શબ્દાર્થશાસ્ત્રનો નિગૂઢ વ્યાપાર બેવામા આવે છે. અભિધાનું સ્થાન લક્ષણા ક્યારે બે તેની તથા લક્ષણા અને

વ્યંજનાના પ્રકારો ઇત્યાદિની સાહિત્યની દૃષ્ટિએ સારી ચર્ચા પ્રાર્થનાએ કરી છે; અર્થવ્યાપારની ઊંડી સમજ એ ચર્ચામાં રહેલી છે.

જેન આગમસાહિત્યના એક પ્રસિદ્ધ યન્ત્ર ‘અનુયોગદ્વાર સૂત્ર’માંનું કેટલુંક નિરૂપણ શબ્દાર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ત્રિશિષ્ટ મહત્ત્વ ધરાવે છે. જેન પરંપરા અનુસાર, એના કર્તા આર્ય રક્ષિતસૂરિ મનાય છે. આગમસાહિત્યને ચરણકરણાનુયોગ, ગણિતાનુયોગ, ધર્મકથાનુયોગ અને દ્રવ્યાનુયોગ—એ પ્રમાણે ચાર અનુયોગોમાં એમણે વિભક્ત કર્યાનું ગણાય છે. ઇસવી સતની પહેલી શતાબ્દીમાં તેઓ વિષ્ણુમ્હન હતા, એ એતાં ‘અનુયોગ દ્વાર’માંનું નિરૂપણ પણ એ સમય જેટલું જૂનું ગણાય. ‘અનુયોગદ્વાર’ના કર્તૃત્વનું આર્ય રક્ષિતસૂરિ હિપર થયેલું આરોપણ કદાચિત્ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પ્રમાણપેત ગણવામાં ન આવે તો પણ ઇસવી સતની પાંચમી સદીમાં સૌરાષ્ટ્રના વલ્લભીપુરમાં દેવદિગણિ ક્ષમાશ્રમેણના અધ્યક્ષપણા નીચે બધાં આગમે લિપિબદ્ધ થયાં, એ સમય કરતાં તો એ નિઃશંકપણે જૂનું છે.

‘અનુયોગદ્વાર સૂત્ર’ એક પ્રકારનો સર્વસંગ્રહ છે. એની રચના પ્રશ્નોત્તરરૂપે થયેલી છે અને વિવિધ ધાર્મિક વિષયો હિપરાંત કાવ્યરસ, સંગીત, ભાષા અને વ્યાકરણ જેવા વિષયોનું નિરૂપણ એમાં છે. ભાષાને લગતા નિરૂપણમાં નામની ચર્ચા કરતાંએ જે રીતે કરી છે એમાં શબ્દાર્થશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ વસ્તુનો વિચાર કરવા માટેની તેની ઊંડી સમજ જણાઈ આવે છે. એ વિષયમાં તેણે કરેલાં નિરીક્ષણ અને આપેલાં ઉદાહરણ આજે પણ એ વિષયના કાંઈ પણ અભ્યાસીનું ધ્યાન આકર્ષી રાખે એમ છે અહીં એનો સાર જોવો પ્રસ્તુત થશે.

‘અનુયોગદ્વાર સૂત્ર’ના ૧૩૦ માં સૂત્રમાં કર્તા કહે છે કે નામ દગ પ્રકારનાં છે—ગૌણ, મેગૌણ, આલંકારદર્શી, પ્રતિષ્ઠાપદર્શી, ‘પ્રધાન-

તાથી, અનાદિસિદ્ધાન્તથી, નામથી, અવયવથી, સંયોગથી અને પ્રમાણથી.^૬ આ દશે પ્રકારનાં નામના ઉદાહરણ મૂળ સૂત્રમાં આપ્યાં છે, અને એનું વિશદ સ્પષ્ટીકરણ તે ઉપરની મલધારી હેમચન્દ્રની ટિપ્તિ (ઈસવી સનનો ૧૨ મો સૈકો) માં આપવામાં આપ્યું છે.

ગૌણ અર્થાત્ ગુણનિષ્પન્ન નામના ઉદાહરણ તરીકે—સુમા કરે છે તે ક્ષમણ, તપે છે તે તપન, જ્વલે તે જ્વલન આદિ આખ્યાં છે.^૭ સારાશ કે ગૌણ નામોના અર્થો વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ છે નોગૌણ અર્થાત્ ગુણનિષ્પન્ન ન હોય એવાં નામનાં ઉદાહરણ આ પ્રમાણે આપ્યાં છે—કુન્ત (લાલા) વિનાનું હોવા છતાં એક પક્ષી સકુન્ત (સ શકુન્ત) કહેવાય છે, મુદ્ગ (મગ) વિનાનો છતાં સમુદ્ગ, મુદ્રા (વીંટી) વિનાનો છતાં સમુદ્ર, અલાલ (લાળ વિનાનું) છતાં પલાલ (પરાલ, સં. પ્રલાલ ‘પુન્કળ લાળવાળું’), કુલિકા વિનાની છતાં સકુલિકા (સમડી) કહેવાય છે, ઇલાદિ.^૮ લૌકિક દૃષ્ટિએ આપેલી આ કૃત્રિમ વ્યુત્પત્તિઓ છે. પણ એમાં વિલક્ષણ લાગતાં નામકરણો પ્રત્યે

૬. સે કિં ત દસનામે ? ૨. દસવિદે પળ્લસે, ત જહા ગોળ્લે નોગોળ્લે ઓયાળપણ પઢિવક્ષપણ પાહળ્યાણ (પહાળ્યાણ) અણાદિભસિદ્ધતેણ નામેણ અવયવેણ સર્જોગેણ પમાણેણ । (સૂત્ર ૧૩૦)

૭. સે કિં ત ગોળ્લે ? ૨. જમદૈ તિ જમણો તવદૈ તિ તવણો જલદૈ તિ જલણો પવદૈ તિ પવણો, સે ત ગોળ્લે । એ ૯

૮. સે કિં ત નોગોળ્લે ? અકુતો સકુતો અમુગ્ગો સમુગ્ગો અમુદો સમુદો અલાલ પલાલ અકુલિજા સકુલિજા નો પલ અસદૈ તિ પલાસો અમાદવાહણ માદવાહણ અવીઅવાહણ વીઅવાહણ નો દ્વદગોવણ દ્વદગોવે, સે ત નોગોળ્લે । એ ૯.

‘પલ લ’ અને ‘સકુલિકા’ એ બે શબ્દો પરતે આ ચૈત્યિય પ્રાકૃતમાં ૯ છે, સ સ્થૂતમાં નથી એ વિશે દીક્ષિત લખે છે—પ્રાકૃતશૈલીમજ્જીવિત્યાપાયવાયંતા

કુતુહલ વ્યક્ત કરીને, ગુણુનિષ્પન્ન નહિ એવાં નામો પણ પદાર્થોને અપાય છે એમ બતાવવાનો પ્રયાસ છે.

આદાનપદથી પડતાં નામ વિષે કહ્યું છે કે—કેટલાંક શાસ્ત્રાદિ એના પ્રારંભિક શબ્દોથી ઓળખાય છે તે આદાનપદનાં ઉદાહરણ કહેવાય. જેમ કે—‘આચારાંગ સૂત્ર’નું પાંચમું અધ્યયન ‘આવતી’ તરીકે, ‘ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર’નું ત્રીજું અને ચોથું અધ્યયન અનુક્રમે ‘આહરંગિજ્જ’ અને ‘અસંખય’ તરીકે ઓળખાય છે, ઇત્યાદિ.

પ્રતિપક્ષપદમાં કર્તાએ એવાં નામોનું સૂચન કર્યું છે, જેમાં એક પ્રકારની વક્રોક્તિ રહેલી છે. સૂચિત કરવાની વસ્તુના ગુણથી વિરુદ્ધ પ્રકારનું વસ્તુનું નામ હોય તે પ્રતિપક્ષપદ. ભાષામાં સર્વ કાળે આ પ્રકારનું વલણ ઓળખતા પ્રમાણમાં રહેલું છે. એનાં વિશેષ ઉદાહરણ આપણે આગળ બોધ્યું (વ્યાખ્યાન ૪) અહીં સૂત્રકારે પ્રતિપક્ષનામના કેટલાંક સૂચક દાખલા આપ્યા છે એ લખે છે—
ન્યાયે નવાં ગામો વસતાં હોય ત્યારે અશિવા અથવા અકલ્યાણકારી શિયાળને પણ શિવા કહે છે. સંસ્કૃતમાં ‘ગિયાળ’નો એક પર્યાય શિવા છે. (ભારતિએ ‘કિરાતાર્જુનીય’ના પહેલા સર્ગના ૩૮ માં

મન્તવ્યા, સસ્કૃતે તુ તુળવિશેષરૂપ પલલ નિર્વ્યુત્પત્તિકર્મવોચ્યતે હિતિ ન યયાર્પાયાર્પચિન્તા સમવતિ . ‘અડલિયા સડલિય’તિ હત્યેવમિહાપિ પ્રાકૃતસૈલીમેવાઙ્ગીકૃત્યામધાર્યતા, સસ્કૃતે તુ શકુનિકૈવ સાર્ગમધીયત હિતિ કુતસ્તચ્ચિન્તાસમ્મવઃ ? હત્યેવમન્યત્રાપ્યવિરોધત. સુધિયા ભાવના કાર્યા (એ ૧). મૂળ સૂત્ર અને એમાંનાં ઉદાહરણ પ્રાકૃતમાં હોવાથી આટલો ખુલાસો પ્રસ્તુત છે.

૭. સે કિં ત આયાણપણ ? ૨ (ધમ્મોમગલ ચૂલિજા) આવતી ચાતરગિજ્જ અસલ્લય અહાતત્તિજ્જ અદ્દજ્જ જણ્ણજ્જ પુરિસદ્દજ્જ (ઉસુકારિજ્જ) એલ્લજ્જ વીરિય ધમ્મો મગ્ગો સમોસરણ જમદ્દઅ, સે ત આયાણપણ ; એ ૧.

શ્લોકમાં વનવાસી યુધિષ્ઠિર પ્રભાતમાં ‘અશિવા’-અપશુકનિયાળ
 ‘શિવા’ના રુદ્રનના અવાજથી જાગે છે એમ વર્ણવ્યું છે ત્યાં આ
 ‘પ્રતિપક્ષપદ’નો કવિત્વમય પ્રયોગ છે—પુરાણિયુઃ કાયન મહાધનં
 વિવોધ્યસે યઃ સ્તુતિગીતિમજ્જલૈઃ । અદમ્બદર્શમધિશય્ય સ સ્વલી જહાસિ
 નિદ્રામશિર્વઃ સિવાસ્તૈઃ ॥) એ જ પ્રમાણે કોઈ માણસ કારણુવશાત્
 ‘અગ્નિ’ને ‘શીત’ કહે છે અને ‘વિષ’ને મધુર કહે છે. કલાલના
 ઘરમાં હંમેશાં ‘અમ્બ’ને બદલે ‘સ્વાદુ’ શબ્દ બોલવામાં આવે છે.
 આના કારણમાં દીકાકાર મલધારી હમચન્દ્ર નોંધે છે કે—કલાલના
 ઘરમાં ‘અમ્બ’ શબ્દ બોલવાથી મુરા બગડી જાય છે એવી માન્યતાને
 કારણે અનિષ્ટપરિહાર માટે ‘અમ્બ’ને બદલે ‘સ્વાદુ’ બોલાય છે.¹⁰
 આ ઉપરાંત જે ‘રક્ત’ છે તે ‘અરક્તક’ (પ્રા. અલક્ષણ, ‘અળતો’),
 જે લાક છે તે અલાક,¹¹ અને જે ‘સુંભ’ (દીકાકાર અનુસાર
 ‘શુભવર્ણકારી’) છે તે ‘કુસુંભ’ (ગુજ ‘કસુંબો’) કહેવાય એ

10. तथा कल्पपालगृहेषु किलाम्बसद्वे समुच्चारिते सुरा विनश्यति
 अतोऽनिष्टशब्दपरिहारार्थमम्ब स्वादूच्यते । એ જ.

11. અલાક એટલે ગુંબડી. અલાકનું લાક ૩૫ માંડમાં જ અસ્વરિત પ્રથમ-
 સ્તુતિયોપના ઉત્સર્જથી થયેલું છે, એટલે ખૂબે એ બંને શબ્દો અભિન્ન છે. જે કે
 દીકાકારે યદેવ લાંતિ આદત્તે ધરતિ પ્રક્ષિપ્તં જલાદિ વસ્તુ ઇતિ નિરુક્તેર્લાંબુ
 એવી વ્યુત્પત્તિ સ્વીકારીને અલાક સારેની એની પ્રતિપક્ષતા બનાવવાનો પ્રયાસ
 કર્યો ॥

‘રક્ત’ની પૂર્વે ‘અ’ લાગીને ‘અરક્તક’ (અળતો) થયું ત્યાં ‘અ’ વડે
 ‘અતિ’નો બાવ વ્યક્ત થાય છે એમ ગણવું જોઈએ; જેમ કે ઘેર અધાર, લોપ
 અલોપ, જાડ અજાડ, મુંઝવણ-અમુંઝણ, ઇત્યદિ. મરાઠીમાં તથા પૌર્વાત્ય
 હિન્દીમાં ‘અઅપલ’ શબ્દ ‘અપલ’ના અર્થમાં છે.

વિપરીતો ભાષા છે ^{૧૨} આ પ્રકારના નામો નોગૌણ્ય નામોથી કઈ રીતે જુદા પડે છે એ સમજાવતાં ત્રિકાકાર કહે છે કે—‘સકુન્ત’ વગેરે નામોમા કુન્તાદિ પ્રવૃત્તિ નિમિત્તનો માર્ગ અભાવ છે, જ્યારે અહીં તો પ્રતિપક્ષધર્મના લોચકત્વની અપેક્ષા છે, એ બંને વચ્ચેનો ભેદ છે ^{૧૩}

પ્રધાનતાથી પડતાં નામોમા અશોકવન, સર્પપર્ણવન, ચર્પકવન, નાગવન, પુનાગવન, ઈક્ષુવન, શાલિવન આદિ ગણાય અમુક વનમા અમુક વૃક્ષની પ્રધાનતા હોય તે ઉપરથી આતુ નામ પડે અનાદિ-સિદ્ધાન્ત નામોમા સૂત્રકારે ધર્માંસ્તિકાય, અધર્માંસ્તિકાય, આકાશ-સ્તિકાય, જ્વાસ્તિકાય, પુદ્ગલાસ્તિકાય, અદ્વાસમય, આદિ જૈન સિદ્ધાન્ત સાથે સખ ધ ધરાવતા શબ્દોનો સમાવેશ કર્યો છે એવા નામો અનાદિ કાળથી ચાલતા આવેલા સૂત્રકારે ગણ્યા છે ।

‘પિતાપિતામહના’ નામ ઉપરથી કાંઈને બાલાચંદ્ર એ, નામથી પડતું નામ કહેવાય, પિતાનું જે નામ હોય તે જ પુત્રનું પણ પાડવામા એ ગિવાંજની અહીં દીકાકાર નોંધ કરે છે ^{૧૪}

૧૨ સે કિં ત પઢિવચ્ચપણ ? ૨ નવેસુ ગામાગરણગરલ્લેહકલ્લહમહલ્લ-
લોણમુહપટ્ટણાસમસવાહસનિવસેસુ સનિવિસ્સમાણેસુ અસિદ્ધા સિદ્ધા અગ્ગી
સીઅલો વિસ મહુર કલ્લલ્લચરેસુ અવિલ સાહલ્લ જે રત્તણ, સે અલ્લત્તણ જે
લાહણ સે અલાહણ જ સુમણ સ કુસુમણ આલલત્તે વિવલ્લાઅમાણ, સે ત
પઢિવચ્ચપણ । ‘અનુબોધાર’, સૂત્ર ૧૩૦

૧૩ પ્રતિપક્ષનામતા યથાયોગ્ય સર્વંત્ર ભાવનીયા, નનુ ચ નોગોળાદિક ન
મિચતે इति चेत् નૈતદેવ, તસ્ય કુન્તાદિપ્રવૃત્તિનિમિત્તામાવમાત્રેણેવોક્ત્વાદ,
અસ્ય તુ પ્રતિપક્ષધર્મવાચનત્વસાપેક્ષત્વાદિતિ વિશેષ । એ ૧૪

૧૪ પિત્રાદેયંદ વન્ધુદત્તાદિનામાસીત્ તત્પુત્રાદેરપિ તદેવ વિધીયમાન
નામ્ના નામોચ્યત इति तात्पर્યम् એ ૧૪

અન્યથા પડતાં નામોમાં શુંગી, શિખી, વિખાણી, દાદી, પક્ષી, ખુરી, નખી, વાલી, દિપદ, ચતુષ્પદ, બહુપદ, નંચલી, કેસરી, કકુદી, ઇત્યાદિ પ્રકારનાં નામ આવે.^{૧૬}

૧૧. સંયોગથી થતાં નામો વિષે સૂત્રકાર લખે છે કે સંયોગ ચોર પ્રકારના છે : દ્વયસંયોગ ('છત્ર' વડે 'છત્રી' અર્થાત્ છત્રવાળો, 'દંડ' વડે 'દંડી' અર્થાત્ દંડવાળો), સ્ત્રીસંયોગ (માલવ, માગધ, સૌરાષ્ટ્રક, મહારાષ્ટ્રક), કાલસંયોગ ('પ્રાટ્યંક' ઇત્યાદિ), અને ભાવસંયોગ ('જ્ઞાન' વડે 'જ્ઞાની', 'દર્શન' વડે 'દર્શનિક', 'ક્રોધ' વડે 'ક્રોધી', 'માન' વડે 'માની' ઇત્યાદિ).

૧૨. પ્રમાણથી થતાં નામની વાત કરતાં સૂત્રકારે 'લવિતનામ'ના ઉત્પત્તિ કથા છે, એ ઘણો રસપ્રદ છે. અવકરણ (કચરો), સ્ફુલ્લવણ (ઉકરડો), ઉજ્જિમણ (ત્યજાયેલો); કજ્જવણ (પૂંજી, ગુજ. 'કાળો'), મુળણ ('સુપડામાં મુકાયેલો') એ બધાં લવિતનામો છે. જેમનાં બાળકો ન લવતાં હોય એવાં માતૃપિય પોતાનાં બાળકોનાં આપાં અને આને મળતાં નામ પાડે એવી પ્રથા અનેક રચળે છે, અને એની સાથે જાતજાતની પરંપરાગત માન્યતાઓ બેઠાયેલી હોય છે. અહીં દીકકારે પણ એ વિષે કેટલીક નોંધ કરી છે.^{૧૭}

૧૩. અહીં સૂત્રકારે આ બે માથાઓ ધોળા છે—

સિંગીં સિંહીં વિસાળીં દાંઢી પવલીં શુરીં નહીં ચાલીં ।

૧૪. દુપય ચડપય વહુપયાં નંગુલી કેસરી કવહી ॥

પરિભરવંધેણ મહં જાણિજ્ઞાં મહિલિમં નિવસણેણ ।

સિત્ત્યેણ શોણપાર્યં કવિં ચ દક્ષાં માહાણ ॥

૧૫. સે તે અવયવેણ । એ જ.

૧૬. રૂઢિયાળાં જાતમાત્રગપત્યં મિચ્યતે સા લોકસ્થિતિર્વિચિન્ધ્યાજ્ઞાતમપિ કિન્ચિદપત્યં જીવનનિમિત્તમવકરોદિષ્વસ્યતિ, તસ્ય ચાવકરકઃ સ્તુકુરુટકં ઇત્યાદિ યન્નામ ક્રિયતે તજ્જીવિકાહેતોઃ સ્થાપનાનામાલ્યાયતે, 'મુળણ'તિ યઃ સૂરે કૃત્વા ત્યજ્યતે તસ્ય સૂરપકં નામ સ્થાપ્યતે, એ જ.

‘અનુયોગદ્વાર સૂત્ર’મા નામોના જે ભેદ પાડ્યા છે એની વ્યાક-
ગણ્યતા શાસ્ત્રીયતા વિષે મતભેદ પડવા સંભવ છે; ‘અનુયોગદ્વાર
સૂત્ર’ના કર્તાનો ઉદ્દેશ જેને સામાન્ય રીતે ભાષાનુ વ્યાકરણ કહેવામા
આવે છે તે આપનાનો નથી, પણ ખાસ કરીને જેન વાચકોને
ઉદ્દેશીને ભાષાની સજ્ઞાઓની વ્યુત્પત્તિમૂલક તથા અર્થગત ચર્ચા
કરવાનો છે. આ ચર્ચા તેણે મુખ્યત્વે પ્રાકૃત ભાષાને ઉદ્દેશીને કરેલી
છે, પણ એમાથી નિષ્પન્ન થતા સામાન્ય વિધાનો—મતભેદને પાત્ર હોય
તો પણ—વ્યાપક મહત્ત્વ ધરાવે છે અર્થક્રેરમા કારણભૂત કટલાક
માનસિક બળો પ્રત્યે સૂત્રકારે અગુલિનિર્દેશ કર્યો છે અને એના
કટલાક સુંદર ઉદાહરણ આપ્યા છે

આમ આપણા દેશમા શબ્દાર્થશાસ્ત્ર વિષે છૂટક છૂટક વિચારો
ઘણા પ્રાચીન કાળથી થયા છે, પણ એ વિચારોની શાસ્ત્રરૂપે વ્યવસ્થા
થઈ નથી

વાઢીને પાળી કહે, પાળીને કહે વાઢી;

આરાને મીઠું કહે, એવા લોક અનાડી

મ દાને કહે સાશી,¹⁷ છિનાને કહે ટાઢા,

આરાને મીઠું કહે, એવા લોક આડા

અનેક રંગે રંગી તો યે લોક કહે નારંગી,

અથવા

રંગી કે નારંગી કહે ઔગ ચલતી કેા કહે ગાડી

ખારે કેા તો મીઠા કહેવે (મેવે દા તો સાશી કહેવે),

એસે લોગ અનાડી.

એવા લોકપ્રચલિત પદોમા પણ ‘અનુયોગદ્વાર સૂત્ર’ જેને
‘પ્રતિપક્ષપદ’ કહે છે એવા શબ્દોની પ્રવૃત્તિ પાછળના માનસિક
વૈચિત્ર્ય પ્રત્યે વિનોદ કરવાનો પ્રયાસ છે

17 સાશી એટલે ચલમ નીચેનું કપડું તે હમિયા મેલુ હોય છે

અગાઉ કહ્યું તેમ, જમ્દાર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કાશ સાથે અને વાયપદો જોડાયેનો છે, સ સ્કૃતમા વૈદિક, 'નિવટુ'થી માડી બહુસખ્ય કોશોની રચના થઈ છે, એકબે જૂના કાશ પ્રાકૃતમા છે તથા અજ વગેરે સાહિત્યિક ભાષાઓમા પણ કવિઓ અને કવિ પદેશુઓની અનુકૂળતા માટે સખ્યાબધા કોશો ગયાયા છે પ્રાચીન કાળથી, માડી પ્રમાણુમા અર્વાચીન, કાળસુધીના સ સ્કૃત કાશોનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરવામા આવે, તો એ માલૂમ પડે કે સ સ્કૃત એ કઈ રીતે જીવતી ભાષા તરીકે ચાલુ ગઈ હતી, એ જૂના શબ્દોનો કવી રીતે ત્યાગ કરતી હતી અને નવા શબ્દોનો સ્વીકાર કરતી હતી અથવા જૂના શબ્દોને નવા અર્થોમા કે અર્થઅભાવોમા પ્રયોજતી હતી તથા આ સર્વની, પાછળ, બાહ્ય ભૌતિક જીવનમાના તેમ જ પ્રજામાનસના કેવા પ્રવિર્તનો, કામ કરી રહ્યા હતા અને દેવભાષાઓ પ્રાકૃતની અને લોકભાષાઓની અસરો કવી રીતે ઝીલી હતી પણ એ કાળે કાશોનો અને કાશકારોનો ઉદ્દેશ જુદો હતો, અનેકાર્થકાશ કે પર્માયકાશના રચયિતાઓને પણ આ પ્રકારની અર્થશીમાસા કુશળતા જરૂર લાગી નહોતી જમ્દાર્થશાસ્ત્રના સંશોધન માટે પ્રાચીન કાશોમાથી તેમ જ અન્ય સાહિત્યમાથી અપાર કાચી સામગ્રી મળે છે, પણ એ વિષયના વ્યવસ્થિત નિરૂપણમા તો કટલાક મહત્વના પ્રિયારો અને ઉપયોગી વિધાનો જ માત્ર પ્રાપ્ત થાય છે

શબ્દાર્થશાસ્ત્રનો અભ્યાસ પશ્ચિમમા તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રના નિકાસની પછી પ્રમાણુમા મોડો થયો છે, અને ત્યાં પણ એ વિષયના અભ્યાસીઓ તુલનાએ ઘણા ઓછા રહ્યા છે શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ અને રૂપવિકાસને ઐતિહાસિક, સંદર્ભમા તુલનાત્મક રીતે જોયા પછી જ અમના અર્થો વિષે વિચાર થઈ શકે એ દેખાતું છે, વળી આ માટેના ઉદાહરણો એક જ થયા પછી પણ આ અભ્યાસમા કટલીક મુશ્કેલીઓ રહેતી છે એક ધ્વનિને બીજા ધ્વનિમા ને સર્ગિક રીતે પલટાવનારી માનસિક અને શારીરિક ક્રિયાઓ અવરોધીને એના

નિયમો બાધી ગણાય છે, પણ એક અર્થને બીજા અર્થમાં પલટાવનારી સ કુલ માનસિક પ્રક્રિયાઓને નિયમબદ્ધ કરવાનું લગભગ અશક્ય છે. કેટલાક શબ્દોના અર્થ વિસ્તૃત થાય છે, કેટલાકના અર્થ સંકોચ પામે છે. અને કેટલાકનો બદલાઈ જાય છે એમ કહેવું સગળ છે. 'વળી આ અર્થપદ્ધતિમાં કારણભૂત' વિચારપ્રવાહ પ્રત્યે અગુણિ નિર્દેશ પણ કરી ગયાય. 'પરંતુ અમુક 'શબ્દસમૂહમાં અર્થનો સંકોચ, જ થરો' અથવા એથી ઊંચું, અમુક 'શબ્દસમૂહમાં અર્થનો વિસ્તાર જ થરો એવું જે વડે નક્કી થઈ શકે એવા મૂલભૂત સિદ્ધાન્તોની શોધ આ ક્ષેત્રમાં હજી દૂર સ્થિતિજ ઉપર પણ દૃષ્ટિગોચર થતી નથી. 'અર્થોત્' અર્થ'ત ગસિક અને આકર્ષક હોવા છતાં ભાષાના અભ્યાસનું આ અગ્ર માનવના ચિત્તવ્યાપારો' જેટલું સ કુલ અને સૂક્ષ્મ હોવા સાથે સમૃદ્ધ જેવું વિગાળ ગ્રહી છે. 'એનો અભ્યાસના અને અભ્યાસીઓનો મર્યાદા પણ એમાથી નિષ્પન્ન થાય છે

! ગઈ શતાબ્દીમાં આર્કપિશપ આર્ સી ટ્રેન્ચે ખાસ કરીને અંગ્રેજી ભાષાને અનુલક્ષીને Study of Words નામે વ્યાખ્યાનમાળા ઈ સ ૧૮૫૧ માં તૈયાર કરી અને તે એટલી યોગ્યિય થઈ કે ઈ.સ ૧૮૯૬ સુધીમાં તેની ૨૬ આવૃત્તિઓ થઈ ચુકી હતી ટ્રેન્ચનો આ ગ્રંથ તથા અર્થસ ક્રાન્તિગત ઇતિહાસ આપતી અંગ્રેજી શબ્દોની 'તેણે તૈયાર કરેલી એક સૂચિ (A Select Glossary of English Words)—એ બન્ને એ એમની શાસ્ત્રીય નિરૂપણપદ્ધતિ માટે એટલા જાણીતા ન હોવા છતાં કોઈ પણ વિદ્યાર્થીનો આ ક્ષેત્રમાં પ્રવેશ કરાવવા માટે ખૂબ ઉપયોગી છે 'શબ્દાર્થશાસ્ત્રનો પ્રથમ મૌલિક અભ્યાસ કરવાનું માન ફ્રેન્ચ વિદ્વાનોને છે સૌથી નિચિયર્સિંગમાં ફ્રેન્ચ ભાષાના ઇતિહાસ અને જૂના ફ્રેન્ચ સાહિત્યના અભ્યાસક દામસ્તેતરે સને ૧૮૮૫ માં લંડનમાં આ વિષય ઉપર ફ્રેન્ચ ભાષામાં જ કેટલાક વ્યાખ્યાનો આપ્યા હતાં, જેનો અંગ્રેજી અનુવાદ ૧૮૮૬ માં The Life of Words as the Symbols of Ideas એ

નામથી પ્રસિદ્ધ થયો છે. શબ્દો જણે કે જીવંત વ્યક્તિઓ હાથ એ રીતે, લગભગ એક ઠરપનાશીલ સર્જકની જેમ, વ્યાખ્યાતાએ એમાં શબ્દોનાં જીવનને અવલોકવાનો પ્રયાસ કર્યો છે. કેટલાક વિવેચકો દાર્મિસ્તેતરની આ નિરૂપણપદ્ધતિને અહીં શોષરૂપ ગણે છે, પણ શબ્દોને અશ્મીભૂત અવશેષો ('ફોસિલ્સ') તરીકે નહિ, પણ ભાષકોનાં જીવંત સર્જનો તરીકે એ નીરખે છે એમાં, ખીજા ગુણદોષોને બાજુએ રાખીએ તો પણ, દાર્મિસ્તેતરના લખાણની મોટી વિશેષતા રહેલી છે. શબ્દાર્થશાસ્ત્રના ક્ષેત્રમાં આ કરતાં યે ચક્રિયાતું પ્રદાન ખીજા એક કૃત્ય વિદ્વાનનું છે. ડોવિંગ-દ-ક્રાન્સમાં તુલનાત્મક વ્યાકરણના અધ્યાપક માઇકલ બ્રીયે ઈ. સ. ૧૮૯૭ માં શબ્દાર્થશાસ્ત્ર વિષે એક પ્રમાણભૂત ગ્રંથ લખ્યો છે, જેનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર ઈ. સ. ૧૯૦૦ માં *Semantics* નામથી પ્રસિદ્ધ થયું છે. ઐતિહાસિક શબ્દાર્થશાસ્ત્રના સિદ્ધાન્તોનું પ્રતિપાદન કરતો આ ગ્રંથ અત્યાર મુખી ઉત્તમ ગણાય છે. આ ઉપરાંત પૉલ ક્રુગમેન, સ્વીટ અને ખીજા વિદ્વાનોએ આ વિષે પોતાના ગ્રંથોમાં પ્રસંગોપાત્ત ચર્ચા કરી છે. મેક્સ મૂલરે પોતાની રસાળ શૈલીમાં *Biographies of Words and Home of the Aryans* (Collected Works of Max Muller, Vol. X) એ ગ્રંથ લખ્યો હતો, જેમાં સંસ્કૃત અને અન્ય પ્રાચીન આર્ય ભાષાઓમાંના શબ્દોના પુરાવાને આધારે પ્રાગૈદિક આર્ય સંસ્કૃતિ વિષેની હકીકત એકત્ર કરવાનો પ્રયાસ હતો. આ ગ્રંથ, ચોક્કસ રીતે, કહીએ તો, શબ્દાર્થશાસ્ત્ર કરતાં ભાષાશ્રયી પુરાતત્ત્વ (Linguistic Palaeontology) નો વધુ અર્થે ગણાય. વળી, એમાંની નિરૂપણપદ્ધતિનો મેક્સ મૂલરના કેટલાક સમર્થ સમકાલીનોએ પ્રતિવાદ કરેલો છે, પણ શબ્દોની જીવનકથાઓ આવેખવાનો તથા એમાંથી કલિત થતા પ્રાચીન ઇતિહાસને એક ગ્રંથરૂપે રજૂ કરવાનો આ કદાચ પહેલો પ્રયાસ હોઈને આ વિષયના પ્રારંભિક સાહિત્યમાં તે એક વિશિષ્ટ અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે એ

પછી તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્રના કે કોઈ એક ભાષાનો ઇતિહાસ આપેખતા મન્યમા ગ્રંથાર્થશાસ્ત્ર વિષે એકાદ પ્રકરણ અથવા યોગ્ય પ્રાસંગિક વિવેચન અવશ્ય જોવામા આવે છે

આ મુખ્યત્વે ઐતિહાસિક ગ્રંથાર્થશાસ્ત્રની વાર્તા થઈ, જે કાલાનુક્રમિક સંદર્ભમા શબ્દમા થના અર્થપલટાઓનો અભ્યાસ કરે છે. પણ માનસનાસ્ત્ર, ફિલસૂફી આદિ શાસ્ત્રોની દૃષ્ટિએ પણ ગ્રંથના અર્થોની મીમાંસા કરવાનાં તેમ જ વિવિધ ભાવોના પ્રતીકો તરીકે ગ્રંથોના અધ્યયનનો ફેટલાકે પ્રયત્નો થયા છે. વળી દૈનંદિન જીવનમા ગ્રંથોના અર્થો ફરી રીતે બદલાય છે, એક ગ્રંથની જુદી જુદી અર્થ-જાણાઓ તે જોયનાર જુદી જુદી વ્યક્તિઓના ચિત્તમા ફેમ આવિબંધાર પામે છે તથા જગતમા 'શબ્દોની જાળ' કવી ફેલાયેલી છે અને વિશ્વના અનેક પ્રશ્નોમાં આ પ્રશ્ન પણ ફેરો વિકટ છે એ બતાવનારો સંખ્યાબંધ પુસ્તકો તથા યેજો યુરોપ અમેરિકામા લખાતા જાય છે તથા એ દૃષ્ટિએ વિવિધ પ્રયોગો અને ગ્રંથોનાં અર્થવૈચિત્ર્યનું તાગ્લુ કાઢવા સારુ સામગ્રી એકત્ર કરવા માટે પ્રશ્નો તરીકે પણ ત્યાં ચાલ્યું છે. અર્થાત્ આ તાગ્લું મિત્ર ભાષાના પ્રયોગની જેમ વ્યાપક છે અને ઐતિહાસિકથી માઢી અલગન સામાજિક પરિસ્થિતિના વિવિધ દૃષ્ટિકોણથી એનું અધ્યયન કરવાના—શબ્દ દ્વારા જ ગ્રંથોને સમજવા અને સમજાવવાના પ્રયત્નો થયા છે. આ વ્યાખ્યાનના પ્રાગ્જમા જ કશું છે તે પ્રમાણે, મારો દૃષ્ટિકોણ અહીં મુખ્યત્વે ઐતિહાસિક શબ્દાર્થશાસ્ત્રનો રહેશે.

જગતના ફેટલાં યે પ્રશ્નો ગ્રંથોના અર્થની અણુસમજ અથવા ગ્રંથસમજને લીધે ઉત્પન્ન થયેલા છે. ગ્રીક તત્ત્વવેત્તા સોક્રેટિસ પોતાના શિષ્યોને પ્રશ્નતાપૂર્વક જોલવાનો તથા ગ્રંથોના અર્થોના ભેદ બગાળત સમજવાનો ઉપદેશ કરતો હતો. માણસજાતના અનેક ગ્રંથોનું કાગલું તેણે વહેવારમા મૂકેલા ફેટલાકે શબ્દો છે. શબ્દો એ પ્રિયારો વ્યક્ત કરવાનું સાધન છે, પણ એ સાધન અપૂર્ણ છે,

કાગળ કે શબ્દ તથા જે વસ્તુ અથવા ભાવ માટે એ શબ્દ વપરાય તે ભિન્ન છે. શબ્દ વિના વ્યવહાર અશક્ય છે તો પણ આપણા ભાવો વ્યક્ત કરવા માટે શબ્દો ઘણી વાર અપૂરતા લાગે છે. પણ અપૂર્ણ છતાં યે એ જ સર્વોચ્ચ પ્રાપ્ય સાધન છે. અપૂર્ણ છતાં યે ઋષેરાત તોળવાના નાશુકમા નાશુક કાટા કરતાં યે એ વધારે પડુકગણ છે સ્વર્ગભારનો સહેજ સગળો પલટો પણ નિવશ્ચ અર્થપરિવર્તનો નીપજાવે છે. વળી એક જ શબ્દનો પ્રયોગ સમાજના જુદા જુદા થરની, નિવિધ ધર્મો કરતી કે નિવિધ વયની વ્યક્તિઓ કરે તે અનુસાર એક સાથે એમા જુદા જુદા અર્થોનું આરોપણ થાય છે કેટલાક શબ્દો, મૂળમા જ અર્થની દૃષ્ટિએ પૂરતા ચર્ચાસ્પદ હોય છે, એવા શબ્દોમા જ્યારે નવા અને વધારાના અર્થોનું આરોપણ કરવાના પ્રયત્ન થાય અથવા બીજા ભાષામા એનું યાત્રિક ભાષાન્તર કરવાના પ્રયાસ થાય ત્યારે એના અર્થ નિપેતા, મતાન્તરો આદિ વધે છે એક પ્રસિદ્ધ અંગ્રેજ ચિન્તકે કહ્યું હતું કે એક તરફ દિલ્લિ અને અમેરિકા અને બીજા તરફ રુમિયા એ એક જ ભાષામા વાત કરતા હોત તો આતરરાષ્ટ્રીય પ્રશ્નો પરચેના મતભેદોમા ગણનાપાત્ર ઘટાડો થયો હોત.

માત્ર અર્થોચીત સમયમા જ નહિ પણ જગતના જૂનામા જૂના સાહિત્યથી માડીને તપાસ કરીએ તો શબ્દોના અર્થો પલટાય છે એ જણાશે. સમાજની ભૌતિક અને સાંસ્કૃતિક સ્થિતિના પરિવર્તન સાથે શબ્દોનું પરિવર્તન સ કળારેનું છે. યજ્ઞમાયવસ્તમા માયા । ભાષા પણ એક સામાજિક વસ્તુ છે—જલકે ખરેખર તો એમ કહી શકાય કે ભાષા બોલનારાઓથી જુદું એવું ભાષાનું અસ્તિત્વ જ નથી, પુસ્તકોમા લખાયેલા શબ્દો એ તો અસારની કે ભૂતકાળની જીવંતી ભાષાનું પ્રતીક માત્ર છે. એટલે સદાકાળ શબ્દોમા નવા અર્થો કે અર્થઘટનાઓનું આરોપણ થતું રહે છે. જુદી જુદી અર્થ ઘટનાઓ વ્યક્ત કરવા માટે ભાષા પાસે બીજું એક સાધન છે, અને

તે કહેવાતા પર્યાય શબ્દોનું. તાર્કિક અર્થમાં તો એક શબ્દ બીજા શબ્દનો પર્યાય હોઈ જ ન શકે. 'અમ', 'હય', 'ઘોડો', 'તોખાર', 'કેકાણ', 'ચાટ', 'તેટ', આદિ શબ્દોનો સામાન્ય અર્થ એક હોવા છતાં દરેકનું અલગ વ્યક્તિત્વ છે, અને એમાંના કોઈ પણ શબ્દનો પ્રયોગ નહિ થાય તો ભાષા એટલી દરિદ્ર બને. ૧. 'અમરકોશ' જેવો એકાદ પ્રાચીન કોશ જેમાં એક જ વસ્તુ કે ભાવનો વાચક શબ્દસમૂહ એક સાથે આપેલો હોય એમાંના પર્યાયોનો અભ્યાસ આ દૃષ્ટિએ ઉદ્યોગક થશે. વળી એ પર્યાયો ક્યારે પ્રચારમાં આવ્યા અને ક્યાંથી આવ્યા એનો તથા નવા પ્રયોગોને કારણે જૂના પર્યાયોની શી સ્થિતિ થઈ એનો ઇતિહાસ પણ જાણવા જેવો હોય છે. ઘણી વાર તો જૂના શબ્દો સાવ નાશ પામી જાય છે અને એમની ગાદી ઉપર નવા શબ્દો બેસી જાય છે. સૂક્ષ્મ અર્થો વ્યક્ત કરનાર શબ્દો સૂક્ષ્મ અર્થો વ્યક્ત કરવાની શક્તિ પ્રાપ્ત કરે છે, જેના એક ભાક્ષણિક ઉદાહરણ તરીકે વૃક્ષ કે ફળના રસનો અર્થ વ્યક્ત કરનાર શબ્દનું બ્રહ્માનંદસહોદર કાવ્યના રસમાં કે પ્રકૃતિના દર્શનનું કાવ્યગત સૂક્ષ્મ ધ્વનિમાં થયેલું પરિવર્તન આપી શકાય. વળી સૂક્ષ્મ અર્થ વ્યક્ત કરનાર શબ્દો પૂર્વાપરસન્દર્ભ અનુસાર નવો અર્થ ફેર પ્રાપ્ત કરે છે. આવું ચક્ર સદાકાળ ચાલ્યાં કરે છે.

તો પ્રશ્ન એ થશે કે શબ્દાર્થશાસ્ત્રના અભ્યાસનું ફળ શું? સૌ પહેલાં તો આ શાસ્ત્ર શબ્દોના અર્થની સ્પષ્ટ સમજ આપે છે અને પરિણામે એનો મુદ્દાર્થ પ્રયોગ શીખવે છે. સમર્થ ભાષા સમજવા કે જોડવા માટે શબ્દોનો ઇતિહાસ જાણવો અનિવાર્ય નથી એ ખરું, પણ શબ્દોનાં ચરિત્ર જાણવાથી એમનું વ્યક્તિત્વ સમજાય છે, અને શબ્દોથી મત્રમુગ્ધ થઈને કે ઉદ્દોષવાક્યો (Platitudes) થી દબાઈને એમનો પ્રયોગ કરવાનું વલણ ઓછું થવાનો સંભવ રહે છે. ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ શબ્દોનો અર્થવિકાસ જાણવાથી, માત્ર મધુર ધ્વનિ કે ચાહુ વાદની ફેશનથી કે સાહિત્યિક સૌન્દર્યના માની

લીધેલા : ખ્યાલથી અર્થ જાણ્યા વિના શબ્દો પ્રયોજવાની પોપટિયાવૃત્તિ ઉપર એક પ્રકારનો અકુશ આવશે. કવિતા, કદરૂપના કે ભાવના સાથે શબ્દાર્થશાસ્ત્રનો અવિરોધ છે, એટલું જ નહિ, પણ એ સર્વનું એ ગોષ્ઠ છે, કેમ કે લલિત વાદ્યમયમાં તો શબ્દોની પસંદગીનું મહત્ત્વ અસાધ્ય છે કેવળ દિવાસ્ત્રનો કે તગંગો કે ઉદ્દેશ્યવાક્યો જ સત્ય હોય એવી રીતે વર્તવાની વૃત્તિ ઉપર તે અકુશ મૂકે છે સાહિત્ય, ભાષા, વિવેચન અને અલંકાર-શાસ્ત્રના પ્રશ્નોને જેટલો અભ્યાસ થાય છે તેટલો શબ્દોના ઔચિત્યનો, તેમના યથાર્થ ઉપયોગનો તથા એમના વિવિધ ગી અગ્રિવનો તથા અકતીપકતીનો ઘટો નથી શબ્દોના અર્થો સમજવાથી કે એમનો સમુચિત ઉપયોગ કરવાથી સામાજિક કે રાજકીય સમસ્યાઓનો તોડ કદાચ ન આવે, પણ એ તાલિમ શબ્દોનો સાવધાનતાથી પ્રયોગ કરવાને પ્રેરશે, વસ્તુના ધ્વનિત અર્થો સમજવામાં અને સમજાવવામાં કદાચ વધારે ઉપયોગી થશે અને શબ્દોને જ કારણે ઊભી થતી ગેરસમજૂતીઓ નિવારવામાં કંઈક સહાયબૂત થશે કંઈ નહિ તો, શબ્દો એ સાધન છે, સાધ્ય નથી એટલું તો એ જરૂર બતાવી શકશે સાહિત્ય, ધર્મ, ચિંતન અને દૈનિક જીવનનાં હાગના ક્ષેત્રમાં વપગતા શબ્દોના રૂપરિપયક જ નહિ, પણ અર્થરિપયક દશાન્તરોનો કેટલોક નમૂનારૂપ ઇતિહાસ આ વસ્તુ ઉપર કંઈક પ્રકાશ પાડી શકશે ।

આટલી પ્રસ્તાવના પછી શબ્દાર્થશાસ્ત્રના વિષયને આ વ્યાખ્યાનમાળાની યોજનામાં મર્યાદામાં રહીને, નિરપજની સગવડ ખાતર, નીચે પ્રમાણે ચાર વ્યાખ્યાનોમાં અર્થોશું—(૧) અર્થસંક્રામ, (૨) અર્થસ્તોર, (૩) અર્થસંક્રાન્તિના કારણ અને પરિણામ, (૪) શબ્દ અને સંસ્કૃતિ

વ્યાખ્યાન બીજું

અર્થસંકોચ

ભાષા વિચારો વ્યક્ત કરવાનું સાધન છે, પણ એ સાધન પ્રમાણુમા અપૂર્ણ છે વાચક શબ્દ અને વાચ્ય વસ્તુ કે ભાવ એ બંને વચ્ચેનું સામંજસ્ય ભાગ્યે જ સંધી શકાય છે. સામાજિક, દૈશિક અને માનસિક પરિવર્તનોની સાથે જો નવા વિચારો જન્મે છે તે સર્વને વ્યક્ત કરવા માટે ભાષામાં તેટલા પ્રમાણુમા નવા શબ્દો તૈયાર થતા નથી. શબ્દ એ વિચારનું વાહન છે, એટલે કોઈ વિશિષ્ટ ભાષા જોલનારાઓની વિચારસૃષ્ટિ—ભાવસમૂહ જેટલું જ વિસ્તૃત એ ભાષાનું શબ્દભંડોળ હોવું જોઈએ અને પ્રત્યેક નવા વિચાર માટે ભાષામાં નવા શબ્દનું સર્જન થવું જોઈએ એમ ઉપલક્ષ દૃષ્ટિએ મનાય. પણ વસ્તુતઃ એમ નથી. નવા શબ્દો ઘડવાની પદ્ધતિ ઘણી વાગ નવા વિચારો કે અર્થો વ્યક્ત કરવાને પૂરતી સમર્થ હોતી નથી એટલું જ નહિ પણ થોડાં જ નવા શબ્દોના ભાર નીચે ભાષિકની સમગ્ર શક્તિ પણ કચડાઈ જવાનો ભય રહે છે આથી માનવચિત્ત સ્વાભાવિક રીતે જ અર્થવ્યક્તિની એક સરળ પદ્ધતિનો ઘણાં વાર આશ્રય લે છે, અને એક જ શબ્દને યથાસમય નવા સંદર્ભમા પ્રયોજીને તેમાં નવા છતાં મૂળથી સાવ ભિન્ન નહિ એવા અર્થનું આરોપણ કરે છે વળી ભાષામા જેટલું મહત્ત્વ જોલનારનું છે એટલું જ સાંભળનારનું છે. સાંભળનારનું ધ્યાન પ્રસંગોપાત્ત સંદર્ભને કારણે, શબ્દના વ્યુત્પત્તિ-મૂલક અર્થ કે કોશગત અર્થ તરફ નહિ, પણ શબ્દની પાછળ રહેલા ભાષિકના વિચાર પ્રત્યે જ સીધું જાય છે, અને એ રીતે અર્થનો સંકોચ કે વિસ્તાર યથા કરે છે અર્થાત્ નવા વિચારો અને ઘટનાઓ વ્યક્ત કરવા માટે ભાષામાં જો નવા શબ્દોનો પ્રયોગ થાય છે તે સર્વે રૂપ-દૃષ્ટિએ નવા જ હોય એવું નથી, કેવળ અર્થદૃષ્ટિએ નવા હોય એવા શબ્દો પણ એ જ હેતુ સંધી શકે છે. ભાષા એ રીતે નવારે કોઈ

નવા અર્થનું સર્જન કરે છે તેવારે મોટે ભાગે આપુ ગણ ઉપર તે નવા અર્થનું આરોપણ કરે છે. ભાષાનું શબ્દભંડોળ રૂપદષ્ટિએ અસ્પૃષ્ટ રહેતું જણાય છે, પરંતુ ઐસ્તવિક રીતે તો આ પ્રક્રિયાને પશ્ચિમામે એક નવો જ શબ્દ જન્મે છે, કેમ કે નવો ફવનિ પ્રયોજવાનો આયાસ નિવારીને એક જ રૂપમાથી અથવા એના તદ્દલવોમાથી અનેક અર્થો એ રીતે નિષ્પન્ન થાય છે કેટલીક વાર જૂના શબ્દોનો ટ્વેસ્ટોક્સ થાય છે અને જૂના શબ્દો નવા સન્દર્ભમાં પ્રયોજવાને પરિણામે તેમના સૈકાઓ જૂના ઇતિહાસની અને તેમની પાછળ ગહેલી ભાવનાઓની કંઈક કદપના આવતા એક પ્રકારનું અપ્રકટ લાગવ સવાય છે પ્રત્યેક ભાષામાં આવા અર્થસંક્રાન્તિવિષયક દશાન્તરો ગજુ કરતા પુષ્કળ શબ્દો હોય છે. અથવા વધારે ચોક્કસ રીતે કહીએ તો, જેના અર્થમાં નાનું મોટું કોઈ પરિવર્તન, ન થયું હોય એવો કોઈ શબ્દ ભાષામાં જડવો મુશ્કેલ છે માનવચિત્તના જે વ્યાપારો ભાષાના શબ્દભંડોળ ઉપર તથા એના રોજ બ-રોજના નિકાસ ઉપર આધિપત્ય લોગવે છે તેમનો અભ્યાસ પણ એ મામત્રીમાથી થાય છે

અર્થસંક્રાન્તિની વરતાઓમાં સૌથી મહત્વની એ છે—અર્થસંક્રાન્તિ અને અર્થવિસ્તાર. અર્થવિસ્તાર કરતાં અર્થસંક્રાન્તિનું ક્ષેત્ર વધારે વ્યાપક છે, એટલે એનો વિચાર આપણે પહેલા કરીશું. જે કે કેટલીક વાર એક જ શબ્દનો અર્થ એના ઇતિહાસમાં અમુક કાળે સંક્રાન્તિ પામે અને પછી અમુક પ્રસંગે વિસ્તાર પામે એવું પણ જોવામાં આવે છે

આ પ્રકારના અર્થપરિવર્તનમાં વ્યુત્પત્તિમૂલક અર્થનું સ્વાભાવિક રીતે જ વિસ્તરણ થાય છે; એમ જો ન થાય તો નવીન અર્થ-આયાસ લવી શકે નહિ.

એક તદ્દન સામાન્ય ઉદાહરણ લઈએ સંસ્કૃત મી (ગાય) શબ્દ ગમ્ 'જવુ' એ-વાનું ઉપરથી છે, જે ગમન કરે તે બધું જો કહેવાય. આ એના ફવલ વ્યુત્પત્તિમૂલક અર્થ થયો, પણ ગમન

કગનાઃ સર્વં છવો પૈકી એક માત્ર મો જાતિ ઉપર જ એનું આરોપણ થતું અને મો નો અર્થ સંકુચિત થયો. આ અર્થસંકોચ સંસ્કૃતમા પણ ઘણા જૂના કાળથી એટલો રૂઢ થયેનો છે કે એની પાછળાગેલા વૈચિત્ર્યનો ભાગે જ ખ્યાલ આવે છે. વળી સંસ્કૃતમા પણ મળાન્તરે મો શબ્દમા જે અનેક શિલ્પ અર્થોનું આરોપણ થયેલું છે એનો ઇતિહાસ અહીં તપાસવો પ્રસ્તુત નહિ થાય. પણ કોઈ પણ જૂના સંસ્કૃત કોશમા આપેલા મો ના પર્યાયો આ વસ્તુને સમીપમા સ્પુટ કરશે. એમા કયો અર્થ ડેટો પ્રાચીન છે એનો નિર્ણય ઐતિહાસિક સિદ્ધાન્તાનુસાર રચાયેલા શબ્દકોશ દ્વારા થાય. એ શબ્દના આખા યેચરિત્ર ઉપર ત્યારે જ પ્રકાશ પડે. પણ એ શબ્દે એક વાગ મને કરાવેલા સભ્રમની વાત અહીં પ્રાસંગિક હોનાથી ટાળીશ. ૧૯૪૭માં હું ‘પચતત્ર’ના સંપાદનના કાર્યે જ જે પરિચય ભારતીય ‘પચતત્ર’નો અનુવાદ કરતો હતો ત્યારે એના પહેલા ત્રના ૯૪મા અધ્યાક્રમા નીચેની પંક્તિ બોધ—

કૌમ્ય કૃમિજ સુવળમુપલાદ દૂર્વાપિ ગોરોમત ।

એમાના દૂર્વાપિ ગોરોમત એનો શબ્દાર્થ ગાયના રોમમાથી દૂર્વા થાય છે’ એનો બીજા અનુવાદોમા આપેલો હતો, પણ એમાથી ભાવાર્થ સ્પષ્ટ થતો ન હતો. પરંતુ ‘મહાભાષ્ય’કાર પતંજલિએ દૂર્વા એ ગાયના અને પેટાના રોમમાથી ઉત્પન્ન થાય છે એની એક પ્રાચીન માન્યતાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. વિક્રમના આઠમા સૈકામા થઈ ગયેલા જૈનાચાર્ય સીલાકદેવે સૂત્રકૃતાગ સૂત્ર’ની મીકામા, કાર્ય એ કાગણને અનુરૂપ જ હોય એવો એકાન્ત નથી એ બતાવવા માટે

1. કયમ ગોમયાત્ વૃન્ચિકો જાયતે । મોલોમાવિલોમમ્યો દૂર્વા જાયન્તે
इति?—આખરું ‘મહાભાષ્ય’ નિર્ણયસાગર પ્રેસની બીજી આવૃત્તિ ખ.૩
બીજા પૃ ૨૫૫

પણુ આ માન્યતાનો નિર્દેશ કયો છે ? પણુ આ માન્યતાનુ તાર્કિક સમાધાન કઈ રીતે થાય ? ગો નો અર્થ જેમ 'ગાય' થાય છે તેમ 'પૃથ્વી' પણુ થાય છે અને કવિ નો અર્થ 'ઘેટો' થાય છે તેમ 'પર્વત' પણુ થાય છે પ્રકૃતિમા તો દૂરો એ પૃથ્વી અને પર્વતની ટુનાગી જ છે એક-કાળે આપણા પૂર્વજોએ પૃથ્વીને ગાયનુ રૂપક આપ્યું, અને યજ્ઞકાર્યમા પવિત્ર મનાયેલી દૂરો જે પ્રકૃતિમા પૃથ્વીના રોમરૂપે રહી તે ધાર્મિક દૃષ્ટિએ ગાયના રોમરૂપે સમજઈ સંસ્કૃતમા દૂર્વાનો એક પર્વાય મોલોમી પણુ છે આમ રૂપકાદિ અર્થપતિ વર્તનકારી બળો આ પ્રકારે બીજા અનેક શબ્દોના ઇતિહાસમા બેવા મળશે (જુઓ વ્યાખ્યાન ૪)

કવિ શબ્દ પ્રાચીનતર સંસ્કૃત સાહિત્યમા 'જ્ઞાની', 'શુદ્ધિ જ્ઞાની'ના અર્થમા વપરાયો છે (જેમ કે 'ઋગ્વેદ'મા નરુદ્યાદિદેવોને કવિ અને કવિતર કહ્યા છે, 'ભગવદ્ગીતા'મા કવિ શબ્દનો આ અર્થમા અનેક વાર પ્રયોગ છે ૪૧૬, ૮૯, ૧૦૩૭, ૧૮૨) પણુ એ અર્થસંકેત્ય પામી 'કાવ્યરચના કરનાર'ના અર્થમા સહીશો થયા (સ્થર થયો છે જે કે જ ગાળમા એનો જુદા પ્રકારનો અર્થસંકેત્ય થયો હોઈ 'કવિરાજ'નો પ્રયોગ 'વૈદ્યગજ' તરીકે થાય છે વળી અહીં એ પણુ બેવા જેવું છે કે સંસ્કૃત 'વૈદ્ય' શરૂસી 'હકીમ' અને એ મેલ 'ડોક્ટર' એ ત્રણ શબ્દોના ઇતિહાસ સમાન્તર છે વિદ્ 'બાલુવુ' ઉપરથી જેને જ્ઞાન છે તે વૈદ્ય (મહા ભાગત)મા ઉત્તમ કુળમા જન્મની જ્ઞાનીઓ પ્રશસા કરે છે એ વિષે કહ્યું છે—કુટે જમ પ્રસન્નિ વૈદ્યા સાધુ સુનિષ્ઠિતા । 'સભાપર્વ', ૧૬૮ જ્ઞાની અને તપસ્વી કરતા દાતા ચઢિયાતો છે એ વિષે કહ્યું

૨ : તથા હિ યત્તરંભિહિત—વારણાનુરૂપ 'વાર્યેમિતિ તન્નાયમેવાન્તો યત શૃંગાચ્છરો જાયતે ગોમયાદ્ વૃશ્ચિકો મોલોમાવિગ્રોમમ્યો દૂર્વેતિ, 'સંસ્કૃતાગ સૂત્ર રીકા, આજમોદય સમિતિની વાચના પત્ર ૬૬

છે—ન ત્વામભિમવિવ્યતિ વૈદ્યા ન ચ તપસ્વિન । ‘અનુશાસનપદ’,
૧૨૦ ૨૭ ‘શબ્દકલ્પદ્રુમ’મા વૈદ્ય શબ્દ નીચે કાલ્યાયનને નામે
ટાકેલા એક શ્લોકમા ‘સિદ્ધાન્’ અર્થમા એ વાર ‘વૈદ્ય’નો પ્રયોગ
છે—નાવિદ્યાના તુ વૈદ્યેન દેય વિદ્યાધન મવચિત્ । સમવિદ્યાધિકાના
તુ દેય વૈદ્યેન તદ્દનમ્ ॥) ‘હક’ કહેતા સત્યને શોધે છે તે ‘હકીમ’
અને જે ‘ડૉક્ટ્રિન’ (Doctrine) અથવા સિદ્ધાન્તને સમજે છે તે
‘ડૉક્ટર’^૩ પણ આ ત્રણેય શબ્દોએ પોતાનું વ્યાપારક્ષેત્ર સકુ
ચિત કયું છે અને પોતાના અર્થની વિશાળ સીમાઓમાથી દુવળ
એક મર્યાદિત વિસ્તાર જ પસંદ કર્યો છે વર્ણ શબ્દનો મૂળ અર્થ
‘ગ’ હતો, પણ એક કાળે શરીરનો વર્ણ અને વ્યક્તિનો સામાજિક
દૃષ્ટિએ વસ્તુઓ પરસ્પર સબદ્ધ ગણવામા આવતી હતી,
તેથી વર્ણ શબ્દ ‘જાતિ’ના અર્થમા પ્રચલિત થયો એમાથી ચાતુર્વર્ણ્ય
અને વર્ણાશ્રમ જેવા શબ્દો નિષ્પન્ન થયા યજ્ ‘યજન કરવું’
ઉપરથી થયેલા યજ્ શબ્દનો અર્થ દેવ હતો^૪ પણ ધીમેધીમે એની
પદ્ધતિ વગી અને દેવકલ્પ જીવો માટે એનો પ્રયોગ થવા માંડ્યો જૈન
આગમગ્રન્થો ઉપરની ગીકાચૂર્ણિઓમા ‘યજ્ઞ’ અને ‘વ્યતર’ તથા
‘યજ્ઞાયતન’ અને ‘વ્યતગાયતન’ પર્યાય તરીકે વપરાયા છે, અને
ગુજરાતીમા તો ‘જક્ષણી’નો અર્થ લગભગ ‘રાક્ષસી’ જેવો થઈ

■ એ જ પ્રમાણે આત્માની પકડ કરાવે તે ‘આત્માર્થ’

૧ વિસાલિસેહિ સીલેહિ જક્ષ્તા ઉત્તરઉત્તરા ।

મહાસુક્તા વ દિષ્ણન્તા મમ્મતા જપુણ્ણવ ॥

અપ્પિયા દેવકામાણ કામરૂપવિરૂચ્ચિનો ।

ઉડક કપ્પેસુ ચિટ્ઠતિ પુબ્બા વાસસયા વહ ॥

—‘ઉત્તર’અર્થન સૂત્ર, અધ્યયન ૩, સુ. ૧૪ ૧૬

ગયો છે ગુજરાતી 'કલુષી' અને મરાઠી કુલ્લવી,^૬ વુણવી ગળદ સ સ્ફુત કુટુંબિન ઉપગ્રથી પ્રાકૃત કુટુંબી દ્વાગ આવેલ છે.^૭ સ સ્ફુત અને પ્રાકૃતમા એ ગળદનો અર્થ 'કુટુંબનો મુખ્ય પુરુષ' એવો છે પણ એનો અર્થ સ કાચ પામીને ગુજરાતી અને મરાઠીમા 'એડૂત' એવો થયો અને પછી એતીનો પ્રધો કગનારી અમુક જ શાતિ માટે એનો પ્રયોગ થયો, અંગ્રેજ ભાષામાનો એના પર્વાય શબ્દ Husbandman માં પણ આ પ્રકારનો અર્થવિકાસ નજરે પડે છે સ સ્ફુતમા ચેટ અને ચેટી (પ્રાકૃત ચેટ અને ચેટી) એટલે છોકરો અને છોકરી પણ એ શબ્દો ચોડાક અર્થસાકાચ સાથે 'દાસ' અને 'દાસી'ના અર્થમા વપરાયા અંગ્રેજીમા Boy ગળદ નોકર માટે વપરાય છે અને, સૌરાષ્ટ્રના, રજવાડામા વડારણને 'છોકરી' કહે છે એ દૃષ્ટાન્તો આ સાથે સરખાવી શકાય એવા છે ચેટ અને ચેટીના અપભ્રંશ અને જૂની ગુજરાતીમા ચેટુ (અર્વાચીન ગુજૃ 'ચેવો') અને ચેલી એવા રૂપો થયા ખાસ નો ધણત્ર તો એ છે કે જૂની ગુજરાતીમા ચેટુ એટલે 'બાવાનો એનો' જ નહિ, એમા સામાન્ય 'ચેવક' અથવા 'દાસ'નો સ્પષ્ટ ભાવ છે.^૮ પણ સમય જતાં એ

૬ જૂના ગુજરાતીમા મરાઠીની જેમ કુલ્લવી શબ્દનો પ્રયોગ છે જુઓ —
પાચી મોચી સૂઈ સૂતાવ, ધોળી કુળી ધી નહ લગદાર

૧૧ // — સપ્તમ્બકૃત 'નદબીમી' (સ વત ૧૯૫૦) કી ૧૨૭
'બુદ્ધિમત્રાસ', ઈ સ ૧૯૧૬

૧૧ નરસિંહરાવ દિવેદિયા 'ગુજરાતી ભાષા અને સહિત્ય', વિશ્વન કાઠલો
લે નિઃકલ્પ લેક્ચર્સ (ગુજરાતી અનુવાદ) પૃ ૮૪

૭ જુઓ વીરસિંહના 'ઉદ્દત્ત' (વિક્રમના ૧૬ માં સૈકનો પૂર્વાધ)મા કૃષ્ણે
કાશ્યપવર પેદા કર્યો એ પ્રસંગના વર્ણનમા—

જે કર જોડે આગલિ જોબુ શ્રીકૃષ્ણનિ સર નામી,
'ચાડ કડુ હુ ચેલુ તાદરે આવસ દિ મજ સ્વામિ'

—વીરસિંહરાવ 'ઉદ્દત્ત', ૪ મિત્ર ૯૨૬-૨૭

શબ્દોને વળી ઔર અર્થવૈગિહ્ય સાંપડ્યું અને ‘ચેલો’ અને ‘ચેલી’ નાં અર્થોચીત અર્થોન્તરો નિબ્ધન થયાં. જૂના ગુજરાતમાં તેમ જ અર્થોચીત ગુજરાતમાં ખનુ—ખાસ કરીને અમદાવાદ આસપાસનાં અને ઉત્તર ગુજરાતનાં ગામડાંઓમાં ‘ચેલો’ ન્યારે વિશેષનામ તરીકે જોઈએ ત્યારે અર્થસંક્રાંતિના આ વ્યાપારની એક દૃષ્ટિએ પરા-કાષ્ઠા માધુમ પડે છે, પણ એની સાથેસાથ કેવળ સ્વાર્થિક પ્રત્યયના ઉમેરા સાથે ‘ચેલકો’ અને ‘ચેલકી’ શબ્દો અનુક્રમે ‘છોકરો’ અને ‘છોકરી’ એવા મૂળ અર્થમાં વપરાતા જોઈએ ત્યારે ખરેખર આશ્ચર્ય થાય છે. દરિદ્ર અને દારિદ્ર્ય એટલે ‘ગરીબ’ અને ‘ગરીબી,’ પણ ગરીબી અને આળસને ઠીક સંબંધ હોવાથી—ગુજરાતીમાં ‘દળદરી’નો અર્થ ‘પ્રમાદ’, ‘આળસ’ અને ‘દળદરી’નો અર્થ ‘આળસ’ થયો. માનવીના ચિત્તની જેમે લાપાના અર્થવ્યાપારોનાં પણ વૈવિધ્ય અસીમ હોય છે, અને લાપાના લગભગ પ્રત્યેક શબ્દની ચરિત્ર-કથા લખવા માટેની સામગ્રી એકત્ર કરવાને માટે અવકાશ છે.

સંસ્કૃત પરિગ્રહ—શબ્દની કથા ખનુ આવી રસિક છે. પરિગ્રહ એટલે જેનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે તે, માટે દારપરિગ્રહ એટલે લમ્—જેનો સ્વીકાર કરવામાં આવે છે એમાં પત્નીનો પણ સમાવેશ થાય છે, માટે પરિગ્રહ શબ્દ ‘પત્ની’ના અર્થમાં રૂઢ થયો. કાલિદાસે એક સ્થળે એ અર્થમાં એનો પ્રયોગ કર્યો છે—

કા ત્વ ધુમે કસ્ય પરિગ્રહો વા કિં વા મદમ્યાયમકારણ તે ।

આવદવ મત્વા ઘશિના રઘુના મન પરસ્ત્રીવિમુક્તપ્રવૃત્તિ ॥

(‘રઘુવંશ,’ સર્ગ ૧૬, શ્લોક ૮)

દીકાકાર મહિતાથે પરિગ્રહ પત્ની એવો સ્પષ્ટ અર્થ આપ્યો છે. અને હેમચન્દ્રના ‘અનેકાર્થસંગ્રહ’ (ગ્રોખંબા સિરીઝની આવૃત્તિ, સં. ૧૯૮૫, ચતુર્થ કાંડ, શ્લોક ૩૫૬)માં—

૧. પરિગ્રહ પરિવર્તે પત્ન્યા સ્વોકારમૂલ્યો ।

એવો નિર્દેશ છે આ પરિગ્રહને દારપરિગ્રહનો સંકેપ ન ગણીએ—
 અને એમ નહિ ગણનાનું મને યોગ્ય લાગે છે—તો એ અર્થસંકેપનું
 ઉદાહરણ ગણી શકાય આ મતના સમર્થનમા એક ઐતિહાસિક
 હકીકત હું ટાકીશ મહાવીરની પૂર્વે થઈ ગયેલા જૈન તીર્થંકર પાર્શ્વ
 નાથના ચાતુર્ધામ સંવર અથવા ચાગ મહાનતોમા અહિંસા, સત્ય,
 અમતેય અને અપગ્નિગ્રહ એ ચાગ હતા, જ્ઞાનચર્ચાનો સમાવેશ
 અપરિગ્રહમા થઈ જતો હતો, એટલે પાર્શ્વનાથને મતે, લક્ષ્મી અથવા
 બીજા કોઈ રીતે સ્ત્રીના સ્ત્રીકાગ એ પગ્નિગ્રહ જ હતો પાર્શ્વનાથની
 પત્ની થયેલા ધર્મસુવારક મહારીરે અપગ્નિગ્રહ કાયમ ગણીને જ્ઞાન
 ચર્ચના પ્રતને એથી શુદ્ધ પાડ્યું, અને પચમહાવ્રતોનો ઉપદેશ આપી
 નૈયતિયતા સંભવને દર કયો પણ પાર્શ્વનાથનો ચાતુર્ધામ સંવર
 ‘પરિગ્રહ’મા પત્નીનો સમાવેશ કરે છે એ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ
 સૂચક છે

આને મળતું ઉદાહરણ સંસ્કૃત મ્લેચ્છોષનું છે જ્યાં સ્ત્રીઓને રોખી
 ગામવામા આવે છે એવી કંઈક અર્થ-જાણ્યા વ્યક્ત કરના માટે
 મ્લેચ્છોષનો ‘અતપુર’ અર્થ રૂઢ થયો રાજાના અતપુરમા બધી
 સ્ત્રીઓ કંઈ પરિણીત હોય એવું નહોતું માટે મ્લેચ્છોષ એટલે
 ‘ગણાત’ સંસ્કૃત કાગોમા મળતા અતપુરના પંચાય સંખ્યોની
 વ્યુત્પત્તિ અને અર્થભેદો આ રીતે અભ્યસનીય છે

સંસ્કૃતમા વસ્તવર અને વસ્તવરી મુખ્યત્વે ‘વાજરડા,’ ‘વાજ
 ડી’ માટે અને કવચિત્ બીજા પ્રાણીઓના બચ્ચા માટે વપરાય
 છે, પણ ગુજરાતીમા એના તદ્દલવ ‘વહેરો’ અને ‘વહેરી’ માત્ર
 ઘોડાના બચ્ચા માટે છે જો કે ‘વાજરડા’ અને ‘વાજડી’ (અથવા
 ‘વાજડો,’ ‘વાજડી’) પણ એ જ મૂળ સંસ્કૃત શબ્દોના તદ્દલવો છે
 એ મૂલવાનું નથી

રોહિત અને લોહિતનો મૂળ અર્થ ‘રાત’ છે પણ એના ઉપરથી
 વ્યુત્પન્ન થયેલો ‘સોહી’ શબ્દ સ્થૂનીકરણ (Concretion)ની પ્રક્રિયા

રજૂ કરે છે, સ્થૂલીકચ્છુ બીજુ એક ગસિક ઉદાહરણ સંસ્કૃત
 કીર્તન શબ્દ છે મળ √કૃત 'પ્રગંસા કરવી' ઉપરથી, કીર્તિ
 શબ્દની જોમ, તે આવેલો છે, પણ મનુષ્યની કીર્તિના સ્થૂલ સમારકો
 જેને ગણવામા આવ્યા છે એમાં દેનાવયો કે પ્રાસાદો માટે સંસ્કૃત
 સાહિત્યમા પાછળથી એ વપરાયો છે હેમચન્દ્રે 'અનેકાર્થસમ્મહ'મા
 કીર્તિ શબ્દના અર્થોમા 'પ્રાસાદ' પણ આપ્યો છે. 'કાદંબરી'
 (નિષ્ક્રિયસાગરની ૭મી આવૃત્તિ, ૫ ૨૨૫)મા વૈશ પામન વિષે ચ દ્રા
 પીક કહે છે—ન સન્નવપ્રાસાદતટાવારામાદિમિ કીર્તનૈરલઘ્વતા
 મેદિની । અહીં કીર્તનનો 'પ્રાસાદ' અર્થ તદ્દન સ્પષ્ટ છે 'કીર્તિ
 કૌમુદી'નો કર્તા મોમેશ્વર (વિક્રમના ૧૩મા શતકનો ઉત્તરાર્ધ) મત્રી
 વસ્તુપાત્રે કરેલાં અલ્પોદ્ધારો વિષે લખે છે—

મહતા વર્તમાનાનાં વિસ્તેનોપવરોતિ ય ।

સ્વર્ગતાનાં જરત્પૂર્તકીર્તનોદરણેન તુ ॥

(અધ્યાય ૪, શ્લોક ૨૩)

અહીં અલ્પ જળાગયોના અને મન્દિરોના સમારકામનો સ્પષ્ટ
 ઉપેખ છે

સિદ્ધગજના મત્રી સજ્જને કરાવેલો ગિગ્તાર ઉપરનાં મન્દિ
 રનો અલ્પોદ્ધાર જોવાની રાજને ઉત્સુકતા થાય છે એ પ્રસંગ વર્ણવતા
 'પ્રખ ધર્મિતામણિ'નો (સ ૧૩૬૧) કર્તા મેરુતુમ આ જ અર્થમા
 કીર્તન શબ્દનો પ્રયોગ કરે છે—

અથ મૂય સોમેશ્વરયાત્રાયા પ્રત્યાવૃત્ત શ્રીસિદ્ધાધિપો રૈવતોપત્યવાયા
 દત્તાવાસસ્તદંબ તત્ત્વીર્તન દિદ્યુ ઇત્માદિ (શ્રી કાર્ણસ ગુજરાતી સભાનુ
 સંસ્કરણ, ૫ ૧૦૫)

મન્દિરના પ્રવેશદ્વાર આગળની કમાનને સિદ્ધપજારમા 'કીર્તિ
 મુખ' કહે છે એનો ખુલામો પણ આ અર્થસંક્રાન્તિમાથી મળી
 રહે છે બગાળીમા 'કીર્તિ'નો અર્થ 'પરાક્રમ', મહત્કાર્ય'
 એવો થાય છે, તે વળી જુદા પ્રકારનો અર્થ રજૂ કરે છે

૧. 'સતતાન', 'સતતિ' જેના શબ્દો સાતત્યવાચી હોઈ મૂળે સૂક્ષ્મ ભાવ વ્યક્ત કરે છે, પણ 'આળક' એવા અર્થમાં એનું સ્થૂલીકરણ નજરે પડે છે.

જ્ઞાનાથી ઊભી પ્રક્રિયા તે સ્થૂલમાથી સૂક્ષ્મ અર્થવિકાસ છે, અને તે ભાષામાં વધારે વ્યાપક છે જેમ જેમ ચિત્તવ્યાપારો વધારે સુકલ થતા જાય અને બાહ્ય પરિસ્થિતિમાં નવા નવા પરિવર્તનો થતા જાય તેમ સ્થૂલ અર્થવાચી શબ્દોમાં સૂક્ષ્મ અર્થોનું આરોપણ આવશ્યક બની ગયું છે. આથી વસ્તુવાચક શબ્દો ભાવવાચક બને છે, જ્યારે સ્થૂલીકરણને પરિણામે ભાવવાચક શબ્દો વસ્તુવાચક બને છે. રસ શબ્દ આ સૂક્ષ્મ વ્યાપારનું એક ઉત્તમ ઉદાહરણ છે, જેના ઉત્પત્તિ પહેલા વ્યાખ્યાનમાં કથો છે. વિપાસિતૈર્કાવ્યરસો ન પીયતે એ ઉક્તિમાં જે ચોટ છે તે રસતા સ્થૂલ અને સૂક્ષ્મ અર્થોના સુગંધ જોધને પરિણામે છે. રસનો સંસ્કૃતમાં એક અર્થ 'ચાગે' છે અને પારાની બનાવટના બધા ઓપધો 'ગસ' કે 'ગસાયત' કહેવાય છે ત્યાં એક વિશિષ્ટ પ્રકારનો અર્થસંકલ્પ જણાય છે. અર્થવિકાસની સૂક્ષ્મતાનો બીજો એક ઉત્તમ દાખલો મોહ અથવા મુક્તિ છે. √મુચ્ ધાતુમાં એનું મૂળ હોઈ સ્થૂલ મુક્તિ—કેવળ ધૂટકારામાંથી એનિર્વચનીય સૂક્ષ્મ મુક્તિ સુધી એણે પ્રગતિ કરી છે, એની પાછળ એક પ્રજ્ઞાના આખા તત્ત્વચિન્તનનો ધ્વનિહાસ ગહેલો છે એમ કહેવામાં ભાગ્યે અતિશયોક્તિ ગણાશે. મોહ કે મુક્તિથી ઊભટો ભાવ વચ્ચે કે વચ્ચનમાં રહેલો છે. 'હ્રસ્વ' એ સારીનું એક અંગ છે, પણ સંસ્કૃતમાં તથા ઘણીખરી નવ્ય ભારતીય ભાષાઓમાં એ સ્થૂલ અર્થ ઉપરાંત ભાવવાચક સૂક્ષ્મ અર્થ એણે પ્રાપ્ત કર્યો છે.

૪. જુઓ 'ભગવદ્ગીતા'માં

દેવી સમ્પદ વિમોક્ષાય નિવન્ધ્યાયાસુરી મતા ।

(અન્યાય ૧૬, શ્લોક ૫)

જેનોના નવ તત્ત્વમાં બંધ અને મોહ સાથે આવે છે

સાહિત્યમાં મોટેભાગે તે આજે-અર્થમાં વપરાય છે. 'કપાળ' એટલે 'મોપરીના આગવો ભાગ' તેમ જ 'નસીબ', 'છાતી', એટલે 'વક્ત્ર-સ્થળ' તેમ જ 'હિંમત'. ધર્મ, તત્ત્વજ્ઞાન કે કાવ્યશાસ્ત્રની પરિભાષામાં આવા ઉદાહરણો ઢગલાખંધ નજરે પડશે અર્થ કે ભાવની નવી છાયા વ્યક્ત કરવા સાથે ગજબની કરકસર કેવી રીતે થાય છે એ આપણે અહીં જોઈ શકીશું.

'ભાષકને ઉત્તરોત્તર વિ-ગિષ્ટ અર્થ' વ્યક્ત કરવાની જરૂર પડે તેમ તેમ આ ક્રિયાનો વ્યાપાર સ્વાભાવિક રીતે જ વધે છે આપણી ભાષાના 'નાતરુ' અને 'નાત' શબ્દો આ દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર છે નાનપણમાં ઉત્તર ગુજરાતના ગામોમાં 'ફલાણો ભારે ગાંમનાતરે ભાઈ થાય', 'ફલાણી ગામનાતરે સાળી થાય' એવા વાક્યો સાબળીને મને આશ્ચર્ય થતું, કેમ કે આપણી ભાષામાં 'નાતરુ' શબ્દનો જે અર્થ સૌથી વધારે જણીતો છે તે જ—અર્થાત્ પુનેર્લમ—માગ ધ્યાનમાં હતો, પૂર્વોક્ત વાક્યોમાં 'નાતરે'નો અર્થ 'નાતાથી—સંબંધથી' એવો થાય છે. 'નાતરુ' શબ્દના જૂના અર્થનો કેટલોઈ અંશ આ એક અપવાદરૂપ ફેદિપ્રયોગમાં ચાલુ રહેતો છે. જૂના ગુજરાતી સાહિત્યમાં 'નાતરુ' શબ્દ (કુમાર અને કુમારીના) 'લમ'ના અર્થમાં પ્રયોજાયેલો છે સ. ૧૪૧૭માં ગ્યાયેલ અસાધતકૃત 'હંસાઉલી'માં (ખ ૩૨, કડી ૫૫-૫૬; તથા ૬૪) તથા સં. ૧૬૧૬માં મધુસૂદને રચેલ 'હંસાવતી વિક્રમચરિત્ર વિવાહ'માં (કડી ૨૬૩, ૬૦૬) 'નાતરુ' અને 'નાત્ર' શબ્દ 'નાતો—સંબંધ' અને 'લમ' એ બન્ને અર્થોમાં વપરાયેલા છે 'નાતરુ' શબ્દનો 'સંબંધ' એ મૂળ અર્થ એ કરતાં બે પ્રાચીનતર ગુજરાતી સાહિત્યમાં છે મહેન્દ્રસરિસિંહ ધર્મકૃત 'જયસ્વામીચરિત' (સં. ૧૨૬૬, કડી ૨૩) તથા જગદ્ગુરુત 'સમ્યક્ત્વમાર્ગ ચરિત'માં (સ. ૧૩૩૧ આસ પાસ, કડી ૪૬) 'અરુઢ નાત્રા'નો નિર્દેશ છે તે એક પરંપરાગત દૃષ્ટાન્તકથાને અનુલક્ષીને છે એક જ ભવમાં થયેલા વિચિત્ર સંબંધોને

કાગલે એક સીને એક બાળક જુદી જુદી આરાદ રીતે સંગે
 યાય છે એ એમાં બતાવેલું છે ખરીના કાળમાં એ કથા અનેક
 ગ્રન્થોમાં તેમ જ યોગ્યકૃતિમાં મળે છે, પણ એનું જૂનામાં જૂનું સ્વરૂપ
 સંઘદાસગણિત પ્રાકૃત કથાગ્રન્થ 'વસુદેવ-હિંદી'માં (પાંચમા સૈકા
 આસપાસ) પ્રાપ્ત થાય છે. એક વૈરાગ્યગોષ્ઠક દષ્ટાન્ત તરીકે
 જૈન સાહિત્યમાં પણ એ કથા પ્રચાર પામેલી, અને એ રીતે જ ઉપ-
 યુક્ત કૃતિઓમાં એનો નિર્દેશ છે આ કથાનક વિષે 'અદાર નાત્રા
 ચોપાઇ' (સં. ૧૬૭૨) અને 'અદાર નાત્રાં સંબંધ' (સં. ૧૫૧૭
 પહેલા) જેવી સ્વતંત્ર કૃતિઓ પણ રચાયેલી છે એમાની પહેલી
 કૃતિના મંગલાચરણમાં એનો કર્તા કર્મસિંહ—

શ્રીગૌતમ ગણધર નમી, પામી મુચુર પસાઈ.

અણદશ સગપણ તણી, કથા કહું ધરિ ભાઈ.

('જૈન ગુર્જર કવિઓ', ભાગ ૩, પૃ. ૧૪૦૮)

એ રીતે, 'નાત્રાં'નો 'સગપણ' એવો અર્થ સ્પષ્ટ રીતે આપે છે.

લોકસાહિત્યમાં મેહ અને ઊજળીના દ્વંદ્વામાં ઊજળી મેહને
 કહે છે—

વણ સગે વણ સાગવે, વણ નાતરિયે મેહ;

વણ માવતરે લવણું, તું વણ મરિયે મેહ.

(કહાનજી ધર્મસિંહ-સંપાદિત 'કાઠિયાવાડી સાહિત્ય', પૃ. ૫૯)

અહીં પણ 'વણ નાતરિયે મેહ'નો અર્થ 'વિના સંબંધે સ્નેહ'
 (અથવા 'નાત્રું'નો જૂની ગુજરાતી ભાષામાં સારી રીતે પ્રચલિત એવો
 અર્થ ધ્યાનમાં લઈએ તો 'વિના લગ્ને સ્નેહ') એવો થાય

આટલી ચર્ચા ઉપરથી એ ક્લિત થશે કે 'નાત્રું' શબ્દ અર્થ
 તેમ જ વ્યુત્પત્તિ બન્નેની દૃષ્ટિએ 'નાત્રું' સાથે સંબંધ ધરાવે છે.

‘નાત’ શબ્દ સં. જ્ઞાતિ (ઓળખીતો—સંબંધી) ઉપરથી જૂની ગુજ. જ્ઞાતિ, અર્વાચીન ગુજ. ‘નાત્ય’ દ્વારા આવેલો છે, ત્યારે ‘નાતરુ’ શબ્દ સં. જ્ઞાત્ર (ઓળખાણ, સંબંધ) ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયેલો છે. જૈન સંસ્કૃતમાં $\sqrt{\text{જ્ઞા}}$ (માપવું) ઉપરથી જ્ઞાણ (માપ),⁹ અને $\sqrt{\text{સ્ના}}$ (નાહવું) ઉપરથી સ્નાન (સ્નાન), $\sqrt{\text{યુજ}}$ (બેઠવું) ઉપરથી યોજન (યોજનકમ > મુજ. બેઠરુ), $\sqrt{\text{પા}}$ (પીવું) ઉપરથી પાત્ર (પાત્રકમ-માથી ‘પાતરુ’=જૈન સાધુનું લોકકાનું વાસણ), તેમ $\sqrt{\text{જ્ઞા}}$ (ઓળખવું) ઉપરથી જ્ઞાત્ર (ઓળખાણ) થાય. એના સ્વાર્થિક ૩૫ જ્ઞાત્રકમ ઉપરથી ‘નાતરુ’ની વ્યુત્પત્તિ સરળ છે.

ઓળખાણમાંથી સંબંધો થાય, અને એને પરિણામે જ્ઞાતિઓ બંધાય અને લગ્નો થાય, એ વસ્તુ ‘નાતરુ’ અને ‘નાત’ શબ્દોના આ ઇતિહાસમાંથી ફલિત થાય છે. બહાર રીતે કરવામાં આવેલ સંબંધ (જ્ઞાત્ર) તે નાતરું એટલે કે લગ્ન. વ્યુત્પત્તિથી જ ‘સંબંધ’નો અર્થ એમાં વિવક્ષિત હોવાથી તેમાં કેવળ ‘સગપણ’નો અર્થ પણ ચાલુ રહ્યો, અને પુનર્લગ્ન એ એક મહત્વનો સગપણ-સંબંધ હોવાથી તેનો અર્થ પણ એમાં સમાવિષ્ટ થઈ ગયો, અને અર્વાચીન ભાષામાં, જૂના અર્થો બુલાઈ જતાં, મુખ્યત્વે એ જ અર્થ વ્યાપક બન્યો. પરંતુ ‘પુનર્લગ્ન’ વાચક ‘નાતરુ’ અને પુનર્લગ્નનેનાં ફિદિદ્વારા વિરોધ કરનાર ‘નાત’ એ બન્નેનો ફિદ્લવ એક જ મૂળના તેમ જ લગલગ એકાર્યક શબ્દો (સં. જ્ઞાતિ—જ્ઞાત્ર)માં છે એ પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ એક રસપ્રદ ઘટના છે.

બીજા બેત્રણ જૂના શબ્દોનો ઇતિહાસ આ રીતે બેઠએ એવો એક શબ્દ સં. સીકરી, જૂની ગુજરાતી ‘સીકરી’ છે.¹⁰ વ્યુત્પત્તિ-

9. સરખાવો માનકમ > માતરુ ‘પેશાળ કરવણ માલીનું પાત્ર’, એ ઉપરથી જૈનોમાં માતરું = પેશાળ.

10. જુઓ ‘બુદ્ધિમકાસ’, નવેમ્બર—ડિસેમ્બર ૧૯૪૬માં મારો લેખ સીકરી—સીકરી.

મૂલક, અર્થ તો 'શ્રી કોટલે કે જોભા કગનાર' એટલે જ સામાન્ય છે, પણ પાછળથી એમા જાતજાતના સંક્રોચમૂલક અને સ્થૂલ અર્થો આન્યા છે. અપભ્રંશમાં તથા પ્રાકૃત સાહિત્યમાં સિગિરિકાનો અર્થ 'ધ્વજ' અથવા 'ધ્વજપટ' છે. જૂના ગુજરાતી સાહિત્યમાં તથા જિનહર્ષકૃત 'વસ્તુપાલચરિત' (સં. ૧૪૮૯) અને દેવવિમલ-ગણિકૃત 'હીરમૌભાગ્ય કાવ્ય' (૧૭ મો સૈકો) જેવા ગુજરાતમાં રચાયેલા અસ્કૃત ગ્રન્થોમાં શ્રીકરી—સીકરીનાં જ પ્રયોગો છે એમાં પરસ્પર સાથે સંબંધ ધરાવતી એ શબ્દની વિવિધ અર્થઘટનાઓ છે. એમાના કેટલાકમા 'સીકરી'નો ઉલ્લેખ 'છત્ર' તરીકે છે. 'વસ્તુપાલચરિત'માં વસ્તુપાલની પત્ની લલિતાદેવીને 'શ્રીકરી અને ચામરથી અંકિત' વસ્ત્રુવેષી છે. બીજાં કેટલાંક અવતરણો ઉપરથી 'સીકરી' એ મસ્તક ઉપર રહેતી હોવાનું તથા વૈભવસૂચક ચિહ્ન હોવાનું મालૂમ પડે છે. અબ્દેવસ્યકૃત 'સમરાસ' (સં. ૧૩૭૧, કડી ૧૨)મા 'સીકરી ઘોડા ઉપર સાકળી' હોવાનું કહ્યું છે; તથા પ્રાકૃત 'શ્રીપાલ કથા' (ગાથા ૩૮૭)મા વહાણની ગોભા માટે 'સીકરી' ગખાતી હોવાનો ઉલ્લેખ છે. હીરાણુદકૃત 'વસ્તુપાલરાસ' (પંદરમો સૈકો, કડી ૭૮), પાર્શ્વચન્દ્રકૃત 'વસ્તુપાલ તેજપાલરાસ' (ઓળમો સૈકો, કડી ૬૩), તથા વીરસિંહકૃત 'ઉપાહગણ' (સોળમો સૈકો, પ કિત / ૮૨૩)મા 'સીકરી'નો ઉલ્લેખ એક વિગિષ્ટ વાહન તરીકે છે એ વાહન સુખપાલ અથવા વાહિનીથી લિત પ્રકારનું છે, કેમ કે હીરાણુદસૂરિ અને પાર્શ્વચન્દ્રના 'વસ્તુપાલરાસ'મા તેમ જ 'પ્રબન્ધકાગ' અને 'પુરાતન પ્રબન્ધસંગ્રહ'માં 'શ્રીકરી'ની સાથે જ સુખપાલ અને વાહિની એ જુદા વાહનોનો ઉલ્લેખ છે 'હીરમૌભાગ્ય'કાર દેવવિમલગણિકા 'શ્રીકરી'ને 'મહુબ્યના—મહાસ-મુદિતા અથવા રાજમાન્યતાના ચિહ્નવિશેષ અથવા આસનવિશેષ અથવા છત્રાકૃતિ' તરીકે સમજાવે છે. પ્રાચીન કાળથી શુપરિચિત

આ વસ્તુને તેઓ 'ફિરંગદેશપ્રસિદ્ધ' ગાથી કહે છે એ સમજાતું નથી. સત્તરમા શતકમાં ગુજરાતમાં હીક હીક પ્રસરેલા ફિરંગીઓ અથવા ખીજા યુરોપિયનો કદાચ 'શીકરી'ને મળતું કાઈ આસન કે વાહન વાપરતા હોય એમ જાને.

આ ચર્ચાનો નિષ્કર્ષ એવો થયો કે એક કાળે 'શીકરી'નો અર્થ માત્ર 'ધ્વજ' કે 'ધ્વજપટ' હતો. એમાંથી 'ધ્વજવાણું' છત્ર એવો અર્થ થયો. આ છત્ર ગોરવના ચિહ્ન તરીકે રાજાઓ અથવા સમૃદ્ધિ-શાળી મનુષ્યોના મસ્તક ઉપર ધરવામાં આવતું તથા સવારના માથે શોભે એ માટે ઘોડા ઉપર પણ સાંકળવામાં આવતું. જે પાલખીઓ અથવા ખીજા વાહનો ઉપર આ ત્રિગિષ્ટ માનસ્યક છત્ર હોય એવાં વાહનો પણ 'શીકરી' કે 'શ્રીકરી' નામે ઓળખાતાં. અર્થાત્ શ્રી-શોભા કરનાર એવો વ્યુત્પત્ત્યર્થ કાયમ રહેવા છતાં આ શબ્દના વસ્તુગત અર્થમાં થોડો થોડો પલટો થતો રહ્યો છે. મૂળની અપેક્ષાએ એ વિવિધ પ્રકારે અર્થસંક્રાંત્ય છે. અર્વાચીન ગુજરાતી ભાષામાંથી તો એ સર્વોંશી લુપ્ત થયો હોઈ એક સમયના વ્યાપક વપરાશના એ શબ્દની ચર્ચા માત્ર જૂના પ્રયોગો ઉપરથી જ કરવાની રહે છે.

ખીનું આવું જબ્દયુગ્મ 'સાવજ' અને 'મૃગ' એ બે શબ્દનું છે. અર્થોના સંક્રાંત્ય અને વિસ્તારનું સમાંતર ઉદાહરણ એ શબ્દો રજૂ કરે છે. 'સાવજ'નો અર્થ અર્વાચીન ગુજરાતીમાં 'વાઘ' અને 'સિંહ' થાય છે. એ શબ્દ સંસ્કૃત શ્વાપદ ઉપરથી (પ્રા. સાવય > સાવજ) એ ક્રમે છીતરી આવેલો છે. શ્વાપદનો અર્થ 'હિંસુ પશુ—શિકારી પશુ' એવો થાય છે, પણ જૂની ગુજરાતીમાં 'સાવજ' શબ્દ આ સિવાય ખીજા અર્થોમાં પણ વપરાયેલો છે. અનેક જગ્યાની કૃતિઓમાં 'સાવજ' કે 'સાવિજ'નો પ્રયોગ 'વનપશુ'

11. જુઓ 'બુદ્ધિપ્રકાશ', એપ્રિલ—જુન ૧૯૪૭માં માર્ગે લેખ 'સાવજ અને મૃગ'.

એવા મામાન્ય અર્થમાં મળે છે (ઉદાહરણ તરીકે, પદ્મનાભદ્રન
‘કાન્હડદેપ્રબન્ધ’, ૧-૪૬; વરછરાજકૃત ‘પંચાખ્યાન ચોપાઈ’,
હાથપ્રત પન-૩૩; પ્રેમાનંદકૃત ‘નળાખ્યાન’, બૃહત્ કાવ્યદોહન,
આવૃત્તિ ૭, પૃ. ૧૬૮, ઇત્યાદિ) પણ વર્ષારે કૃતજ્ઞજનક હપ્પીકન એ
છે કે નીચેનાં અવતરણોમાં ‘સાવજ’, ‘સાવિજ’નો અર્થ ‘પંખી’
થાય છે—

(૧) સાવજ ગજદ કવે અતિ મુન્દર, દીપક તેજ તો ક્ષીણ થામ્મિ;
કંઠથી કુસુમનો હાર કરમાઈઓ, બાહર રાગ પંચમ ગાઓ.
—નરસિંહ મહેતો (‘બૃહત્કાવ્યદોહન’, ભાગ ૧,
આવૃત્તિ ૭, પૃ. ૭)

(૨) શુક સારિકા સાવિજ માહિ બોલિ પદ્મ પ્રકાશ;
સંગતિથી સાંભળ્યું શીખવ્યું જન્માન્તર સંસ્કાર.
—ભાલજીકૃત ‘ઠાદંબરી’, પૂર્વભાગ (૨જી આવૃત્તિ), પૃ. ૮

(૩) કાકપીઠાં માથિ કુહુનિ, નીલ તરુનાં પત્ર,
સાહવા કારણિ સાવિજનિ કુણિકિ ધરુ છિ છત્ર.
—એ જ, પૃ. ૨૦

(૪) અંતરિ સાવિજ હોડતાં આલુઈ ઉદક મર્મારિ;
હાથા પૂજઈ છત્ર ભરિ, બેડઈ જાણી નારી.
—ગણપતિકૃત ‘માધવાનલ-કામકંદલા પ્રબન્ધ’,
અંગ ૪, કડી ૧૩૫

કોમળતા, વ્યક્ત કરવા મારે, ‘સાવજ’નું ‘સાવજુ’, કરવામાં
આવ્યું છે એ ધ્યાન ખેંચે છે—

હરિવદનાએ હંસ દીડો, બેડો ચંપક હોડ;

આ શું મુનાનુ સાવજનું, થયું ઝાલવાનું કોડ.

—પ્રેમાનંદકૃત ‘નળાખ્યાન’ (બૃહત્કાવ્યદોહન,
ભાગ ૧, આવૃત્તિ ૭, પૃ. ૧૨૭)

આ પ્રમાણે 'પંખી' અને 'વનપશુ' એવા અર્થોમાં 'સાવજ' પ્રયોજતો, તે સાથે 'હિંસક પશુ' એવા તેના મૂળ અર્થમાં (કે જે અર્થ સંસ્કૃત શ્વાપદમાં છે) પણ જૂની ગુજરાતીમાં એ છે (ઉદાહરણ તરીકે, અસાધ્યતની 'હંસાઉલી', પૃ. ૧૧, ૪૬, ૫૩).

ઉપર્યુક્ત ત્રણે અર્થમાં 'સાવજ' શબ્દના પ્રયોગો જે સમાન્તર રીતે મળે છે તે ખૂબ નોંધપાત્ર છે. સં. શ્વાપદનો કંઈક અર્થ-વિસ્તાર થતાં 'વનપશુ' અર્થ પામેલા 'સાવજ' સોળમા સૈકાના પદનામે, સત્તરમા સૈકાના વચ્છરાજે અને અદારમા સૈકાના પ્રેમાનંદે પ્રયોજ્યો છે. એમાં થોડોક અર્થફેર (Transference of meaning) થતાં એ શબ્દનો 'પંખી' એવો અર્થ થયો, કે જે અર્થમાં સોળમા શતકના નરસિંહ અને ભાલણ તથા અરાધમા શતકના પ્રેમાનંદે તે વાપર્યો છે. એ સાથે શ્વાપદ ઉપરથી બિંતરી આવેલા 'હિંસક પશુ' તરીકેનો 'સાવજ'નો મૂળ અર્થ પણ આણુ હતો; અને પંદરમા શતકના અસાધ્યે એ જ અર્થમાં તે વાપર્યો છે. આ બતાવે છે કે 'સાવજ'ના ત્રણે અર્થો જૂની ભાષામાં એકી સાથે પ્રચલિત હતા; તો પણ અવતરણો ઉપરથી નિર્ણય કરવાનો હોય તો એમ કહી શકાય કે 'હિંસક પશુ' એ મૂળ અર્થ કરતાં 'વનપશુ' અને 'પંખી' એવા પછીથી વિકાસ પામેલા અર્થમાં તે વધુ વ્યાપક હતો.

શ્વાપદ ઉપરથી આવેલા આ શબ્દનો 'વનપશુ' એવો સામાન્ય અર્થ કંઈ અપભ્રંશ કે જૂની ગુજરાતીના કાળમાં નહિ, પણ તેથી ઘણા જૂના સમયમાં તૈયાર થયો હતો. ગુણાદ્યની લુપ્ત 'બૃહકથા'ની પદ્ધતિએ વિક્રમના પાંચમા સૈકાના અગ્રસામા રચાયેલા પ્રાકૃત કથા-ગ્રન્થ 'વસુદેવ-હિંદી'માં સાયય (< સં શ્વાપદ)નો આ અર્થમાં પ્રયોગ છે, એટલે એ અર્થ ત્યાર પહેલાનો તો હોવો જ નેઈએ. જુઓ!—તત્ત્વ ય અઘકારે રત્તિ રહિરગધેન મિમમસાહારો મઢવીસાવય-સમકરો મહાપદ્મજો વચ્ચો આગતો ('વસુદેવ-હિંદી', પૃ. ૬૦). આમા

વાચને 'અટીના શાપતોનો ક્ષય કરનાર' તરીકે વર્ણવ્યો છે, એટલે સાવયનો અર્થ 'શિકારી પશુ' નહિ, પણ 'વનપશુ' જ છે એ સ્પષ્ટ છે.

'સાવજ' શબ્દની સાથે બગબર સગખાની શકાય એવો ઇતિહાસ ભારત ઇન્દિની (Indo Iranian) શબ્દ મુળનો છે એનો મૂળ અર્થ માત્ર 'પશુ' એટલો જ હોતો ॥ 'સમુવેદ' (૧-૧૫૪૨)માં મૂળો ન મીમ કુચરો ગિરિષ્ઠા એમા મૂળો મીમ એટલે 'ભયંકર પશુ'. આ વિષ્ણુનું સંક્રાંત છે, અને કેટલોક વિદ્વાનોને મતે નૃસિંહાવતારની ક'પનાનુ મૂળ અહીં રહેલું છે.

'ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર' જેવા આપે પ્રાકૃતના પ્રાચીન મન્યમા મુળના સંપ્રદ પ્રયોગો છે—

સો વિત્તજ્ઞમાપિયરો ! એવમેય જહાફુહ ।

પરિવ્રમ્મ કો વુણદં અરણ્ણે મિત્તપક્કિણ ॥

—અધ્યયન ૧૯ ('મૃગાપુત્રીય'), સૂત્ર ૭૬

અહીં મિત્તપક્કિણ એટલે 'મૃગો'—પશુઓ અને પક્ષીઓનું

એ જ મન્યમા અન્યત્ર 'હગ્ધુ' માટે હરિણમિત્ત (અર્થાત્ 'હગ્ધિ મૃગ' એટલે કે 'હરણ પશુ') એવો પ્રયોગ છે—

સદેસુ જો ગહિમુવેદ તિવ્વ

અવાલિય પાવદ સો વિનાસ ।

રાગાઝરે હરિણમિત્ત વ્વ મુદ્દે

સદે અતિત્તે સમુવેદ મન્નુ ॥

—અધ્યયન ૩૨ ('પ્રમાદસ્થાનીય'), સૂત્ર ૩૭

12 અ મેલ Deer (મૃગ) શબ્દનો પણ એવો ઇતિહાસ છે એનો પણ 'પ્રાણી' એવો સામાન્ય અર્થ થતો એકસપિયરે જે અર્થમાં તે વાપર્યો છે—
Mice and rat and such small deer (King Lear, Act III, scene 4)

એમાંના પ્રસ્તુત પ્રયોગ ઉપર વિચરણ કરતાં ટીકાકાર શાન્તિ-
સૂરિ—મૂગઃ સર્વોર્ગપિ પશુરુચ્યતે એમ કહીને ‘મૂગસીર્ષ’ હસ્તિજાતી મૂગઃ
પશુકુરુદ્વયોઃ’ એનું અવનરણ દોષ પ્રાચીન કોશમાંથી આપે છે.
સંસ્કૃત મૂગેન્દ્ર કે મૂગધિપ (સિંહ) કે મૂગયા (શિકાર) જેવા શબ્દોમાં
મૂગનો એ અર્થ જણવાઈ રહેલો છે. હંસદેવે રચેલા પ્રાણિનામના
એક સંસ્કૃત ગ્રન્થનું નામ મૂગપક્ષિનામ્ છે, તેમાં પણ મૂગનો એ જ
અર્થ છે. વળી જુઓ ‘અમરકોશ’માં પશ્વર્ગપિ મૂગાઃ (પંક્તિ
૨૩૭૫) ‘સાવજ’નો અર્થ જૂની ગુજરાતીમાં ‘પંખી’ થયો તેમ
ધરાની ભાષાઓમાં મૂગને મળતા પ્રાચીન ઇંગ્લીશ શબ્દ ઉપરથી
વ્યુત્પત્ત થયેલા ‘મુર્’નો અર્થ ‘પંખી’ થાય છે. ‘શાહનામા’માં
એક કાવ્યનિક પક્ષીનું નામ ‘સીમુર્’ આપેલું છે; કારમીમાં એક
પક્ષીનું નામ ‘સામુર્’ છે, જેનું આપણે ગુજરાતીમાં ‘શાહમુર્ગ’ રૂપ
કર્મું છે. એટલે કે અંજલુનાં પણ આપણે ‘મૂગ’ શબ્દને ‘પક્ષી’ના
અર્થમાં વાપર્યો ખરો! કારણ ‘મુર્’ ઉપરથી અર્થસંક્રાંત થતાં
ગુજરાતી શબ્દો ‘મુરઘો—મુરઘી, મરઘો—મરઘી’ આવ્યા છે,¹³
અને સંસ્કૃત મૂગનમનાનું મારવાડી અને ગુજરાતી મોકળીતોમાં
‘મરઘાનેણી’ બની થાય છે તે પણ મૂગ શબ્દના ઇતિહાસને આક-
સ્મિક રીતે જ તાલે કરી દે છે.

‘જોહર’ અને ‘ઝોર’ એ પણ એક જૂનું શબ્દયુગ્મ છે.
‘એની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત ધમગૂહ માથી પ્રાકૃત જમહર દ્વારા છે ધમગૂહ
એટલે ‘મૃત્યુ’. એટલે એ શબ્દોમાં જેમ અર્થનો સંક્રાંત્ય છે તેમ
સ્વરૂપીકરણ પણ છે. અપભ્રંશમાં જમહરનો ‘મૃત્યુ’ એવો મૂલ અર્થ
કાયમ છે. ઉદાહરણ તરીકે—

13. એ જ પ્રમાણે અંગ્રેજી જિભની અર્થ એક કાળે ‘પક્ષી’ થતો હતો, પણ
આજે ‘મૃત્યુ’ થાય છે. બધા દેશોની ભાષાઓમાં અર્થસંક્રાંતિનાં આવા
ઉદાહરણ મળે છે એ ખતાવે છે કે ભાષાઓ બહુ વિભિન્ન છે, પણ ખાસ કરીને
શબ્દોના અર્થવિકાસની બૌદ્ધિક અને માનસિક પ્રક્રિયાઓ સર્વત્ર એકસરખી છે.

સમ્મતિ ચોલાવિર જુ રે તુમ્હ નાયન તૂટત માજ ।

જ જિજ્ઞાસુ હુજ એહ, જમહર હહસિદ નોસદેહ ॥

—ગિનપ્રભાચાર્યકૃત 'લઘુચરિત' (૧૩મો સૈકો), કડી ૩૩

એ પછી જમહરનો અર્થમાં રૂપજ પલટો જણાય છે સોમ સુંદરચરિત અનુક્રિત 'ઉપદેશમાલા'ની કથાઓમાં સ્ત્રીઓના સામુદાયિક સ્વેચ્છામૃત્યુ માટે જમહરનો પ્રયોગ છે (જુઓ 'તીર્થુર્ધ રીસાવિદ્ય એક સ્ત્રી મર્મિ' આહાણી મૂળ. બીજીએ બીહનીએ તેહ ભણી આરીસા લેઈ નાખ્યા, તે સોનાર મૂઓ. લોકાપવાદ બીહની બીજી સવલી જમહર કરી મૂઈ'—'પ્રાચીન ગુજરાતી ગદ્યસન્ધર્ભ', ૫ ૬૬) 'કાન્હડદેવખન્વ'માં જમહર શબ્દ ઓછામાં ઓછું દસ વાર ગાજપતાણીઓના સ્વેચ્છાપૂર્વકના સામુદાયિક અગ્નિપ્રવેશ માટે વપરાયો છે જમહરનો કેવળ 'મૃત્યુ' એવા મૂળ અર્થમાં પ્રયોગ ત્યાં નથી જમહર ઉપરથી જર્વેહર > જરહર દ્વારા વ્યુત્પન્ન થયેલા 'જૌહર'નો એ અર્થ અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓમાં સુપ્રસિદ્ધ છે. પણ ગુજરાતીમાં એના 'જમર' અને 'જમોર' એના રૂપાન્તરો થયા છે રૂપાન્તર સાથે અર્થાન્તર પણ થયું છે પોતાને થયેલા અન્યાય સામે ત્રાગા તરીકે ભાટ લોકો ચિતા ખડકીને સામુદાયિક રીતે અગ્નિપ્રવેશ કરે એ માટે આ શબ્દો રૂઢ થયેલા છે રાજા કુમારપાલે કરેલા અન્યાય સામે પ્રિદેશ તરીકે ભાટ લોકોએ ત્રણ ટુકાણે 'જમોર' કરી હતી એવી યર યગ કાળે સ સાહ્યે 'રાસમાળા'માં નોધી છે 'જમોર' કરનાર 'જમોગિયા' કહેવાય જો કે આ શબ્દો અર્વાચીન ગુજરાતીમાં લગભગ પ્રયોગનુપ્ત થયા આવ્યા છે

હવે, આપણે એવો એક શબ્દ લઈએ, જેના મૂળ તાત્ત્વિક રીતે ભનુકાળમાં હોવા છતાં જેણે વર્તમાનકાળમાં ત્રિશિષ્ટ અર્થ વિકાસ સાધ્યો છે એ શબ્દ છે 'નિશ્ચરિદાયક' એમાંનું 'નિશ્ચરિદાય' શબ્દમાં 'નિશ્ચિતોમુખી—સર્વોત્તમોમુખી વિદ્યા, વ્યાપક જ્ઞાન'

એ અર્થમાં છે.¹⁴ સ સ્કૃત શબ્દ વિશ્વ વાણ કરીને √વિસ 'વ્યાપવું' એ વાત ઉપરથી બનેલો છે આથી 'વિશ્વ' એટલે 'પ્રત્યેક-સર્વ', અને એટલે જ 'વિશ્વ' એટલે 'સમસ્ત સૃષ્ટિ' વિશ્વે દેવા એટલે 'સર્વે દેવો' (જે કે કુટલાકના મત મુજબ, એનો અર્થ 'અમુક દેવોનો સમહ' થાય છે, નહિ કે 'સર્વે દેવો'), વિશ્વરૂપ એટલે 'સર્વરૂપધારી (પરમાત્મા)', વિશ્વકર્મનું એટલે 'પ્રત્યેક વસ્તુનું સર્જન કરનાર (સ્વર્ગીય સ્થપતિ)', વિશ્વજતા એટલે 'સમગ્ર માનવ જાતિ' જેમના પ્રાણે 'સર્વ' અથવા 'પ્રત્યેક'ના અર્થમાં વિશ્વશબ્દ આપતો હોય એના પુષ્કળ સામાસિક ગ્રંથો સ સ્કૃતમાં છે 'સર્વજ્ઞ'ના અર્થમાં વિશ્વવિદ શબ્દ 'સર્વજ્ઞ' અને 'સ્વેતાશ્વતર ઉપનિષદ'માં છે (જુઓ મોનિયર વિલિયમ્સસ્કૃત સ સ્કૃત અ ગ્રેજી કોગ) વિશ્વવિદ ઉપરથી વિશ્વવિદ્યા શબ્દની વટના વણી સરળ છે, પણ પૈદ્ધિક સાહિત્યમાં અથવા ત્યાં પત્રીના જૂના સ સ્કૃત સાહિત્યમાં વિશ્વવિદ્યા શબ્દનો પ્રયોગ થયો હોય એમ કોશાદિ પ્રાપ્ત સાધનો ઉપરથી જણાતું નથી જે કે સ સ્કૃત જેવી ભાષાના વિગાળ સાહિત્ય માટે સ્વાધુ વિધાન કરવું એ કદાચ સાહસ ગણાય સ સ્કૃત માટે ઐતિહાસિક સિદ્ધાન્તાનુસાર કલિત થયેલો શબ્દકોશ હજી હવે તૈયાર થનાનો છે અને પ્રાચીનતર સ સ્કૃત સાહિત્યમાં પણ વિશ્વવિદ્યા મળી આવે એ સંભવિત છે

પણ ઉત્તરકાલીન સ સ્કૃત સાહિત્યમાં તો આ શબ્દ નિશ્ચિત પડે છે જ. મિકમની તેમજ શતાબ્દીના ઉત્તરાર્ધમાં ગુજરાતમાં થઈ

14 અ ગ્રેજી Cosmology ના પર્યાય તરીકે અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓમાં 'વિશ્વવિદ્યા' શબ્દ ધણી વાર પ્રયોજાય છે પણ એમાં 'વિશ્વ' એ નામ હેઈ 'વિશ્વની વિદ્યા' એવો ભિન્ન અર્થ ત્યાં થાય છે, જ્યારે 'વિશ્વવિદ્યા'નું માના 'વિશ્વવિદ્યા' માં 'વિશ્વ' વિશેષણ તરીકે છે

ગયેલા મંત્રી વસ્તુપાલે પોતાના 'નરનારાયણુનંદ' મહાકાવ્યને
અ તે વિદ્વાનોને વિનંતી કરતાં કહ્યું છે—

ઉદ્માસ્વદ્વિશ્વવિદ્યાલયમયમનસઃ કોવિદેન્દ્રા વિતન્દ્રા ।

મન્ત્રી વદ્વાઙ્ગલિર્વો વિનયનતશિરા માચતે વસ્તુપાલ ।

અલ્પપ્રજ્ઞાપ્રવોધાદપિ સપદિ મયા વલ્પિતેઽસ્મિન્ પ્રવચ્ચે

ભૂયો ભૂયોપિ યૂયં જનયત નયનદોષતો દોષમોષમ્ ॥

(અર્થાત્ પ્રકાશમાન એવી વિશ્વવિદ્યાના આલયરૂપ જેમનાં મન
છે એવા હે વિતન્દ્ર કાવિદો ! હાથ જોડીને, વિનયપૂર્વક શિર નમા-
વીને મંત્રી વસ્તુપાલ આપની પામે યાચના કરે છે કે—પ્રજ્ઞાના
અલ્પ પ્રવોધથી મેં રચેલા આ પ્રબન્ધમાં વારંવાર નજર નાખીને
એનો દોષ દૂર કરશો)

વસ્તુપાલના જ એક સમકાલીન—ઉદયપ્રભચરિ પોતાના
'ધર્માબ્યુદય' મહાકાવ્યના મંગલાચરણમાં તે સમયના એક વિદ્વા-
નની સ્તુતિ કરતાં કહે છે—

નરચન્દ્રમુનીન્દ્રસ્ય વિશ્વવિદ્યામય મહુ ।

ચતુરન્તઘરિત્રીશસઙ્ખ્યૈરમ્યચિત્ત સ્તુમ્ ॥

(અર્થાત્ આરે દિશાના રાજાઓના સભાસદોએ જેની અબ્ધ્યર્થના
કરેલી છે એવા નરચન્દ્રમુનિના વિશ્વવિદ્યામય તેજની અમે સ્તુતિ
કરીએ છીએ)

આ બે શ્લોકોમાં 'વિશ્વવિદ્યા' જે વિસિષ્ટ અર્થમાં છે લગભગ
એ જ અર્થમાં તે અર્વાચીન 'વિશ્વવિદ્યાલય' ગ્રંથના અંગભૂત
વિશ્વવિદ્યામાં છે.¹⁵ પણ વિશ્વવિદ્યાલય' એ આખા ગ્રંથનો પ્રયોગ

15 સરખાવે, તા. ૩૭૭ દેવગીરી ૧૯૪૫ને રે જ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસા-
યટી (દલે ગુજરાત વિશ્વવિદ્યાલય) ના મેસવવાળ વિદ્યાર્થીનું ઉદ્ઘાટન કરવા માટે
દો જળકરને વિનંતી કરતા નિવેદનમાં સોસયટીના પ્રમુખ માનનીય મોરેસ
વામુદેવ માવળ કરના શબ્દો—“પણ અમલી ઉમેદ તો અને તેટલો થોડા વખતમાં

આપણે અંગ્રેજી Universityનાં પર્યાય તરીકે કરીએ છીએ. એ શબ્દ પહેલપ્રથમ વહેતો મૂકનારને સંસ્કૃત વિશ્વવિદ્યા નો ખ્યાલ ન હોય એમ પણ બને. ‘વિશ્વવિદ્યાલય’ શબ્દ બંગાળીમાંથી ગુજરાતીમાં આવ્યો હોવાનો સદ્ગત નરસિંહરાવ દિવેદિયાનો મત છે. તેઓ લખે છે, “આજકાલ્ય વિશ્વવિદ્યાલય શબ્દ કેટલાક લોકો વાપરે છે. એ શબ્દનો પ્રયોગ આરંભમાં બંગાળમાં થયેલો સ્મરણમાં છે. આ શબ્દ આપણી ગુર્જર ભાષામાં પ્રવેશ પામવા લાગ્યો છે, પરંતુ University શબ્દની વ્યુત્પત્તિ તથા તે ઉપરથી થયેલો રૂઢાર્થ વિચારતાં આ શબ્દની યોજના ભ્રમભૂલક છે. સર્વ વિદ્યાઓનું એમ અર્થ, Universe અથવા Universal એમ અર્થ એ શબ્દમાં ખોટી રીતે ઉમેરાયાથી થયો લાગે છે. એ જ ભ્રમથી મનઃસુખરામભાઈએ ‘સમસ્ત શાળા’ શબ્દ યોજ્યો જણાય છે. એ શબ્દ તો વળી સ્વરૂપગત દૂષણવાળો છે” (‘પારિભાષિક શબ્દકોશ’, પૃ. ૨૧૪-૧૫).

University શબ્દનું મૂળ લૅટિન Universitat કે Universitas માં રહેલું છે. એનો અર્થ ‘આણું’, ‘સંપૂર્ણ’, ‘વિશ્વ’ થાય છે. મૂળ અર્થમાં વિદ્યા કે શિક્ષણની સાથે એને કશો સંબંધ નથી. મધ્યયુગીન લૅટિનમાં—મુખ્યત્વે કાયદાની પરિભાષામાં એ શબ્દ, કોઈ પણ સમુદાયનો સમસ્ત રીતે નિર્દેશ કરવા માટે વપરાતો. જુદી જુદી એલિજિયા અથવા મહાજનો માટે એ શબ્દ પ્રયોજતો. વિદ્યાના સન્દર્ભમાં પણ Universitas Magistrorum et Scholarium (શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓનો સમસ્ત સમુદાય) એવા પ્રયોગ થતા. એવાં વિદ્યાવિષયક મંડળોનું પ્રભુત્વ વધતાં એમાનો માત્ર

વિદ્યાની ખીણ શાખાઓમાં પણ ઉચ્ચ અભ્યાસ અને સંશોધનની પ્રવૃત્તિ વિસ્તારવાની છે, અને એ રીતે ગુજરાતમાં વિવિધ વિદ્યાઓનાં અધ્યયન-અભ્યાસ અને સંશોધનને ખીલવી એમાંથી ‘વિશ્વવિદ્યા’ વિકસાવવાની છે.”

(નિવેદન, પૃ. ૧૧)

Universitas શબ્દ, સરળતાને ખાતર, સામાન્ય રીતે યોજવાને પરિણામે તે ઉપરથી University શબ્દ વ્યુત્પન્ન થયો.¹⁶ આપણા દેશમાં એના પર્યાયરૂપે ‘વિશ્વવિદ્યાલય’ શબ્દ યોજવામાં આવ્યો. પણ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ જોઈએ તો, મૂળ શબ્દ કરતાં એના ભારતીય પર્યાય વધારે સુભગ, ઔચિત્યપૂર્ણ અને અર્થવાહક છે. એની યોજના, નરસિંહરાવ કહે છે તેમ, યોગ્યક પક્ષે ભ્રમભૂલક હોય તો પણ પરિણામરમણીય છે. University માં વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ માત્ર ‘સંમુદાય-મંડળ’નો અર્થ છે; અને ‘સર્વ વિદ્યાઓનું સ્થાન’ એ અર્થે પાંચળથી લક્ષણથી વિકાસ પામેલા છે, ત્યારે ‘વિશ્વવિદ્યાલય’ શબ્દ, ઉપર બતાવ્યું છે તેમ, ઇકલીક પ્રાચીન કાળેથી એના વર્તમાન અર્થનો ઘોતક છે; એટલું જ નહિ, પણ ‘વિશ્વવિદ્યા’ શબ્દની ઘટનાનો સહજ વિચારમાત્ર સર્વ વિદ્યાઓનો ગોનામાં સમાવેશ કરનાર તત્ત્વવિદ્યા સુધી લઈ જાય છે. મૂળ કરતાં પર્યાય સારા યોજવા હોય એવા અકસ્માતો પણ કવચિત્ જને છે. વસ્તુ-પાલકૃત ઉપયુક્ત શ્લોકમાં ‘વિનન્દ કાવિદો’ના મનને ‘વિશ્વવિદ્યા-શયમય’ કહ્યું છે, એ જ સાચી વસ્તુ છે એમ નથી લગતું ?

અર્થસંકેતની પરાક્રાંત શાસ્ત્રીય વિધિએ લગતી પરિભાષામાં જણાય છે. , અર્થસંકેતનો મુખ્ય આધાર યોજનારની સંવિવક્ષા (Emphasis) તથા આસપાસની પરિસ્થિતિ ઉપર છે, અને સાંભળનારનું ચિત્ત એને અનુસરીને જ અર્થગ્રહણ માટે તૈયાર થાય છે. શાસ્ત્રીય વાદ્યમયમાં અર્થની ઝીણવટ અને ચોક્કસાઈ એ મુખ્ય પ્રયોજન છે અને એ કારણે એમાં શબ્દોના અર્થને સુનિર્દિષ્ટ કરવા માટે મર્યાદિત બનાવવાનું અનિવાર્ય છે. આ વ્યાખ્યાનના પ્રારંભમાં

16. જુઓ ‘પ્રસ્થાન’ વૈજ્ઞાનિક સં. ૨૦૦૦માં અભ્યાસ સંસ્કરણ છે. પરીખનો લેખ ‘યુનિવર્સિટી,’ તથા The Shorter Oxford Dictionary on Historical Principles, p. 2305.

કહ્યું છે તે પ્રમાણે, શાસ્ત્રકારો નવા શબ્દો લાગ્યે ઘડે છે, પણ જૂના શબ્દોને નવા પણ મૂળ અર્થ સાથે સંબંધ ધરાવતા અર્થોમાં પ્રયોજીને લાઘવ સાધે છે. શાસ્ત્ર અને વિજ્ઞાનને લગતા અનેક વિષયોમાં નવી પરિભાષા ઘડવાના પ્રયાસો જ્યારે આપણા દેશમાં થઈ રહ્યા છે ત્યારે આ વસ્તુ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે અને પ્રાચીન કાળથી જો પરિભાષા જુદા જુદા શાસ્ત્રોમાં વપરાતી હતી એનો પૂરતો ઉપયોગ કરવો જોઈએ. વ્યાકરણ અને ભાષાશાસ્ત્ર, સાહિત્ય-શાસ્ત્ર, રાજ્યવહીવટ, સ્થાપત્ય, શિલ્પ અને ચિત્રકલા, સંગીત, વૈદ્યક, રસાયનશાસ્ત્ર આદિની પરિભાષા માટે સંસ્કૃતનો બહોળો ઉપયોગ થઈ શકે એમ છે.

પણ આપણે શાસ્ત્રીય વાદ્મયમાં શબ્દોના અર્થવૈશિષ્ટ્યની વાત કરતા હતા. એનાં થોડાંક ઉદાહરણ જોઈએ. 'ધાતુ' શબ્દનો વ્યાકરણમાં એક અર્થ છે અને વૈદ્યકમાં જુદો જ છે. 'વિગ્રહ' શબ્દ વ્યાકરણમાં, રાજ્યશાસ્ત્રમાં અને મૂર્તિવિધાનમાં જુદી જુદી રીતે વપરાય છે. એક જ 'જાતક' શબ્દનો બૌદ્ધ શાસ્ત્રોમાં અને કુલ-જ્યોતિષમાં વિભિન્ન અર્થ છે તેમ જ 'લક્ષ' શબ્દ મુદ્રત્-શાસ્ત્રમાં તેમ જ સામાન્ય વ્યવહારમાં જુદી રીતે પ્રયોજાય છે. સંસ્કૃતમાં તથા અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓમાં 'વિમાન'નો સામાન્ય અર્થ 'વાયુ-યાન' છે, પણ જૈન શાસ્ત્રોમાં સ્વર્ગના 'દેવતાઓનાં નિવાસસ્થાન' માટે તે વપરાયો છે. પણ સ્થાપત્યશાસ્ત્રમાં 'વિમાન' એટલે દેવ-મંદિરનો એ ભાગ કે જેના ઉપર મુખ્ય શિખર હોય છે. આમ છતાં 'વિમાન'ની બીજી અર્થઘટનાઓ છે. જેમ કે 'રાયપસેલિય સૂત્ર'માં 'યાનવિમાન' નામે મહેલના એક પ્રકારનું વર્ણન છે. 'વ્યાકરણ' શબ્દમાં માત્ર સમજૂતીનો મૂળ અર્થ રહ્યો નથી. વ્યાકરણમાં વપરાતા પ્રકૃતિ, પ્રત્યય, ગુણ, વૃદ્ધિ, ઉત્સર્ગ, અપવાદ, કારક, અભ્યાસ આદિ શબ્દો અર્થસંક્રાંત દ્વારા કેટલું અર્થવૈશિષ્ટ્ય સાધી શકાય એનાં ઉદાહરણ રજૂ કરે છે. 'તાલ' શબ્દનો સામાન્ય વ્યવહારમાં, સંગીતમાં

અને પ્રાચીન શિલ્પશાસ્ત્રમાં અર્થ જુદો છે. ‘સંઘાટ’ એટલે જોડકું, પણ શિલ્પમાં જે બારસાખને ‘સંઘાટ’ કહે છે, જ્યારે જૈનોમાં જે સાધુઓ એક સાથે ત્રિચરે એને ‘સંઘાટ’ કે ‘સંઘાટક’ કહે છે. એના મૂળમાં સં. સઘાત(ક) છે, જે ઉપરથી ગુજરાતી ‘સંગાથ’ થયો છે. ‘તીર્થ’ શબ્દ સામાન્ય રીતે ‘પવિત્ર ધર્મસ્થાનો’ માટે છે, પણ પ્રાચીન રાજ્યશાસ્ત્રમાં એનો અર્થ ‘સર્વોચ્ચ રાજ્યાધિકારીઓ’ છે. ‘પુન્યતંત્ર’માં એક સ્થળે (તંત્ર ૩, શ્લોક ૫૮) કહ્યું છે કે—“જે ગજ ગુપ્તચરો દ્વારા પોતાના પક્ષનાં અને પરપક્ષનાં તથા વિશેષ કરીને સામા પક્ષનાં ‘તીર્થો’ને જાણે છે તે દુષ્ટી સ્થિતિને પામતો નથી.”¹⁷ ‘તીર્થો’ના કાર્યક્ષેત્રમાં આખા જે રાજ્યનો લગલગ તમામ મુલકી અને લશ્કરી વહીવટ સમાઈ જતો. સંધિ, વિગ્રહ, યાત્રા, આસન, સંશ્રય અને દ્વેષીભાવ એ બધા સામાન્ય શબ્દોને રાજ્યવ્યવહારમાં સ્વીકારીને વિશિષ્ટ અર્થલાઘવ સધાયું હતું.¹⁸ સામ, દાન, ભેદ અને દંડ એ શબ્દોના મૂળ અર્થ તેમ જ પારિભાષિક અર્થ સુપરિચિત છે. ‘સ્મૃતિ’ એટલે સ્મરણ, પણ ધર્મશાસ્ત્રના અન્યો માટે એ શબ્દ પાછળથી રૂઢ થયો, કેમ કે એ અન્યો પ્રાચીન શ્રુતપરંપરા—સ્મૃતિપરંપરાને આધારે સંકલિત થયા હતા પણ એ જ કારણથી, ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના દરબારમાં રહેતો ગ્રીક એલચી મેગેસ્થનિસ મુંઝવણમાં પડી ગયો અને તેણે લખ્યું કે—ભારતવાસીઓ ‘સ્મરણ’ ઉપરથી ન્યાય ચૂકવે છે. આરંભ, આસવ, ઉપસર્ગ, કષાય, ગુપ્તિ, સમિતિ, આલોચના, પ્રતિકમલ, સંલેખના, નિદાન આદિ શબ્દોના જૈન શાસ્ત્રોમાં જે અર્થ છે તે એ શબ્દોના સામાન્ય અર્થોથી ભિન્ન અને સૂક્ષ્મતર છે, પણ એમાંથી જ અર્થસંકેપના વ્યાપારથી નિબળ થયેલા છે. ‘આહાર’ એટલે ખોરાક, પણ

17. ‘તીર્થ’ વિષેની ચર્ચા માટે જુઓ ‘પુન્યતંત્ર’ના માટે અનુવાદ, પૃ ૨૩૦

18. જુઓ એ જ, પૃ. ૧૭

વલ્લભીના લેખોમાં ‘આહાર’ અથવા ‘આહરણી’ એ એક વહીવટી એકમ છે. ધાન્ય, ઇન્ધનાદિ પૂરાં પાડવા વડે જે પ્રદેશ જે નગરને માટે ઉપભોગ્ય બને તે એનો ‘આહાર’ ગણાય એવી સમજૂતી ફેટલાક જૂના ગ્રંથોમાં આપેલી છે. ‘વ્યાધ,’ ‘સિંહ,’ ‘પુંગવ,’ ‘વૃષભ,’ ‘ધૌરેય,’ ‘ધુરંધર,’ ‘ધુરીણ’ જેવા શબ્દો અમુક સંદર્ભમાં—ખાસ કરીને સામાસિક શબ્દોમાં—તે તે પશુઓ સંચિત કરતા નથી, પણ એકતાનાં વાચક બને છે. પુરુષવ્યાધ, નરસિંહ, નરપુંગવ, ભરતર્ષભ, ધર્મકોર્થધુરંધર, ધુરંધર વિદ્વાન, સમાજધુરીણ આદિ શબ્દો એનાં ઉદાહરણ છે. નરપુંગવ જેવા શબ્દોનું સાદી ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કરી કોઈને સંબોધવામાં આવે તો એને જરૂર મારું લાગે, પણ વૃલખના અને ધુરાને ધારણ કરનાર બળદના વાચક આવા શબ્દો એકતાના સૂચક બન્યા એને કૃષિની એકતાનું પ્રતીક ગણવું ?

ફારસીમાં ‘વિલાયત’નો અર્થ ‘વતન’ થાય છે. ભરૂચ પાસે ‘વિલાયત’ નામે એક નાનું ગામ છે. પણ આપણા દેશમાં આવેલા અંગ્રેજો પોતાના વતનને વિલાયત કહેતા, તેથી વિલાયતનો અર્થ ઇંગ્લેન્ડ થયો અને વિલાયતી એટલે પરદેશી—અને એમાં જે ખાસ કરીને અંગ્રેજ એમ ગણાયું.

આવા સંખ્યાબંધ ઉદાહરણો ઉમેરી શકાય પણ એમાંથી એક સામાન્ય વિધાન તરીકે એટલું કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે કે અર્થ-સંક્રાંતિની પ્રક્રિયા એ ભૌતિક પરિસ્થિતિમાં પરિવર્તન અને એનું બૌદ્ધિક આકલન સૂચવે છે, અને એ આકલનની અભિવ્યક્તિ માટે શબ્દોમાં સૂક્ષ્મતર અર્થોનું આરોપણ કરવાની જરૂર પડે છે શબ્દોના

19. ताणं च मन्त्रणिज्जो मुणिवसहो सिस्सलद्धिसपण्णो ।

આસી કુલમૂસણગણિ ગચ્છધુરાઘરણધોરેઓ ॥

—દેવપ્રભાસૂરિકૃત ‘ત્રેયાંસનાથચરિત’ (૧૩ મો સૈકા), પ્રસારિત, શ્લોક ૮

શાસ્ત્રમાન્ય કે વ્યવહારમાન્ય અર્થોથી વિરુદ્ધ જઈને કોઈ મૂળ અર્થોમાં જ એમનો પ્રયોગ કરવાનું ગત કરે તો એને સમજવાનું પણ મુશ્કેલ થઈ પડે.

કુટલીક વાર શબ્દસંક્ષેપ દ્વારા અર્થસંક્રાન્તિ નિવ્વપન્ન થાય છે. બીજા તમામ વ્યવહારોની જેમ બોલચાલમાં પણ આયાસ અને એટલે આછો કરવો એ મનુષ્યની સ્વાભાવિક પ્રવૃત્તિ છે. એટલે લાંબા લાગતા શબ્દો આખા બોલવાને બદલે તેમનો માત્ર એકદેશ બોલાય છે; જેમકે 'દેવીકેન'ને બદલે 'કેન,' 'એકગ્રામિનેશન'ને બદલે 'એકગ્રામ,' ઇત્યાદિ. પણ આ ઉદાહરણોમાં શબ્દસંક્ષેપ હોવા છતાં અર્થસંક્રાન્તિ નથી પરન્તુ 'મન્ત્રવાદી'નો સંક્ષેપ 'વાદી' (મદારી) એવો થાય છે ત્યાં તથા સંસ્કૃત અગારસ્તવટિવાના સ્તવટિવા અંગનું પ્રાકૃતમાં સગડિયા થઈ ગુજરાતીમાં 'સગડી' થાય છે એમાં, અને ગોષ્ઠનનો સંક્ષેપ થઈ ઘનનું ગુજરાતીમાં 'ધણ' (ગાયોનું ધણુ-ટાણું) બને છે ત્યાં આ પ્રક્રિયા દેખાય છે એનું એક સુન્દર ઉદાહરણ સંસ્કૃત શબ્દ રાષ્ટ્રિય છે. રાષ્ટ્રિય એટલે રાજાનો સાળો. એ શબ્દ રાષ્ટ્રિયસ્થાલનો સંક્ષેપ છે. રાષ્ટ્ર અને રાષ્ટ્રિયતા જે મામાન્ય અર્થો છે એ બેતાં આ અર્થ કંઈક વિલક્ષણ લાભવા સંભવ છે, તેથી એ વિશે થોડીક ચર્ચા જરૂરી છે. પ્રાચીન સંસ્કૃત કાગકારોએ રાષ્ટ્રિયનો અર્થ 'રાજાનો સાળો' એવો સ્પષ્ટ રીતે આપ્યો છે: જેમ કે રાજસ્થાલસ્તુ રાષ્ટ્રિયઃ ('અમરકોશ,' પં. ૩૮૯), રાષ્ટ્રિયો નૃપતેઃ સ્થાલો ('અભિધાનચિન્તામણિ,' શ્લોક ૩૩૩). શિષ્ટ સાહિત્યગ્રન્થોમાં આ પ્રયોગ મળે છે: અજ્ઞ વતિ દિગ્દહાદ્ અમ્હાણ મિતાવસુણા રઢિણ (સં. રાષ્ટ્રિયેણ) રઢિણો પાઞમૂલં પેસિદાણ ('અભિજ્ઞાનશાકુન્તલ,' અંક ૬૬), નિર્ણયસાગરે પ્રેસની છઠ્ઠા આવૃત્તિ, પૃ. ૧૯૬). આ અવતરણમાંના રાષ્ટ્રિય શબ્દનો અર્થ કુટલાક વિક્ષાન્તના મત મુજબ 'રાજાનો સાળો' એવો થતો નથી. મિત્રાવસુ રાષ્ટ્રિયને તેઓ

દુષ્યન્તનો કોઈ સૂર્યોજી ગળે છે, કે જેણે રાજાની સેવામાં બે દારીઓ મોકલી હતી. પરંતુ એ ગ્રન્થમાં બીજા એક અવતરણમાં તે રાષ્ટ્રિય-ના પ્રસ્તુત અર્થ વિષે મંકા રહેતી જ નથી : સુદ રઢિઘમુહાદો જાવ બગુલીઝઝદસણ (એ જ, પૃ. ૧૦૪). નગરના આરક્ષકોનો મુખ્ય અધિકારી, રાજાનો સાજો જેને છટ્ટા અંકના પ્રવેશકના પ્રારંભમાં નાગરિક : ક્યાલ : કલ્પો છે તેનો જ અહીં મદ્દિઝ (મં. રાષ્ટ્રિય) તરીકે ઉલ્લેખ છે. જૂના સમયમાં ગણના સાજાને ઘણી વાર સૂખાગીરી જેવી મહત્વની વધીવધી જગાઓ મળતી, તેથી રાષ્ટ્રિય શબ્દનો અર્થ ધીમેધીમે-રાજાનો સાજો એવો થયો હશે ? ‘મૃચ્છ-કટિક’ નાટકમાં રાજાના સાજા મકાર માટે જેનો પ્રયોગ છે એવા રાષ્ટ્રિયદ્યાલ શબ્દનો^{૨૦} જોડવામાં સંસિપ થતાં માત્ર રાષ્ટ્રિય અવશિષ્ટ રહી મૂળ અર્થમાં પ્રયોજાવો ચાલુ રહ્યો હશે ? મને આ બીજો વિકલ્પ વધારે સંભાવિત લાગે છે.

જેની વ્યુત્પત્તિ કે અર્થ માટે કોઈ વિચાર કરવો પડે નહિ એવા ચાલુ વપરાશના શબ્દોમાં વક્તા કે લેખકની અંતિવક્ષાને ઠાગળે કેટલું અર્થવૈગિષ્ટ્ય આદેશિત થાય છે એ,

દું માનવી માનવ થાઉં નો ઘણું

૨૦. રાજ્યવ્યવસ્થાની પરિભાષામાં માત્રાત્મ્યનું જે એકમ ‘રાષ્ટ્ર’ નામથી ઓળખાતું એના રાજનિયુક્ત અધિકારીને પણ સંસ્કૃતમાં રાષ્ટ્રિય કહ્યો છે. જૂનાગઢમાં નિરનામના માર્ગ ઉપર આવેલા અરોહના શામનવળા સુખસિદ્ધ ખડક ઉપરના મહાક્ષત્ર ઋદ્ધામનના શિલાલેખમાં ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના સૂબા પુષ્યમિત્રે ખોદાવેલા સુન્દર ન સરોવર વિષે કહ્યું છે—મૌર્યસ્ય રાજ ચંદ્રગુપ્તસ્ય રાષ્ટ્રિયેન વૈદ્યેન પુષ્યમુત્તેન કારિત... (‘ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો’, ભાગ ૧, પૃ. ૮). અહીં સુરભટ્ટના સૂબાને ‘રાષ્ટ્રિય’ કહ્યો છે એ સૂચક છે.

૨૧. જુઓ ‘મૃચ્છકટિક’માં રાજા વિષે—એસો રઢિઘસ્સાલો (સ. રાષ્ટ્રિય-દ્યાલ) દુદ્ધદુઝજનમણુસો દ્વદો એવ્વ આમચ્છદિ (૧ રા નેરકરનુ સંસ્કરણ, ૨જ આવૃત્તિ, પૃ ૧૪૦)

એ સુંદરમની પ્રસિદ્ધ દાવ્યપંક્તિમાંના ‘માનવી’ અને ‘માનવ’ શબ્દના બે વિભિન્ન પ્રયોગોમાં ત્રેવો મળે છે

અર્થસંક્રાંચનું વ્યાપારક્ષેત્ર અપરિમિત છે, અને પ્રત્યેક નવા વિચાર કે નવી પરિસ્થિતિ સાથે પ્રયોજતા તદ્દન સામાન્ય શબ્દમાં ખજુ કોઈ ને કોઈ વૈશિષ્ટ્ય પ્રતિબિંબિત થાય છે. શબ્દની શક્તિ અને ભાષાની સમૃદ્ધિ એ રીતે વૃદ્ધિગત થાય છે.

વ્યાખ્યાન ત્રીજું

અર્થવિસ્તાર

અર્થસંક્રાંત્યથી ઊદ્ભૂત પ્રક્રિયા તે અર્થવિસ્તાર છે. શબ્દોના અર્થમાં સંક્રાંત્ય થવો જોઈએ સ્વાભાવિક છે એટલો જ સ્વાભાવિક વિસ્તાર થવો પણ છે. પણ અર્થસંક્રાંત્ય એ ભાષાના વિકાસમાં મૂળ-ભૂત અગત્યની એક નૈસર્ગિક ઘટના છે, ન્યારે અર્થવિસ્તારના કાળથી આગંતુક હોય છે. મોટે ભાગે તે ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિમાંથી ઉદ્ભવે છે. કદાચ આ જ કારણે અર્થવિસ્તારના ઉદાહરણો અર્થ-સંક્રાંત્યની તુલનાએ ઓછી સંખ્યામાં મળે છે.

અર્થવિસ્તારના કેટલાંક ઉદાહરણ પ્રાચીનોએ આપ્યાં છે. જેમ કે લક્ષણોનો જાણીતો દાખલો કુચલ. મૂળમાં એનો અર્થ કુશ વાઢવામાં નિપુણતા વ્યક્ત કરે છે; પોતાના હાથને ધજ ન થાય એ રીતે કુશ વાઢવામાં ઘણી આવડત જોઈએ પરિણામે એ શબ્દ સામાન્ય રીતે નૈપુણ્યનો વાચક બન્યો. એવો જ ખીન્ને શબ્દ પ્રવીણ છે. એનો વ્યુત્પત્ત્યર્થ 'વીણા વગાડવામાં નિપુણ' એવો છે. પછી એ શબ્દ વાદનકલામાં નિપુણતા ગન્ધર્વો માટે વપરાતો હતો અને છેવટે એના હાલના વ્યાપક અર્થમાં રૂઢ થયો. આ ખરું જોતા રૂપક અથવા લક્ષણાના ઉદાહરણો છે શબ્દોના અર્થમાં પરિવર્તન કરનાર એ એક મોટું બળ છે અને એનો વિશેષ વિચાર આપણો એથા વ્યાખ્યાનમાં કરીશું. અર્થના સંક્રાંત્ય તેમ જ વિસ્તારના નમૂના તેમાંથી મળે છે.

આ પ્રકારના ખીજ શબ્દો ગવેષણા, મોઝરી, માધુકરી, સજ્જ આદિ છે. ગવેષણા એટલે ખોત્રાઈ ગયેલી ગાયોની શોધ. વૈદિક કાળમાં એ શોધનું મહત્ત્વ તત્કાલીન સામાજિક પરિસ્થિતિને કારણે ઘણું હશે. પણ પછી એ શબ્દ 'શોધ' એવા સામાન્ય અર્થમાં જ વપરાતો

થયો, તે એટલે સુધી કે કાઈ પણ કૈનમા સંજોધનનું કાર્ય 'ગવેણુ' કહેવાય અને એના કાર્ય કરતાં આ 'ગવેણ' તરીકે ઓળખાય ગોમરી એટલે ગાયની જેમ જુદે જુદે સ્થળેથી થોડોથોડો ઓરાક મેળવી લેવો તે એ શબ્દ જૈન સાધુના ભિક્ષાટન માટે કહાયો 'પ્રસ્થાત' માસિક ક્રમા 'જાતગોવરી' નામે મંચ્યામક વિભાગ હતો અને મથાળે ચગતી ગાયનું ચિત્ર હતું એ આ રીતે સૂચક છે અનેક પુષ્પો ઉપર જઈને મધુકર—ભમરો મધ ભેગુ કરે છે, એ ઉપરથી અનેક ગૃહસ્થોને આગળે ભિક્ષા માગી ઉત્તરપોશ્ય કરના બ્રહ્મચારીની વૃત્તિ માટે માધુકરી શબ્દ થયો 'કુમાર' મામિક્રમા 'માધુકરી' નામનો વિભાગ આવે છે એમા કેટલાયે વિપ્રકીર્ણ વિધોનો મધુમચય કરેલો હોય છે મુજબ એટલે ધનુષ્યની જ્યાં અર્થાત્ પશુ પચડાવીને પુદ્ કરના માટે તૈયાર હોયેલો થોડો, પણ એનો શ્લોક 'તૈયાર' એટલો જ ક્રમ એટલે 'પગપુ', વિવ્રમ એટલે 'મોટું પગપુ' માટે ત્રણ પગલાથી વિચરે માપેતો વિગ્લુ માટે ત્રિવિવ્રમ શબ્દ વપરાયો પણ પછી વિવ્રમ શબ્દમા 'પરાક્રમ' અને 'જગ નો ભાવ આવ્યો અને મગ્ન એક 'વિક્રમાદિત્ય' જેવા મિત્રો ધાગ્યું કર્યા આ થયો અર્થનો વિસ્તાર પણ ખીલ તરફ ત્રિવિવ્રમનું ગુજગતીમા 'નીક્રમ' રૂપ થયું અને તે વિશેષનામ તરીકે પણ વપરાયુ ત્યાં એક પ્રકારનો નોંધપાત્ર મંકાય નજરે પડે છે

સંસ્કૃતમા પરશ્વ નો અર્થ 'આવતો પગમ દિવસ' થાય છે, પણ તે ઉપરથી પુત્રપુત્ર થયેલો હિન્દી શબ્દ પરશુ 'આવતો પગમ દિવસ' અને 'ગયો પગમ દિવસ' એના બન્ને અર્થો વ્યક્ત કરે છે અર્થાત્ ભવિષ્યકાળનો અર્થ સૂચવતા શબ્દની મર્યાદામા ભૂતકાળ પણ આવી ગયો છે જે કે આ અર્થ વિસ્તારમા કાઈ ઐતિહાસિક પ્રયોજન મારૂમ પડતું નથી આથી હિવદું ઉદાહરણ ગુજરાતી શબ્દ 'કાલ'નું છે સંસ્કૃત કલ્પ ('આવતી કાલ') ઉપરથી તે આવ્યો છે પણ ગુજરાતીમા તે 'આવતા દિવસ' ઉપગત 'ગયા દિવસ' માટે

પણ વાપરીએ છીએ તે અર્થવિસ્તાર છે, જ્યારે મગીમા આ
ગળદેના આ એ અર્થમાનો પાછળથી ઉમેરાયેલો ‘મઈ કાલ’નો અર્થ
જ પ્રચલિત છે, અને મૂળ અર્થ યોગ્ય પામે છે. આને મળતો દાખલો
ગુજરાતી અવ્યય ‘લગી’નો છે જૂની ગુજરાતીમા ‘લગી’મા (અને
એના પૂર્વકે ‘લગ્ગહિ,’ ‘લગ્ગઈ,’ ‘લગઈ’મા) ઉત્તરમયાંના અને
પૂર્વમયાંના સૂચક એવા અને અર્થો હતા, પણ અર્વાચીન ગુજરા
તીમા માત્ર ઉત્તરમયાંના સૂચક એટલે કે ‘મુધી’ એવો સક્રિય
અર્થ એનો રહ્યો છે.

હવે કુટલાક એવા શબ્દો જોઈએ, જેમા અર્થવિસ્તારની
ઐતિહાસિક પ્રાશ્નશ્રમિકા વધારે અપૂરું હોય સંસ્કૃત દાસ અને દસ્યુ
તથા એ સાથે સંબંધ ધરાવતા શબ્દો એના સાગ ઉદાહરણ છે
વેદકાળમા ભાગતમા જે આર્યેતર જાતિના લોકોએ આપેના આક-
મણનો સામનો કર્યો તેમને ‘ક્ષત્રુજ્ઞ’મા દાસ અને દસ્યુ કહેલા છે આ
દાસ અને દસ્યુ લોકો ભાગતના વાયવીય અને પાશ્વર્ય પ્રદેશો—
પંજાબ અને સિન્ધ—ઉપગત પૂર્વ ધરિાનમા પણ હતા દાસ અને
દસ્યુ એ નામોનું પ્રાચીન ધરિાનીમા પરિવર્તન ‘દાહ’ અને ‘દહ્યુ’ એવું
થયે ધરિાનના ધરિાને વસતી ‘દહાઈ’ (Dahai) નામે પ્રજાનો
ઉદ્દેશ્ય પ્રક્રિયાએ કર્યો છે એ આ સાથે સંબંધિત જેવું છે જૂની
ફારસીમા દહ્યુ શબ્દ ‘પ્રદેશ’વાચક સામાન્ય નામ તરીકે પ્રયોજા
યેલો છે, જેના ઉપરથી અર્વાચીન ફારસીમા દેહન ગામકું’ એ શબ્દ
આવ્યો છે, અને એના બહુવચનમાથી હિન્દીમા તથા તે ઉપરથી
કવચિત્ ગુજરાતીમા ‘ગામડા’ માટે ‘દેહાત’ શબ્દ વપરાય છે
જૂના ફારસી દહ્યુ શબ્દમા જે તે પ્રદેશમા વસના લોકોનું નામ તે તે
પ્રદેશના જ અર્થમા સંક્રાન્ત કરી દીધેલું છે ભારતમા પણ પ્રજા-
ઓનાં નામ ઉપરથી પ્રદેશોના નામ પડ્યાના અનેક ઉદાહરણો છે,
પણ પ્રસ્તુત ફારસી શબ્દ દહ્યુમા વિશેષતા એ છે કે ‘જમીન’ અથવા
‘પ્રદેશ’ એવો સાધારણીકૃત અર્થ એમા પેા થયેલો છે અન્યત્ર

પણુ આવે. અર્થસંક્રાન્તિવિષયક વિકાસજન્યુદય છે. જેમ કે બ્રિટનનો એક પ્રાન્ત વેલ્સ (Wales); એ શબ્દ એક ટ્રેડિટક ટોળીના નામ, Volcae ઉપરથી આવેલ છે; એમાંથી જર્મેનિક શબ્દ *Walx મળી શકે, જેનો અર્થ ‘પરદેશી’ થાય છે.^૧

યવન-શબ્દ આયોનિયન પ્રદેશના વતનીઓ—અર્થાત્ માટે પહેલ-પ્રથમ પ્રચારમાં આવેલો, પરન્તુ પાછળથી એનો અર્થ વિસ્તૃત થયો અને ક્ષાદ્ર-પણુ પરદેશી માટે એ વપરાવા લાગ્યો. ‘શાકુન્તલ’ જેવા સાહિત્યગ્રન્થોમાં રાજાની પરિચારિકા યવનીઓનો નિર્દેશ છે.^૨ ત્યાં એ માત્ર યવન દેશની એટલે કે ગ્રોસની જ સ્ત્રીઓ હતી એમ-માનવું મુકિલ છે. જૂના કાળમાં ગુલામોનો વેપાર મોટા પ્રમાણમાં ચાલતો હતો, અને કયા કયા દેશની દાસીઓ ભારતમાં આવતી હતી એની યાદી ‘પ્રશ્નવ્યાકરણ’ તથા ‘અંતગઢસાઓ’ જેવા કેટલાક જૈન સૂત્રગ્રન્થોમાં મળે છે. પણ ‘શાકુન્તલ’ પ્રયુક્ત યવનીઓનો નિર્દેશ રાજાની સચ્ચા પરિચારિકાઓ માટે છે, એટલે ‘પરદેશી દાસીઓ’ એવા સામાન્ય અર્થમાં તે સમજવો જોઈએ. પણ મુસ્લિમ રાજ્ય-કાળમાં જ્યારે મોટા ભાગના પરદેશીઓ મુસ્લિમો હતા ત્યારે એમને માટે ‘યવન’ શબ્દ ૩૬ થયો અને ફરી પાછો અર્થસંક્રાન્તિ સધાયો. પછીથી અંગ્રેજો વગેરે યુરોપીય પ્રજાઓ માટે પણ ‘યવન’ શબ્દ વપરાયો છે. આવેા વૃત્તાન્ત ‘મ્યુઝ’ શબ્દનો પણ છે.

ફારસીમાંથી ગુજરાતીમાં લેવાયેલા ઋણશબ્દ ‘જુત’નો ઇતિહાસ ધણો રસપ્રદ છે, કેમ કે મળે તો એ શબ્દ ફારસીએ સંસ્કૃત પાસેથી ઉછીનો લીધેલો છે. ફારસી ‘જુત’ (મર્તિ)નું મૂળ સંસ્કૃત વૃદ્ધમાં

૧. ‘ભાગતીય આર્યભાષા અને હિન્દી’, પૃ. ૨૫

૨. જુઓ ‘શાકુન્તલ’ના બીજા અંકના પ્રારંભમાં રત્ન વિર વિદ્યપતિ દ્વારા—
 ‘એવો યાજ્ઞાતક્યગૃહસ્થાદિ જવજોહિ વણપુષ્પમાલાષારિણીહિ પદિયુદો દ્વો
 દ્વેષ આગ્રચ્છદિ પિગવગસો ।’

છે. વૃદ્ધનો વ્યુત્પત્ત્યર્થ—તો ‘જાગેવો, જોધ પામેવો’ એટલે જ છે, અને અહિંસાપ્રધાન ધર્મના પ્રવર્તક શાક્યમુનિ માટે એનો પ્રયોગ સંકુચિત અર્થમાં છે; જેમ ‘મહાવીર’નો અર્થ ‘પ્રજાપરાક્રમી’ છે પણ જૈન ધર્મના છેલ્લા તીર્થંકર વર્ધમાન માટે એ લગભગ વિશેષ નામની જેમ વપરાયો છે બૌદ્ધ ધર્મનો—ખામ કરીને એની મહાયાન ગાખાનો પ્રચાર ભારતની જહાર અનેક દેશોમાં થયો હતો, જેમાં ઈરાન અને અફઘાનિસ્તાનનો પણ સમાવેશ થાય છે. મૂર્તિભંજક આરબોએ જ્યારે ઈરાન ઉપર વિજય કર્યો ત્યારે ત્યાંનાં મંદિરોમાં મોટે ભાગે એમણે છુદ્ધની જ મૂર્તિઓ જોઈ, કેમ કે મહાયાનને છુદ્ધની મૂર્તિની પૂજા અભિમત હતી. સંસ્કૃત વૃદ્ધત્વ ‘જુત’ એવું અપભ્રંશ રૂપ ફારસીમાં ‘મૂર્તિ’ના સામાન્ય અર્થમાં પ્રચારમાં આવ્યું ‘જુતપરસ્ત’ એટલે મૂર્તિપૂજક, ‘જુતશિકત’ એટલે મૂર્તિભંજક, ‘જુતખાના’ એટલે મંદિર. ફારસીમાંથી આ શબ્દ પ્રસ્તુત સાધારણીકૃત અર્થમાં ગુજરાતી સમેત અનેક ભારતીય ભાષાઓમાં આવ્યો, તે સાથે એનો પૂર્વજ સંસ્કૃત વૃદ્ધ પણ વપરાશમાં આવુ રહ્યો ફારસી ‘જુત’ના ‘જ’ માં મહાપ્રાચીનો પ્રત્યેક થઈ વ્યુત્પન્ન થયેલો ‘જુત’ શબ્દ પદનાભના ‘કાન્ઠકદેપ્રખન્ધ’માં મોખનાથના વિંગ માટે વપરાયો છે,^૩ ત્યાં વળી અર્થ થોડોક વિસ્તૃત થાય છે.

૩. જેમ કે—

કાધા ભૂતા જન્દિ મહ તેરા, કરી સજ્જ આવે,
માટી હુઠ હુ ઘાટલ બાધે, સોમનાથ મેહલાવે

—ખડ ૧, કડી ૧૧૫

વાત વાત છેહ કરી સલામ, ‘કેતા મલિક ન જાણુ નામ,
બેકમના મારણ રજપૂત, હીંદુ તણુ છેહાડુ ભૂત.

—ખડ ૨, કડી ૧૮

‘પારસી’ શબ્દના ઇતિહાસ પલ્લુ એવો જ રસપ્રદ છે. આપણી ભાષામાં ‘પારસી’ના ત્રણ અર્થો થાય છે—(૧) ઈરાનથી હિન્દમાં આવી વસેલો જરથોસ્તી કે તેનો વંશજ, (૨) પારસીઓને લગતું, (૩) સાંકેતિક બોલી. આમાંના પહેલા બે અર્થો પ્રસિદ્ધ છે, પણ ત્રીજા અર્થ ત્રિવેની અર્થો અહીં પ્રસ્તુત છે.

સોની, કડિયા વગેરે કારીગરોની ધંધાદારી સાંકેતિક બોલી ‘સોનીની પારસી’* કે કડિયાની પારસી’ એવાં નામે ઓળખાય છે. જૂના સમયમાં કેટલીક ગામડી નિજાબોમાં અમુક ધંધાદારીઓની ‘પારસી’ વિદ્યાર્થીઓને શીખવાતી પલ્લુ ખરી

‘પારસી’ શબ્દ ‘કારસી’ના ‘ક’ માં રહેલા મહાપ્રાણ્યત્વનો ભોગ થવાથી બનેલો છે. પ્રાચીન કાળથી જ સંસ્કૃતાદિ ભાષાઓમાં પારસ, પારસો વગેરે શબ્દ ‘ઈરાન,’ ‘ઈરાની,’ એવા અર્થમાં વપરાયેલ છે. ઈરાનની ભાષા ફારસીને સંસ્કૃતમાં પારસી કહેલ છે* (જુઓ : મ્લેચ્છભાષાસુ—પારસીઆરવીપ્રમુક્તાસુ વિચારદ પૃષ્ઠિત ‘જંબુદ્વીપપ્રસ્થિત’ ઉપરની શાન્તિચન્દ્રની વૃત્તિ. પત્ર ૨૧૯). હિન્દમાં ફારસી રાજભાષા થયા પછી હિન્દુઓ પણ ઉત્સાહપૂર્વક ફારસીનો અભ્યાસ કરતા. એ સમયમાં ગયાયેલા કેટલાક ફારસી સંસ્કૃત શબ્દકોશોનાં ‘પારસી ભાષાનુશાસન,’ ‘પારસી નામમાલા,’ ‘પારસીપ્રકાશ,’ ‘પારસીવિનોદ’ એવાં નામ છે જિનપ્રભસૂરિએ ફારસીપ્રચુર અષ્ટાંશ ભાષામાં લખેલા એક સ્તવનને અંતે દક્ષિ જિનપ્રભસૂરિકૃત પારસીમાધવા શ્રીકૃષ્ણમદેવસ્તવન સમાપ્તમિતિ એ પ્રમાણે પુષ્પિકા છે (‘જૈન સાહિત્ય સંશોધક,’ અંક ૩, પૃ. ૨૫). વળી ઘણું

૪. બે જૂના હસ્તલિખિત પાના ઉપરથી ‘સોનીની પારસી’ના શબ્દો ‘જુદ્ધિ-પ્રકાશ’ના ઓગસ્ટ ૧૯૫૨ ના અંકમાં મે આપ્યા હતા

૫. ઘણા પ્રાચીન સમયથી ભારતના પશ્ચિમ કિનારાના બંદરેઓથી ઈરાન સાથે વેપાર ચાલતો હતો. કેટલાં બે ઋષિઓ વેપારી બહાજો ‘પારસફલ’—ઈરાની અખાતને કિનારે ગયાનો ઉલ્લેખ છે, એ ભારત અને ઈરાનના ધનિષ્ઠ સંબંધનો

કઠીને એ જ ગિનપ્રભસૂગિએ ગમેલા બીજા એક સ્તવનને અ તે—
પારસીભાષાચિત્રકેળ શ્રીગાન્તિનાયાષ્ટકમ્ એ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે
(‘જૈન સત્યપ્રકાશ,’ પૃ ૧૨, પૃ ૭૫૮).

વિશેષ સૂચક છે વિક્રમના અગિયારમા શતકમા થયેલા વિદ્વાપતિ મિલ્હાણના
‘વિક્રમાકલેવચરિત’મા નામકના વિરહાદ્રિનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે કરેલું છે—

અચિન્તનીય તુહિનદ્રવાણા શ્રીલણ્ડવાપીપયસામસાધ્યમ્ ।

અમૂત્રયત્ પત્રિયુ પારસીવર્તલાગ્નિમેતસ્ય કૃતે મનોમૂ ॥

—સર્ગ ૯, શ્લોક ૨૦

(અર્થાત્ કામદેવે પોતાના બાપા પર એના ગરીબા, બરફના પાગીથી
અથવા અદનના પ્રવાહથી પણ શીતળ ન થાય એવા પારસીક તૈલાભિ
ઉત્પન્ન કર્યા)

જેસનમેરના ભટારમાની, આ કાવ્ય ઉપરની સ ૧૨૮૬ આસપાસ
તખાવેલી દીકા પારસીકર્તલાગ્નિ નો અર્થ પારસીકદેશજવલ્લિમ્ એવા સમજાવે
■ (‘વિક્રમાકલેવચરિત’ની બનારસની આવૃત્તિ, પૃ ૨૬૦)

ખનિજ તેવનો વપરાશ હિન્દમા નવો છે એમ સામાન્ય રીતે મનાય છે,
પણ આ ઉલ્લેખ એથી બહુ જ સૂચવે છે એમાત્ર ‘પારસીક તૈલ’ એ ઈરાનના
તેવના કુવામાત્ર તેવ હોઈ શકે એનો અગ્નિ વનસ્પતિનિર્મ્ય તેવો કરતા સ્વાભાવિક
રીતે વધારે ઉમ્મ હોય છે જે રીતનો ઉલ્લેખ છે એ જોતા કર્તાને એનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન
હોય એમ બને ‘વિક્રમાકલેવચરિત’ એના પ્તા બિન્હણે દક્ષિણ ભારતમાં
કલ્યાણીના રાજદરબારમા રહીને રચેલું છે, અને એ તરફના બહારેલો ઈરાનથી એ
તેવ આવતું હોય એ તદ્દન સંભવિત છે

જો કે ભારતમા પણ એક કાળે ખનિજ તેવની પેદાશ હતી એમ સૂચવતા
કેટલાક સાહિત્યિક પુરાવા મળે છે ‘બૃહત્ કપસ્ય’ની આચાર્ય કોમકીર્તિની
દીકામા ‘મરુતૈશ્વ’ નામના એક તેવનો ઉલ્લેખ છે એ તેવ મરુ દેશમા વર્ષા
માથી નીકળતું હતું આ હકીકતનું સૂચન ‘બૃહત્ કપસ્ય’ના પ્રાચીનતર
ભાગમા પણ છે (‘જૈન આગમ સાહિત્યમા સુચ્ચતા,’ પૃ ૧૨૬ ૨૭) આ
ઉલ્લેખોના પ્રકારમા આ દિશામા પણ સંશોધન અપેક્ષિત છે

આમ 'પારસી' ફારસી એ મૂળે એક વિગિષ્ટ ભાષાનું નામ છે. એમાંથી અર્થવિસ્તાર થતાં 'ભાષા' કે 'બોલી' એવા સાધારણ અર્થમાં 'પારસી'નો પ્રયોગ થવા લાગ્યો. વિક્રમની પંદરમી શતાબ્દી પૂર્વે રચાયેલી, ભાષાનાં પ્રાચીન ઉદાહરણ આપતી, એક અજ્ઞાત-કર્તૃક કાવ્યકૃતિમાં ('રાજસ્થાની' ત્રૈમાસિક, ભાગ ૩, અંક ૩) ગુજરાત, માળવા, પૂર્વદેશ અને મહારાષ્ટ્ર એ ચાર પ્રદેશની સ્ત્રીઓ ભેગી થાય છે અને પોતપોતાની બોલી (એટલે કે પારસી)માં વાત કરે છે એનું મનોરંજક વર્ણન છે. એમાં કવિ કહે છે કે—

તિમ રમણિ પિકિખ ગિયુવરભવણિ

નિયનિય શુસ્લઘ પારસી.

અહીં 'પારસી' એટલે 'ભાષા' કે 'બોલી'. ફારસી એક પરદેશી ભાષા હતી જ્યારે સમાજના ઉપલા વર્ગોમાં, પછીના સમયમાં અંગ્રેજીની જેમ, એનો સારી રીતે અભ્યાસ થતો હતો ત્યારે પણ બહુજનસમાજ તો એથી અજાણ જ હતો. એટલે આ દેશના વતની-ઓના મોટા ભાગને તે કાંઈ ગ્રામ સાંકેતિક બોલી-જેવી લાગે એ સ્વાભાવિક હતું.* કારીગરો અને ધંધાદારીઓની સાંકેતિક બોલી

૦ વાલ્મીકિયના 'કામરૂપ' (૧૩૧૬)માં ૧૮ કાવ્યો ગણાવી છે એમાં શ્લેષ્ઠિતક પણ છે. 'કામરૂપ'ના દીકાકાર યશોધરે એનો અર્થ આ પ્રમાણે સમજાવ્યો છે: યત્સાધુરામ્બોપનિવદ્ધમપ્યધરવ્યત્પાસાદસ્પષ્ટાર્યં તન્મેલેષ્ઠિત ગૂઢવસ્તુમત્રાર્યમ્, તસ્ય વિવરૂપા વહવ પૂર્વાચાર્યોક્તા । આમ કહીને ગૌડિય અને મૂવદેવે ચોગ્લેલી સાંકેતિક બોલીઓનાં ઉદાહરણ તેને આપ્યાં છે. ગ્રામ સાંકેતિક બોલી મઠે અહીં 'એલેચિતક' શબ્દ વાપર્યો છે એ વાત સુચક છે અને પછીના સમયમાં 'પારસી' શબ્દના અર્થવિકાસની પાછળ રહેલા મનોત્પાપારનું તે દર્શન કરાવે છે. 'ફારસી'—'પારસી' એક પરદેશી ભાષા હતી; 'એલેચિતક' એટલે પણ એવેળની પરદેશીઓની બોલી, જે સામાન્ય માણસો મઠે તો ગ્રામ ભાષા સમાન જ હતી. 'મદાખાસ્ત'ના આદિપર્વમાં વારણાવત નવા પાંડવેને, દુર્યોધને રમેલા ભાત્રાશુદ્ધ સળધમાં વિદુરે એવું ભાવાર્થ, બીજાઓ

પણ લક્ષણથી ‘પારસી’ નામે ઓળખાઈ એનું કારણ એ જ હોઈ શકે. આજે પણ ઉત્તર ગુજરાતના કેટલાક ભાગોમાં કોઈ સ કેત-પૂર્વક કરેલી મશકરીને માટે ‘પારગી કરી’ એમ કહેવામાં આવે છે. ‘સાકેતિક બોલી’ના અર્થમાં ‘પારસી’નો પ્રયોગ અસાધ્યતકૃત ‘હ સાહિલી’ (ખ ૩૩, કડી ૭૨), કેશવદાસકૃત ‘કૃષ્ણકીડાકાવ્ય’ (સર્ગ ૨૧, કડી ૩૫), ભાલણકૃત ‘કાદ બરી’ (કડવુ ૧૦, કડી ૫૪) આદિમાં છે. શામળકૃત ‘ન જ્યત્રીશી’ના (‘બૃહત્ કાવ્યદોહન’, ભાગ ૧, છટ્ટી આવૃત્તિ, પૃ ૩૫૦)—

ક ચન આગળ કથિર તે કરી, ચતુર આમળ કરી પારસી;

હનુમાન આગળ કરા ઠૂકડા, કરોડ આગળ કરા એકડા

એ અવનરણમાં ચતુરો ‘પારસી’ સમજી શકે એ વસ્તુનો અસ દિગ્ધ નિર્દેશ છે. અર્ચાચીન ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી પણ આ અર્થના ઉદાહરણો મળે—

ઉપથી સર્વ હકીકત હિન્દને મન ફારસી હતી તે એના ભેદ કરી સમજી શકી નહિ (‘હિન્દ અને બ્રિટાનિયા’ ૪થી આવૃત્તિ, પૃ ૫૮) ?

સમજે નહિ એ રીતે, ચેતાવ્યા હતા પાઞ્ણથી ‘એચિતક’નો વ્યુત્પત્ત્યર્થ જુવાતા કૌટિલ્ય કે મૂલદેવ જેવા દેશવાસીઓએ બોલેલી સામૈતિક ભાષાઓ પણ એ નામથી ઓળખાઈ

૭ ફારસી એક અબાણી પરદેશી બોલી હોઈ પોતે ન સમજે એવી બોલી કે સજા મટિ લોકે એ ‘ફારસી’.—‘પારગી’ શબ્દ વાપર્યો એમ પાઞ્ણથી અથેજ મટિ પણ વાપર્યો આ હકીકત સૂચન કરતો એક દુયમે છે હિંદમાં નોકરી કરતા એક અથેજ ન્યાયાધીશ દરેજ સવારે ઘોડા ઉપર બેઠી ફરવા જતા એક સવારે ઘોડો તૈયાર કરીને લાવતા સાર્હસને મોડું થયું અને સાહેમે એને ઠપકો આપ્યો ત્યારે એણે મગરબીથી જવાબ વાળ્યો કે ‘સાર્હસ ॥ કામ બડા દરિયાફૂ હૈ કસ મે દેર લી લગ જતી હૈ ચહ ધુસડ ધુસડ ફારસી વિખને ય નહિ હૈ’

અહીં સાર્હસે અથેજ જેવી એને અબાણી ભાષાને ‘ફારસી’ કહી છે

આત્મનૂનો પ્રયોગ છે એમ જણાય છે કે આ શબ્દનો અર્થ જે દૃષ્ટિબિંદુએથી થતો હતો—એક તો ‘આત્મા’ અથવા ‘અંતરાત્મા’ અને બીજો ‘બાહ્ય આત્મા’ અથવા ‘શરીર’. જુઓ—

(૧) આત્મન્=‘આત્મા’ અથવા ‘અંતરાત્મા’—

અહમાત્મા ગુદાકેશ સર્વભૂતાશયસ્થિત ।

અહમાદિચ્ચ મધ્ય ચ ભૂતાનામન્ત એવ ચ ॥ (૧૦-૨૦)

અહીં આત્માનો અર્થ શંકરાચાર્ય પ્રત્યગાત્મા એવો સમજાવે છે

(૨) આત્મન્=‘પોતે’ એવો સાધારણુ અર્થ—

ઉદરેદાત્મનાઽઽમાન નાત્માનમવસાદયેત્ । (૬-૫)

સ્વયમેવાત્મનાઽઽમાન વેત્ય ત્વ પુરુષોત્તમ । (૧૦-૧૫)

અહીં શંકરાચાર્ય આત્માનો અર્થ સમજાવતા નથી, પણ સન્દર્ભ ઉપરથી ‘પોતાની જાત’, ‘પોતે’ એવો અર્થ સ્પષ્ટ છે

(૩) આત્મન્=‘ચિત્ત’ અથવા ‘સત્ત્વ’ એવો અર્થ—

યોગિન વર્મ કુર્વન્તિ સઙ્ગ ત્યક્ત્વાઽઽમશુદ્ધયે । (૫-૧૧)

શંકરાચાર્ય આત્મશુદ્ધયેનો અર્થ સત્ત્વશુદ્ધયે એવો સમજાવે છે

(૪) આત્મન્=‘શરીર’

આ અર્થ વિલક્ષણુ લાગે એવો છે, છતાં એ પ્રમાણે પેત છે આત્મનૂનો પ્રયોગ જ્યારે ચિત્ત જેવા શબ્દની સાથે થાય ત્યારે અર્થની નકામી પુનરુક્તિ ટાળવા માટે આત્મનૂનો અર્થ ચિત્ત સિવાય બીજો કંઈ અર્થાત્ શરીર લેવો પડે છે જુઓ—

નિરાશીર્યતચિત્તાત્મા ત્યક્તસર્વપરિગ્રહ । (૪-૨૧)

એનું લાઘ્વ કરતાં શંકરાચાર્ય ચિત્ત અને આત્મા એ બે શબ્દો વિષે લખે છે : ‘ચિત્તમ્ અન્ત કરણમ્, આત્મા બાહ્યકાર્યકારણસઘાત ।

અમાનિત્વમદમ્મિત્વમર્હિમા શાન્તિરાજંવમ્ ।

આચાર્યોપાસન ધૌચ સ્વૈર્યમાત્મવિનિગ્રહ ॥ (૧૩-૭)

એમાં પ્રસ્તુત સ્થાને શંકરાચાર્ય લખે છે—આત્મશબ્દવાચ્યસ્ય
કાર્યકારણસંઘાતસ્ય.

યોગી યુઝ્જીત સતતમાત્માન રહસિ સ્થિતઃ ।

एवाकी यतचित्तात्मा निराशीरपरिग्रहः ॥ (૬-૧૦)

‘ચિત્તાત્માનો’ અર્થ શંકરાચાર્ય આત્મદેહસ્ત્ર એમ સમજાવે છે.
પૂર્વોક્તમાં પ્રયોજાયેલ આત્માર્મનો અર્થ ‘પોતાની જાતને’—‘પંડને’
એવો સાધારણ છે.

योगयुक्तो विशुद्धात्मा विजितात्मा जितेन्द्रियः ।

सर्वभूतात्मभूतात्मा कुर्वन्नपि न लिप्यते ॥ (૫-૭)

વિજિતાત્મા નો અર્થ શંકરાચાર્ય વિજિતદેહસ્ત્ર એ પ્રમાણે
સમજાવે છે. આ શ્લોકમાં આત્મન્ શબ્દ ચાર જુદી જુદી અર્થ-
જાણાઓમાં વપરાયો છે—જે જાણા પર્ચાયો દ્વારા રજુ કરવી
મુશ્કેલ છે—એ જાતાવે છે કે એનો અર્થ કેવો પ્રવાહી હતો.

વળી આમાં ખાસ ધ્યાન રાખવાનું એ છે કે અમુક સ્થાનોએ
આત્મન્નો અર્થ ‘અંતરાત્મા’થી ભિન્ન ‘પંડ’ કે ‘દેહ’ કયાં વિના
ચાલે એમ નથી. જેમ કે—

सम पश्यन् हि सर्वत्र समवस्थितमोऽम्बरम् ।

न हिनस्त्यात्मनात्मानं ततो याति परा गतिम् ॥ (૧૩-૨૮)

આત્મા વડે આત્માનો ધાત કેવી રીતે થઈ શકે ? કેમ કે નાચ
હાંતિ ન હન્યતે (૨-૧૯), આત્મા તો હણતો નથી અને હણાતો નથી.

આત્માનાં પ્રાકૃતમાં બે રૂપો થાય છે—અપ્પા અને અત્તા. અપ્પા
ઉપરથી ગુજરાતી અને હિન્દીમાં ‘આપ’ શબ્દ થયો. ગુજરાતીમાં
‘આપ’નો અર્થ ‘પોતે’, ‘પોતાની જાત’ એટલો જ છે, અને
‘આપોપુ’, ‘આકણિયે’ વગેરે જૂના ગુજરાતી શબ્દો એ સાથે
સંબંધ ધરાવે છે. પણ હું ધારુ છું કે હિન્દીની અસરથી ‘તમે’

સર્વનામનો અર્થ બહુમાનપૂર્વક વ્યક્ત કરવા માટે ‘આપ’ શબ્દ વપરાયો થયો છે, એ એક નોંધપાત્ર અર્થકેન્દ્ર હોવાથી છે. હિન્દીમાં તો એ ત્રીજા પુરુષનો માનપૂર્વક ઉદ્દેશ કરના માટે વપરાય છે.

આત્મા એ પુનરાવર્તિ એ ઉકિત દર્શાવે છે તે પ્રમાણે, આત્મનું એક અર્થ ‘પુન’ પણ થઈ શકે. પ્રાકૃત અત્તા ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયેલા ‘આત્મા’ શબ્દ જૂની ગુજરાતીમાં ‘પુન’ના અર્થમાં છે. (એને જ મળતો જાદા શબ્દ સૌરાષ્ટ્રની અસરવાળી જૈન પ્રાકૃતમાં છે, પણ ત્યાં એનો અર્થ ‘અતગમ’ એટલે જ છે) વિશ્વનાથ જનીકૃત ‘ત્રેમપચીશી’ના (વિક્રમના ૧૮ માં શતકનો પ્રાગ) નીચેના અનુસરણ જુઓ—

આત્મા ! પહેરે આગળ સુણ્ય નહાલા રે ।

નગનારી સકુળેયે, કુઅગળ કાલા રે (પ ૪૩૭ ૩૮)

માહાગ આત્મા ! તુ આધાર રે,

પાગ નથી પીડ તણો છ રે છ (પ. ૭૩૬ ૩૭)

વળી જુઓ એ જ કાવ્યનું પદ ૨૫મું, જ્યાં ‘આત્મા’ શબ્દનો અનેક નાર પ્રયોગ છે

આત્મા ઉપરથી ‘આતાણ’ પણ છે જેમકે—

આતાણ ! એમ ન પ્રતિજ્ઞા બનેહારી રે

મુને કોહોની મનની નાત, બલા મેઉં તાહારી રે (પ ૫૬)

‘આતાણાઈ’ વિશેષ નામ તરીકે ગુજરાત-સૌરાષ્ટ્રમાં છે ત્યાં

પણ આત્મા નો પ્રાકૃત અત્તા દ્વારા થયેલો તફાવત છે

૭ ‘અતગમ’ શતકનાં માખીન ગુર્જર કાવ્ય ની સૂચિમાં ‘અત્તા’ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ મે સંદેહ આત્મજ>પ્રાકૃત અત્તજ ઉપરથી આપી હતી, પણ આત્મા ઉપરથી અત્તા દ્વારા એની વ્યુત્પત્તિ બીજાવાદની સાથે હોઈ હવે મને વધારે સ્વીકાર્ય લાગે છે

યજ્ઞ ધાતુ ઉપરથી થયેલો યજ્ઞ શબ્દ લોકસંગ્રહાર્થે થતા સેવા-
કાર્ય માટે કેવી રીતે રૂઢ થયો એ અર્થવિસ્તારનું એક વિશિષ્ટ
ઉદાહરણ છે સંસ્કૃતમાં એ અર્થ દઢ કયો ગીતાએ; ગુજરાતીમાં
એનો પ્રચાર ગાંધીજીના લખાણોથી થયો છે પ્રાચીન કાળેથી માઢીને
ધર્મ શબ્દનો ઇતિહાસ, અર્થવિષયક દશાન્તરો સાથે એનો પ્રયોગ
કરનાર પ્રજામાં માનસિક દશાન્તરોનો પણ વૃત્તાન્ત રજૂ કરે છે

‘ભાત’ એટલે ચોખા એ શબ્દ સંસ્કૃત મત્ત ઉપરથી પ્રાકૃત
મત્ત દ્વારા આવ્યો છે સંસ્કૃતમાં ‘બાહ્લો ચોખા’ તથા ‘રાંધેલો
ખોરાક’ એમ બન્ને અર્થો એના થાય છે ને કે હુ ધારુ છું કે
‘બાહ્લો ચોખા’ અથવા ‘ચોખા’ એ એનો અર્થ વધારે પુરાણો
હોવો નોઈએ. ગુજરાતીમાં ‘ખેતમાં ભાત આપવા જવું’ એમાં
‘ભાત’નો અર્થ ‘ખોરાક’ એવો સામાન્ય છે. વળી ખાસ નો ધખાત્ર
એ છે કે ખેડૂતના ભાતમાં ચોખા ભાગ્યે જ હોય છે ‘ભૂતવારી’
એટલે ‘ભક્તહારી’—‘પાણીહારી’ (પાણિયારી)ની જેમ મુસા-
ફરીમાં લઈ જવાનો ખોરાક તે ‘ભાત’ જેત પરિભાષામાં મક્કપાન
—‘ભાતપાણી’નો અર્થ આહારપાણી અથવા ખાતપાન એવો
સામાન્ય થાય છે જે પ્રજામાં મુખ્ય ખોરાક ચોખાનો હશે એની
પાસેથી આ શબ્દ ઘડે અથવા બાજરી મુખ્યત્વે ખાનાર પ્રજા પાસે
આવ્યો હશે એવું અનુમાન આ ઉપરથી કરવામાં આવે તો એ ભાગ્યે
વધારે પડતું ગણાય. સંસ્કૃતમાં પણ પ્રશિષ્ટ કરતા વધુ અર્થે તે
જેત સંસ્કૃતનો શબ્દ છે મૂળે એ આર્યેતર શબ્દ હોય એમ પણ
બને, કેમ કે કોઈ સંસ્કૃત ધાતુમાંથી એની વ્યુત્પત્તિ સાધવી મુશ્કેલ
છે જેત સૂત્રોની પ્રાકૃત જે મૂળે પૌર્વાલ પ્રાકૃત છે એમાં મુખ્યત્વે
બંગાળ જેવા પ્રાચ્ય ભાષાવિસ્તારો, ન્યા આર્યેતર અસર સારા
પ્રમાણમાં હતી, ત્યાંથી એ આવ્યો હોય એ સંભવિત છે ને કે
આ વસ્તુ નિશ્ચિતપણે પુગ્વાર કરવા માટે ઠણ વધુ સંશોધનની
અપેક્ષા રહે છે બંગાળીમાં ‘ધાન’ શબ્દ માત્ર ‘ડાગર’ માટે

વપરાય છે એ અર્થવ્યાપાગની દૃષ્ટિએ નોંધવા જેવું છે 'ભાત'ના પર્યાય શબ્દ 'ચોખા' વળી શબ્દસંલેપથી થયેલો છે 'ચોખા' (સં. ચોસ) એટલે સાફ. જોડણી—સાફ કરેલા ભાત માટે ચોસા વ્રોહ્ય કે શાલ્ય એવા પ્રયોગ થાય એમાથી જોલવાની સગવડ માટે માત્ર ચોસા અગત્ય જ વ્યવહાર થતા પ્રાકૃત ચોસા હાગ 'ચોખા' શબ્દ ભાત માટે વપરાતો થયેલો છે

સંસ્કૃત રાષ્ટ્ર તથા રાષ્ટ્રપતિ શબ્દો અર્થવિસ્તારના સાગ ઉદાહરણો હોવા સાથે ઐતિહાસિક ગીતે પણ અગત્યના છે ઋગ્વેદ કાળથી માંડી સંસ્કૃતમા રાષ્ટ્ર શબ્દના 'રાજ્ય', 'ગજ્ય'ના તાબાનો પ્રદેશ, 'દેશ જનપદ' એવા અર્થો (જેમ કે સુરાષ્ટ્ર, મહારાષ્ટ્ર, ઇત્યાદિ; ઈઐટિયના 'અર્થશાસ્ત્ર'મા સભારાષ્ટ્રક, મધ્યરાષ્ટ્રક, કાશ્મીરગાષ્ટ્રક એવા નામો મળે છે, સપ્તદશગણિની 'વસુદેવ હિંદી'મા પશ્ચિમ સમુદ્રની પાસે આવેલા ચાર જનપદોના આનર્ત, કુશાવર્ત સુરાષ્ટ્ર અને શુકગાષ્ટ્ર એવા નામ આપ્યા છે) અને લક્ષણથી 'રાષ્ટ્રમા વસના લોકો' એવા અર્થો થાય છે પાલિ અને પ્રાકૃતમા પણ રદ્ધ શબ્દના આના અર્થો છે અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓમા 'રાષ્ટ્ર'નો અર્થ 'નેશન' શબ્દના પર્યાયરૂપે જે અર્થ ક્રમમા આવે છે તે સંસ્કૃતમા અને સંસ્કૃતોત્પત્તિ પ્રાચીન ભાષાઓમા લગભગ અનુવર્તે છે જે કે 'ગાઢ'ના અર્વાચીન અર્થસંદર્ભ સાથે કંઈક તુલના કરી શકાય એવો પ્રયોગ 'ધર્મખંડ'મા એક સ્થળે મળે છે—

સેવ્યો અયોગુલો મૃત્તો તત્તો અગ્નિસિલૂપમો ।

યજ્ઞે મુજ્જેય દુસ્તીલો રદ્ધપિષ્ઠ અસચ્ચતો

(નગકવર્ગ—પદ્ય ૩)

(અર્થાત્ અસંયમી અને દુશીલ થઈને ગાઢપિંડ—જનપદનું અન્ય ખાત્રા કરતા અમિશિખા સમાન લોહાનો તપેલો ગોળો આવેલો સારો)

રાષ્ટ્રીનો અર્થ 'ઋગ્વેદ'મા વાણી થાય છે. 'વાગાભૃણીસુકત'મા વાગ્દેવી કહે છે—

અહ રાષ્ટ્રી સગમની વસૂના
ત્રિવીતુષી પ્રથમા યજ્ઞિયાનામ્ ।

('ઋગ્વેદ,' ૧૦-૧૨૫ ૩)

(અર્થાત્ હું રાષ્ટ્રી રાણી છું, (ઉપાસકોને) સમૃદ્ધિ આપનારી છું અને યજ્ઞાહ્ દેવોની સર્વપ્રથમ જ્ઞાત્રી છું)

'રાષ્ટ્રીય'નો આજે આપણે 'પ્રજાની માલિકીનું,' 'પ્રજાકીય' એવો અર્થ સામાન્યતઃ કરીએ છીએ મૂળે એ શબ્દનો અર્થ 'ગાજની (એટલે કે રાજાની) માલિકીનું,' 'રાજ્યને (એટલે કે રાજાને) લગતું' એવો થાય છે રાષ્ટ્રિય શ્વાલ એટલે 'ગાજનો સાજો' એ વિધે આપણે બીજા વ્યાખ્યાનમા ચર્ચા કરી છે 'ગણ'નો અધિપતિ—રાજા તે રાષ્ટ્રપતિ 'મહાભારત'મા અને 'રામાયણ'મા અનુક્રમે યુધિષ્ઠર અને રામને 'રાષ્ટ્રપતિ' કહ્યા છે 'ઐતરેય બ્રાહ્મણ'મા પુરોહિતને 'ગાંધર્ગોપ' (રાજ્યનો ગ્ણક) કહ્યો છે, કેમ કે મત્રાદિ વડે રાજા અને ગાજનું ગ્ણણ કરવાની એની ફરજ હતી (Vedic Index, ગ્રન્થ ૨, પૃ ૧૩)

પૂણુ—'રાષ્ટ્ર' ન્યારે એક વહીવટી એકમ બન્યું અને સામ્રાજ્યનો એક ભાગ બન્યું ત્યારે 'ગણપતિ'નો અર્થ 'મુખો' થતા લાગ્યો ગણદ્રુટ રાજાઓના લેખોમા આ અર્થમા 'ગાંધર્ગોપ' મળે છે કર્કરાજ સુચર્ણવર્ષના શક સ ૭૪૩ ના તામ્રપત્રમા આ પ્રમાણે ઉલ્લેખ છે—

મુવર્ણવર્ષત્રીત્રવંરાજદેવકુશલી સર્વાનેવ યથાસવધ્યમાનાન્ રાષ્ટ્ર
પતિવિપયપતિગ્રામપતિગ્રામકૂટયુક્તનિયુક્તવાસાવવાધિનારિવમહત્તરાદિકાન્

સમનુદસંયતિ... ('ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો,' ભાગ ૩, પૃ. ૧૨૯). અહીં જે ક્રમે અધિકારીઓ ગણાવ્યા છે એ ભેદા 'રાષ્ટ્ર' એ સૌથી મોટું વહીવટી એકમ હતું, અને તેના હાકેમ 'રાષ્ટ્રપતિ' એ રાજનિયુક્ત પ્રાદેશિક અધિકારીઓમાં કદાચ સૌથી વધારે મહત્ત્વ ધરાવતો હતો.

આજે દેશની રાજ્યસંબંધી ભાવનાઓમાં આમૂલ પરિવર્તનો થયા પછી પણ 'રાષ્ટ્ર,' 'રાષ્ટ્રીય' અને 'રાષ્ટ્રપતિ' એ શબ્દો તો ચાલુ રહ્યા છે. પરંતુ 'રાષ્ટ્ર' એ માત્ર રાજ્ય કે એનો પ્રાદેશિક વિભાગ નથી, પણ એક જ પ્રકારની ભાવનાઓ ભાવંતી પ્રજાથી વસાયેલો દેશ છે; 'રાષ્ટ્રીય' હવે રાજાની અપેક્ષાએ નથી, પણ પ્રજાની અપેક્ષાએ છે એટલે કે બહુ વિસ્તૃત સંદર્ભમાં મુકાયેલ છે. તે એટલે સુધી કે પ્રાચીન કાળમાં જે 'રાષ્ટ્રીય' અર્થાત્ 'રાજ'કીય એટલે કે રાજાનું હતું તે આજે 'પ્રજાકીય' છે, એટલું જ નહિ પણ કાળની લીલાએ તો 'રાજકીય' અને 'પ્રજાકીય' એ બન્નેને એકત્વ અર્પી દીધું છે. અને 'રાષ્ટ્રપતિ' એ રાજ્યનો કે પ્રજાનો સ્વામી થવામાં નહિ, પણ સેવક થવામાં ધન્યતા અનુભવે છે.

સંસ્કૃતમાં યમલ એટલે બેડું—ખાસ કરીને ભાઈબહેનનું બેડું. ઋગ્વેદમાંના 'યમ-યમી સંવાદ'માં આનું બેડું છે. બે કે ત્રીકુણ્ણના બાલચરિત્રમાં જેનો પ્રસંગ આવે છે તે 'યમભાર્જન' વડે બે અર્જુન પુત્રોનું બેડું ઉદ્દિષ્ટ છે. યમલનો અર્થ બે પણ થાય છે અને યમલી, એટલે 'બે ટુકડાનું બનાવેલું વસ્ત્ર.' આ શબ્દમાં કાલાન્તરે અર્થવિસ્તાર થાય છે. પ્રાકૃતમાં જમલના 'બેડું' અથવા 'યુગલ' એ અર્થ ઉપરાંત 'પામે' અથવા 'સાથે' અથવા 'તુલ્ય' એવા અર્થો છે. જમગ (સં. યમક) અને જમગસમગ (સં. યમકસમક)માં 'એક-સાથે' એવો અર્થ છે, તે પણ આ સાથે સરખાવી શકાય જૂના ગુજરાતીમાં પ્રાચીનતર ધરમાં 'જમલ'ના ઔપમ્યવાસી 'તુલ્ય'

એનો અર્થ છે,¹⁰ પણ પછીના સાહિત્યમાં તો એનો મુખ્યત્વે 'પાસે' એનો જ અર્થ મળે છે.¹¹ 'પાસે'ના સાહચર્યથી પ્રેમાનંદમાં એ

10. રેલઈ રચણાચર જમલે, રણોરાણિ નમત હુ

—'ભરત બાહબલિ રાસ' (સ ૧૨૪૧), કડી ૩૯

હસ જમલિ બધકક મુવર્ણકમલિ, દિઈ ઉપદેશ, ફૂલ પુણ્ય તાલુક
નિવેશ—'પૃથ્વીય દ્વયરિત્ર' (સ ૧૪૭૮) ('પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યસમ્રઢ,'
પૃ ૧૩૦)

11. (૧) વિણ પડીઆર પદુ કર વહઈ, ન કો અગરખ જમલુ રહઈ,
મરણુ તણિ બધિ બોજન વાગ, વસી ચાહક ધરઈ સૂઆર
—'કાન્હડદેખબન્ધ,' ખડ ૧, કડી ૨૫

(૨) માડ માડ બપરિ માલીયા, જમલઈ ગૂળ સરિસ બલીયા
—વીરસિંહદત્ત 'હવાહરણુ,' પ ક્રિ ૨૨

(૩) શશિર્બિખ તે દીસિ એવ નિર્મલિ, ઇમ દપા વડીચિત્યેહ જમલિ.
—એ જ, પ ક્રિ ૫૪૭

(૪) પડિત બોપદેવ દ્વિજ એક, કીલુ હરિલીવા વિવેક,
તિણિ આધારિ મિ કરી કથા, સરોવર જમલુ ફૂલ યથા
—ભીમદત્ત 'હરિલીવા પોડશક્તા' (સ ૧૫૪૧), ફલશ્રુતિ, કડી ૧

(૫) બહત જમદંય રહૈ હરિનાથ, બન્થ વિણા વણસૈ અન્થ સાથ
—નરહરિદત્ત 'હરિલીવામૃત' (૧૭ મા શતકનો ઉત્તરાર્ધ), પ ક્રિ ૩૩૫

(૬) ને દાણુ લેણુ મનના ગમે, બતેહાડી રે,
તો જમલો જમુનાનો ઘાટ, બવા લેઈ તાહાડી રે
—વિશ્વનાથ ભગીરૂત 'પ્રેમપચીરી'
(૧૮ મા શતકનો પ્રારંભ), પ ક્રિ ૨૬ ૩૦

સ્ત્રી ગુજરાતીમાં આ શબ્દ બહોળા પ્રચારમાં છે અને એના બીજા અનેક ઉદાહરણુ ટાકી રાકે એમ છે

શબ્દ 'એકત્ર' એવા અર્થમાં છે;¹² જે કે પ્રેમાનંદના પ્રસ્તુત અવતરણમાંના એ શબ્દના પ્રયોગમાં પાસેની છાયા પણ છે. પ્રેમાનંદના પ્રયોગ ઉપરથી જણાય છે કે ઓછામાં ઓછું અરાઢમાં શતક સુધી એ શબ્દ ગુજરાતી ભાષામાં સુપ્રચલિત હતો; પણ ત્યાં પછી એ ધીરે ધીરે પ્રયોગપુરુષ બન્યો છે. શ્રી ચંદ્રવદન ચિમનલાલ મહેતાએ 'યમય' નામનું કાવ્ય લખીને એના તત્સમ રૂપમાં તેમ જ અર્થમાં એ શબ્દનો જીર્ણોદ્ધાર કર્યો છે. સંસ્કૃત યમલ ઉપરથી પ્રાકૃત જમલ દ્વારા વ્યુત્પન્ન થયેલો જવલ મરાઠીમાં 'જોડે,' 'પામે'ના અર્થમાં ચાલુ છે. એક જ મૂળનો તદ્દલવ એક ભાષામાં લુપ્ત થાય, પણ અન્ય ભગિનીભાષામાં ચાલુ રહે એમ કેટલીક વાર ભેદમાં આવે છે. જેમ કે—સં દક્ષિણ (જમણો)નું પ્રા દક્ષિણ > દાક્ષિણ > વાહિણ ૩૫ જૂની ગુજરાતીમાં વપરાતું હતું,¹³ તે કેટલાક સૈકાથી પ્રચારમાં નથી, પણ હિન્દીમાં વાહિણ ૩૫ સુપ્રચલિત છે. બ ગાળીમાં 'કાન' હાથ એટલે જમણો હાથ.

જિગીષા એટલે 'જીતવાની ઇચ્છા' એ ઉપરથી જૂની ગુજરાતીમાં થયેલો 'જૂગીસ' શબ્દ અર્થવિસ્તારનો એક અચ્છો નમૂનો પૂરો પાડે છે. 'જૂગીસ' શબ્દ પહેલાં તે 'ઈચ્છા' અથવા

- 12 જ્વાલા પ્રગ્ની ને ભાવ ભૂકી, સુભદ્ર તેજા જમલા,
મત્રી કહે બાઈ સખળ શોભે, હરિ ઓછાને કમવા.

—'ઓખાદરણ' ('બૃહત્ કાવ્યદેહન' ભાગ ૧ ની વાચના),
કંડુ ૨૫, કડી ૨

- 13 જેમ કે—

પહિલકં સત્સતિ અતચિસુ તચિમુ વસ તવિવાસ,
વીણ ધરધ કરિ દાહિહિ વાહિણિ હસુવકં જસુ

—'વસ તવિવાસ,' કડી ૧.

‘આકાશ’ એવા સામાન્ય અર્થમાં વપરાતો થયો,¹⁴ કંઈક ‘મહુરવ’ જેવા અર્થમાં પણ તે પ્રયોજાયો છે,¹⁵ પરંતુ સમય જતાં એ અર્થ પણ આછો બની ગયો, અને ‘સાર’ અને ‘નિરધાર’ની જેમ તે કેવળ પાદપૂરક બન્યો.¹⁶ અર્થાત્ એણે અર્થ લગભગ ગુમાવી

14 જેમ કે—

સહિયુક્ત ચણુ નસુ નિસિગીસ, જેહથી પુહચિ સકવ જગીસ ;
જેહધ લીધ ધર્મવિચાર, સકવ શાસ્ત્ર સદ્ગુરુ આધારિ

—નયવ તત્ત્વ ‘શુભારમ જરી’ (સ ૧૬૧૪), મ ગવાયરણ

સિદ્ધ સવે નિતુ મણુમીધ, લીધીયધ સયવ જગીસ.

—સ ધવિજ્યકૃત ‘સિંહાસનબીચી’ (સ ૧૬૭૮), મ ગવાયરણ

તિહા રાજ વિક્રમ નરધરા, પુણ્યધ પામી સયવ જગીસ.

—એ જ, કથા ૧૩, કડી ૨

15 જુઓ—

પ ઠિત, રાજકુવ છત્રીસ, ઓલગ કરધ બલ્લી નરધરા,
કર જોડીનિ નામધ રીષ, બૂપ વધારધ તાસ જગીસ.

—એ જ, કથા ૧૬, કડી ૧૨

10 આગમ અર્થ બહુલ ભ ડાડુ, ક્રિયાક્રિયા સકવ કોઠાર,
સાતિ તત્ત્વ સમ ગ જગીસ, દ ડાયુવ ગુરુગુણ છત્રીસ

—નયરોખરસૂચિત ‘ત્રિભુવનનીપક પ્રબન્ધ’ (૫૪૨મા શતકનો

ઉત્તરાર્ધ), કડી ૧૭૪

નયવ તા વિચરે તસ સીસ, વાત્સક લક્ષ્મીરણ જગીસ ;

તસ સીસ કર જોડી બલ્લિ, જે નરનાની શ્રવણે સુલ્લિ

—હરગૃત ‘વિનેદ ગોનીસી ય્યા’ (મ ૧૬૪૧)

(‘જૈન ગુર્જર મવિઓ,’ ભાગ ૩, ખંડ ૧, પૃ ૭૧૫)

જિનમ દિરિયિ જિમલૌ, દેવરીયા છત્રીસ,

તિહા પૂજ મણુની કરધ, નરનરી જગીસ.

—નરસિંહદાસકૃત ‘મમસીમ ડન જિનસ્તવન,’ કડી ૬

(‘જૈન સત્ય પ્રકાશ,’ પુ ૧૩, પૃ ૧૩૭)

દીધો, આની સાથે મરખાવી શકાય એવું ઉદાહરણુ અવદાત શબ્દનું છે સસ્કૃતમાં અવદાતનો અર્થ ‘મદ્દ, સ્વચ્છ, સુંદર’ એવો છે; ‘ઉત્તમ’ એવા અર્થમાં પણ તે ક્વચિત્ વપરાય છે. જૂની ગુજરાતીમાં એ શબ્દ તત્સમ સ્વરૂપે જ પ્રયોજાય છે. સાં એનો અર્થ ‘પરાક્રમ—કીર્તિનો વૃત્તાન્ત’^{૧૭} એવો છે અને સાથોસાથ કેવળ ‘વૃત્તાન્ત’ અથવા ‘હકીકત’ એવો સાધારણ અર્થ પણ છે.^{૧૮} આ બંને શબ્દો અર્વાચીન ગુજરાતી સુધી આવ્યા નથી એ નોંધપાત્ર છે. બંનેમાં સ્પષ્ટ અર્થ વ્યક્ત કરવાની શક્તિનો લોપ થયો એ વસ્તુ

૧૭. જેમ કે—

સુણ્ણે વિક્રમની વડવાત, અવનિવરણ જોડેના અવદાત,

—સંઘવિનયકૃત ‘સિંહાસનખત્રીસી’, કથામુખ, કડી ૩.

ગુજરાતમાં રચાયેલા સસ્કૃત સાહિત્યમાં પણ અવદાત શબ્દ ‘પરાક્રમ’ના અર્થમાં છે ઉદાહરણુ તરીકે—

નયેન નેતા વિનયેન શિષ્ય દીલેન મારી પ્રસમેન લિજ્જી ।

પ્રૌઢાવદાતેન મટ પ્રવણ્ણો ધર્મેન જન્તુશ્ચ સદા વિમાતિ ॥

—જિનહર્ષકૃત ‘વસ્તુપાસ્યસ્તિ’, મસ્તાવ ૨, શ્લોક ૨૬૩.

૧૮ તે છઠ્ઠ નરપતિ ક્ષત્રિની બલ, નૃપ આગ્રહિ કહ્ધ અવદાત,

રાજ લીધું મુઝ ઓત્રિ મિલી, સુખસાતા તિલ્ મારણુ ટલી,

—સંઘવિનયકૃત ‘સિંહાસનખત્રીસી’, કથા ૨૦, કડી ૨૫

વિક્રમ કહ્ધ મહિના મતઠ, પૂરવ સવિ અવદાત ;

નૃપ વ્યતિકર અવલે સુખ્યા, હરખ્યક બહુ બલ માત્ર

—એ જ, કથામુખ, કડી ૧૧૧.

સેવક મુખિ વિક્રમ સુણી વાત, તપસી-તાટિનીનક અવદાત.

—એ જ, કથા ૨, કડી ૯.

ઇણ પરિ મગમીનાયનઇ મહિમા અતિ વિસ્તાર ;

દુ કહિ ન સકું આનવા, એ દોઈ અવદાત.

—નરસિંહદાસકૃત ‘મમસીમ ડન જિનસ્તવન’, કડી ૧૯

એમની વિનુષ્ટિમા કારણભૂત હશે એમ મને લાગે છે. છતાંનમા તેમ ભાષામા પણ નિર્ગર્થક વસ્તુઓ ટપી શકતી નથી.

સ સ્કૃત-શાસ્ત્રાનુ પ્રાકૃત રૂપ સેજ્જા અર્થવિસ્તારનો એક સારો નમૂનો રજૂ કરે છે. ‘શય્યા’ એટલે ‘પથારી’ અથવા ‘સૂવાનું સ્થાન’ પણ સૂવાનું સ્થાન એ નિવાસસ્થાન પણ હોય. આથી પ્રાકૃતમા ખાસ કરીને જૈન પગલાવામા સેજ્જા અથવા ‘શય્યા’નો અર્થ ‘નિવાસ, વસતિ, ઉપાશ્રય’ એવો અને સેજ્જાકરનો અર્થ ‘વસતિ આપનાર’ એવો થયો. આ ઉપરથી સ સ્કૃતમા—ખાસ કરીને જૈન સ સ્કૃતમા શય્યા અને શય્યાતર એ શબ્દો અનુક્રમે ‘વસતિ’ અને ‘વસતિસ્થલ આપનાર’ એ અર્થમા વપરાયા છે. ‘ઉત્તમ ધ્યયન સૂત્ર’ના બીજા અધ્યયનમા સાધુએ સહન કરવાના બાવીસ ‘પરીપહો’ અથવા વિદ્યાનો વિષે વિવેચન છે એમાનો એક ‘શય્યા પરીપહો’ પણ છે. આ ‘પથારી’ અને ‘વસતિ’—મૂળ અને વિસ્તૃત—એ બન્ને અર્થો એક સાથે છે (સૂત્ર ૨૨ ૨૩). પહેલા સાધુઓ ડાઈ વરમા શય્યા પાથરવા જેટલી જગા મેળવી લેતા હોય એ તેમનો ‘ઉતારો’ ‘વસતિ’ અથવા ઉપાશ્રય થયા પછી પણ ‘શય્યા’ એના વિસ્તૃત, લાક્ષણિક અર્થમા પ્રયોગવો ચાલુ રહ્યો હતો. જુદા જુદા શાસ્ત્રો અને વિજ્ઞાનોની જેમ વિવિધ ધર્મો અને સ પ્રદાયોની પરિભાષામા પ્રચલિત શબ્દો જ નવીન અર્થમા રૂપરાયા હોઈ એમા આવા પલટાના અનેક ઉદાહરણ મળે છે.

શાસ્ત્રકારો કે ગ્રંથકારોના નામ વડે વણી વાર તેમની ગ્યનાઓ ઉદ્દિષ્ટ હોય છે એવા દાખલાઓમા એક પ્રકારનો અર્થવિસ્તાર સંધાય છે જેમકે ભગવદ્ ગીતા ‘નામ્યશાસ્ત્ર માટે ‘ભરહ’ શબ્દ જૂની ગુજરાતીમા પણ વપરાયો છે, જેમ કે—

ભરહ જન્દિ ભુ ગલ ભરહરિ, અળલા લિબી લિસર કરઇ

(વીગસિંહકૃત ‘ઉપાહરણ’ પ ક્રિા ૭૫)

છ દ શાસ્ત્રના આદિપ્રણેતા, આખા દેશની પંડપગ અનુમાર,
પિંગલાચાર્ય ગણાય છે, તેથી 'પિંગલ' એ 'છ દ શાસ્ત્રનો વાચક
અન્યો છે, જેમ કે—

પિંગળ પાડ પઢ્યા વિના, કાવ્ય કરે કવિ કાચ,
વળી વ્યાકરણ વિના વદે, વાણી વિમલ ન હોય

(‘દલપત પિંગળ’)

‘શાલિહોત્ર’ શબ્દ ‘અશ્વવૈદ્યક’ માટે વપરાય છે, અને
શાલિહોત્ર એ એને લગતા શાસ્ત્રનો પ્રણેતા હોવાનું મનાય છે
પણ ખરું જોતાં એ તો એકાર્થક જે શબ્દોનો અનુવાદમય સમાસ
(Translation compound) છે—‘મલય ગિરિ’ (દ્રાવિડીમાં ‘મલય’
એટલે ‘ગિરિ’), ‘જલ પાનીય’ (આર્ય શબ્દ ‘જલ’ અને અજાણ્યા
મૂલનો ‘પાનીય’ આ સમાસ પ્રાકૃતમાં મળે છે), ‘પાઉ રોગી’
(પ્રાકૃતગીઝમાં ‘પાઉ’ એટલે ‘રોગી’), ‘સારુ-એશ’, ‘વજીવ
જેગિરિટ’, ‘એલનતમાશા’, ‘કાગળ પત્ર’, ‘ગદી કુચી’ કે ‘ઝડા
નિગાન’ જેવો. શાલિહોત્રનો અનુવાદ કરવો હોય તો ‘ધોડા’
એટલો જ થઈ શકે એ શબ્દ ઓરિફ્ટક *શાલિ < *શાલ, *સાદ
(જે સંસ્કૃત સાદિન્ ‘ધોડેસવાર’માં મળે છે સગખાવે શાલિ-વાહન
= સાત વાહન, અને કોલ સદ્-આમ્) તથા હોત્ર < *હોત્ર < *ધુત્ર
(સંસ્કૃત ઘોટ અને અર્વાચીન ભારતીય આર્ય ભાસાઓમાં ‘ધોડા’
શબ્દનું તેમ જ દ્રાવિડ શબ્દો જેવા કે તામિલ Kutira < *Gutira
કુચક Kudura < *Gutura, તેનું Guṛra mu < *Gutra—
ઈત્યાદિનું જૂનું રૂપ) ઉપરથી આવેલ છે. જૂની ગુજરાતીમાં તથા
અન્ય ભારતીય ભાષાઓમાં આ શબ્દ છે મૂળમાં તો ‘અશ્વ’
અર્થવાચક જે શબ્દો જ એમાં છે, પણ પંડપગ શાલિહોત્રને
અશ્વવૈદ્યકનો કર્તા માને છે, અને ‘શાલિહોત્ર’માં ‘અશ્વવૈદ્યક’નો

અર્થ એ રીતે જ આરોપિત થયેલો છે હસ્ત્યાયુર્વેદના કર્તા પાલકાખ્ય ઉપરથી એનો અન્ય 'પાલકાખ્યસહિતા' કહેવાય છે એટલું જ નહિ પણ 'પાલકાખ્ય' શબ્દ સંસ્કૃતમાં 'હસ્ત્યાયુર્વેદ' એવા સામાન્ય અર્થનો વાચક પણ બન્યો છે સિન્ધમાં અથ્રેણ શિક્ષણ દાખલ થયું ત્યારે ઘણા શિક્ષકો મહાગાંધી હતા, એ કારણે બીજગણિત અને ભૂમિતિને 'ગોડબોલે' કહેતા ભૂમિતિના એક મહાન ગ્રીક જ્ઞાતાના નામ ઉપરથી એ ગણને જ 'યુક્લિડ' કહેવામાં આવે છે, એ તો પ્રસિદ્ધ છે ચાલકાં કે સાહિત્યકારની ગ્યનાઓનો નિર્દેશ કર્તાના વિશેષનામ દ્વારા કરવાની પદ્ધતિ અર્વાચીન કાળમાં એટલો પ્રચાર પામેલી છે (જેમ કે, 'અમે પ્રેમાનંદ વાર્યાએ છીએ,' 'સાહિત્ય પરિષદ શામળનું સંપાદન કરાવે છે,' ઇત્યાદિ) કે એના વિશેષ ઉદાહરણ આપવાની જરૂર નથી

વિશેષનામોનો અર્થ બીજી ટેટવીક રીતે પણ વિસ્તૃત થાય છે બાણભટ્ટની 'કાદબરી' જેવી વિશિષ્ટ કથાનું નામ મગરીમાં 'નનલ કથા' એવા સામાન્ય અર્થમાં પ્રયોજાય છે, ગુજરાતીમાં ક્વચિત્ મગડીની અસરવાળા લખાણોમાં 'કાદબરી' શબ્દ એ અર્થમાં લેવામાં આવે છે, પણ કરિશ્રી નાનાલાલે 'જગતકાદબરીઓમાં સગંધતીય ધનું સ્થાન' એ પુસ્તકમાં એના પ્રયોગને વધારે શિષ્ટ સ્થાન આપ્યું છે 'લદ્દલદ્દ' એ શ્રી ગમણભાઈ નીલકંઠની, જડસુ સનાતનીઓનો ઉપહાસ કરતી કૃતિનું નામ છે પણ તે ઉપરથી 'લદ્દલદ્દ' જડસુ સનાતનીના સામાન્ય અર્થનો વાચક બન્યો છે બહુ જ લાખી ચાલતી દોઈ કે ટાળાજનક વાતને 'ગમાયણ' કહે છે અને ભારે કળિયાક કાસને 'મહાભાગત' અથવા 'કુરુમેત્ર' કે 'પાણીપત' પણ કહે છે સંસ્કૃત વાડ્મયના પ્રસિદ્ધ ગીકાકાં મલ્લિનાથના નામ ઉપરથી, પાડિત્યાડબરી નુકતેચીનીને ટેટવાક 'મલ્લિનાથી' કહે છે 'ગોડબ ગાલ' એટલે બ ગાલ, પણ મરાઠીમાં કઈ ગોટાળાપડતી વાત માટે તે શબ્દ વપરાય છે ગણુછોડભાઈ

ઉદયરામકૃત 'લલિતાદુઃખદર્શક' નાટકનો નાયક નંદન ગુજરાતીમાં 'નંદન જેવો છે' એ દૃઢિપ્રયોગમાં 'મૂર્ખ'નો અર્થ વ્યક્ત કરે છે. 'નંદન'નો વ્યુત્પત્ત્યર્થ છે 'આનંદ કરાવનાર' અને માટે એનો અર્થ 'પુત્ર' પણ થયો. એ શબ્દની કારકિર્દીનું આ વૈચિત્ર્ય કુતૂહલજનક છે. શબ્દોના અર્થ આવાં અનેક વૈચિત્ર્યથી ભરેલા છે 'ખેટાનું' અરબીમાં 'અફલાતન' થયું, પણ ગુજરાતીમાં ઉપભાષા (Slang)ના પ્રયોગમાં એનો 'અંતિ સુંદર, નાજુક, અનેરું' એવો કંઈક અર્થ થાય છે. 'અકસીર' એ ફારસીમાં એક એવા નુસ્ખાનું નામ છે, જેથી મામૂલી ધાતુઓ સોનામાં ફેરવાઈ જાય. એ ઉપરથી આપણે ત્યાં 'અકસીર મુલાજ' આવ્યો છે.

અર્થસંક્રાંત્યની જેમ અર્થવિસ્તારની પ્રક્રિયામાં પણ શબ્દ વ્યુત્પત્તિમૂલક અર્થથી દૂર ચાલ્યો જાય છે. ગુજરાતીનો 'પોળ' શબ્દ સંસ્કૃત પ્રતોલિ ઉપરથી પ્રાકૃત પમોલિ > જૂની ગુજરાતી 'પોલિ' > 'પોલ્ય' દ્વારા વ્યુત્પન્ન થયો છે. 'પોળ' એટલે દરવાજા રાજસ્થાનમાં 'પોળ' શબ્દ દરવાજાના અર્થમાં વપરાય છે. ગુજરાતમાં ત્રણ દરવાજાને 'ત્રિપોળિયું' કહે છે. મહોલ્યાઓની બહાર પોળ અર્થાત્ દરવાજા હોય એ ઉપરથી એને પણ પોળ કહેવા લાગ્યા. એ દરવાજાની અંદરનો માર્ગ જેની બન્ને બાજુએ વસવાટનાં મકાનો આવેલા હોય તે 'શેર' કે 'શેરી'. સમય જતાં 'પોળ' અને 'શેરી' એ બન્ને શબ્દો પર્માય તરીકે વપરાવા લાગ્યા. 'શેરડો' (જેમ કે : પાખી શેરડો—પાખી ભગવા જવાનો માર્ગ) એ 'શેર'નું સ્વાર્થિક રૂપ છે અને 'શેટા' (ખેતરોની વચ્ચેનો માર્ગ) એનું સ્વરૂપાન્તર છે. જેન મૂળોની સંસ્કૃત રીક્ષાઓમાં પ્રાકૃત સેટિ શબ્દનું સંસ્કૃત રૂપ શ્રેણિ અપાય છે, તે આ અર્થની દૃષ્ટિએ છે પણ મૂળ આપણે 'પોળ' શબ્દની ચર્ચા કરતા હતા સં. પ્રતોલિ માંથી પ નો સોપ થતાં, તથા મૂળ શબ્દનું સ્ત્રીલિંગમાંથી પુંલિંગમાં પરિવર્તન થતાં ગુજરાતી શબ્દ 'શેટો' (બાગમાંની બન્ને બાજુ ઉપરનું તાકડું)

થયો; બંગાળીમાં 'મહોદલા'ના અર્થનો 'તોલા' શબ્દ છે એની પણ વ્યુત્પત્તિ આ છે. કોઈ વસ્તુને મુલતવી ગણવા માટે ગુજગતીમાં 'ટોલ્યે મૂકવું' એવો ઉદ્દિપ્રયોગ છે. એક જ મૂળ શબ્દનાં આ બે લિન્ન રૂપો મળતા ગાળી શકાય એવા અર્થમાં બે ભગિનીભાષા-આમાં પ્રચલિત છે આથી ઊલટું, એક જ શબ્દ મૂળમાં અને વ્યુત્પન્ન ભાષામાં બે લિન્ન અર્થોમાં ફેરવાય છે જેમ કે સંસ્કૃતમાં નીલ એટલે 'બૂટ', ગુજગતીમાં 'લીલુ' એટલે હડિયાળા રંગનું. સંસ્કૃતમાં ટટ એટલે 'તીજી' અને નિલ્લ એટલે 'કડવું', પણ ગુજગતીમાં 'કડવું' અને 'તીજી' એ બન્નેના અર્થો મૂળની તુલનાએ ઊલટ-પાલટ થઈ ગયા છે.

'પોળ'ની જેમ 'ચાલ' શબ્દ પણ અર્થવિસ્તારનો એક સારો નમૂનો છે ચાલવાની જગા—લાખી એકસગળી પટોળાઈની ચાલવાની જગા, ને તે ઉપરથી જેમાં એવી જગા રોય એવું મદાન, માળો, એવો અર્થ ઉદ્ભૂત થયો એમાંથી અગ્રેજી ગળ્ફ 'ચૉલ' થયો, અને તે પાછો અગ્રેજી ભણેલાઓએ એ નવે સ્વરૂપે ગુજગતીમાં વાપર્યો, તે એટલે મુઘી કે એક જાણીતા વિવેચકે એક શિષ્ટ મામલિકમાં એનો પ્રયોગ કર્યો હતો એ શબ્દે ગુજગતીમાં 'ચાલી' રૂપ મેળવી પાગમી જોતીમાં ચેલી, ચેલેલી એવું અવરૂપ પામ્યું હતું છે એ નોંધવા જેવું છે.

'એક' ઉપરથી નીકળેલો 'એકો' શબ્દ પણ ધ્યાન ખેંચે એવો અર્થવિસ્તાર ગળૂ રૂઢે છે પોતાના વિષયમાં નિષ્ણાત માણસ 'એકો' કહેવાય છે ગળ્પાનો 'એકો' જાણીતો છે એક બળદ જોડેલી નાની સાકડી ગાડીને 'એકો' કે 'એકો' કહે છે એક જ માણસ સૂઈ શકે એવી પથારીને 'એકલિયુ' કહે છે તેમ 'એકો' પણ કહે છે એમાં 'ક'ની દ્વિરુક્તિ ભાગ મૂકવા માટે થયેલી છે

વ્યુત્પત્તિના અર્થથી વ્યવહારનો અર્થ કેવી રીતે ફર આપ્યો જાય છે એના ખીજા કેટલાક સાગ ઉદાહરણો છે સંસ્કૃતમાં ગોષ્ઠ એટલે

‘ગાયો ગમવાનો વાડો’ પણ ઘોડાના તબેલા માટે અશ્વગોષ્ઠ વપગયો ત્યાં ગોષ્ઠનો અર્થ વિસ્તૃત થયો ‘ગામડું ગોડડું’ એ ગુજરાતી પ્રયોગમાના ‘ગો’ડું ‘મા ગોષ્ઠનો તદ્દલવ નજરે પડે છે વડોદરા પાસે ‘ગોડડું’ નામે એક ગામ પણ છે. પશુઓની ગોષ્ઠની આસપાસ માણુમે વસવાટ કરીને રહે અને એમાથી ગામડું વસી જાય, એ પરિ સ્થિતિનો ખ્યાલ પણ એમાથી બધાય છે^{૨૦} ‘ચોપાનિયુ’ શબ્દ ચાપ પાનાનું નહોય એવા છાપા માટે પણ રૂઢ બનેલો છે અમદાવાદમાં એક છાપુ યુધ્ધરાટે પ્રકટ થતું હતું, તેથી ‘યુધ્ધવારિયુ’—‘બધ્ધવારિયુ’ શબ્દ અમદાવાદ આસપાસના પ્રદેશમાં હજી પણ ગમે તે છાપા માટે વપગાય છે જગનાથજીના ‘વગ્ધોડા’માં વગ કે ઘોડો બેમાથી એક હોતું નથી ‘ગાહી’ શબ્દ ફારસી ‘ઝિયાહી’ (કાળો ગગ) ઉપરથી આવ્યો છે કાળી ગાહીને જ એ નામ આપી શકાય, છતાં લાલ, ખૂરી કે જાણીડી ગગની ગાહીને માટે પણ એ નામ પ્રયોજાય છે બગાળમાં ‘ગાહી’ને માટે ‘કાવી’ શબ્દ છે, બગાળીઓ ‘લાલ શાહી’ને ‘લાલ કાવી’ કહે છે। એ જ રીતે જૂની ગુજરાતીમાં શાહીને માટે ‘મપી’ શબ્દ છે, કેમ કે શાહી મેગમાથી બનતી સુસ્કૃતમાં શાહીને મુષીજલ કહે છે પણ કાળી મપી, લાલ મપી, ઝોનેરી મપી, રૂપેરી મપી એમ બધી રીતે ‘મપી’નો પ્રયોગ જૂના સમયમાં છે (‘ભારતીય જૈન શ્રમણ સંસ્કૃતિ અને લેખનકળા’ પૃ ૪૬). અર્વાચીન ગુજરાતીમાં ‘મપી’ શબ્દ વપગતો નથી, પણ મરાઠીમાં તે આજુ છે

૨૦ હેમચન્દ્ર પ્રાકૃત વ્યાકરણમાનાં અષ્ટાશ અવતરણમાં એક સ્થળે (૮ ૪ ૪૧૬) મુદ્ધ શબ્દ ‘ગામ’ના અર્થમાં છે—

મદ્ધ કન્તહો મુદ્ધ દ્વિઅહો નરુ કુમ્પડા વલન્તિ ।

અહ રિરુ રુહિરે રુહ્વહ્ અહ અપ્પર્ણે ન મન્તિ ॥

(અર્થાન્ મરુ કન્ત ગોષ્ઠ—ગામમાં હોય અને કુમ્પડા ક્યાથી બને ?
અ તેો રિપુના રુધિરથી હોયલે અથવા પોતાના રુધિરથી, એમાં શક નથી)

અટકો એ વણી વાર વ્યુત્પત્તિમુલક અર્થથી દૂર ગયેલો અર્થ-
 વિસ્તાર રખૂ કરે છે. અંટકો મોટે ભાગે ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિના
 અવગેષણ હોય છે અને મૂળ પરિસ્થિતિના અભાવે પણ માત્ર
 રૂઢિથી પ્રચારમાં ચાલુ રહે છે. અમદાવાદ અને પાટણના નાગરોમાં
 પ્રચલિત 'પારઘી' અટક જેનો અર્થ 'પારઘીઓ' પોતે પણ
 ભાગ્યે જ સમજે છે (તથા બીજાઓ તો જેનો ઉચ્ચાર ભૂલથી
 'પારધિ' કરે છે) તે સં. (રાજ) પરિગ્રહિન્ > પ્રા. પરિગ્રહી ઉપરથી
 આવેલ છે, અને જૂના ગુજરાતી સાહિત્યમાં 'પારઘી' તેમ જ એના
 રૂપાન્તર 'પઘુ' ગજ્ઞના વણા પ્રયોગો છે.²¹ ગેજસ્થામીમાં 'પરગૈ'
 શબ્દ હજી વપરાય છે. ખેડાવાળા બ્રાહ્મણોની એક અટક 'શેલત'નો
 અર્થ 'મહેસૂલ ઉઘરાવનાર અધિકારી' છે, પણ જૂના ગુજરાતી
 સાહિત્યમાંના પ્રયોગો ઉપરથી તે એક મહત્વનો મુલકી તેમજ
 લશ્કરી અધિકારી જણાય છે. ખેડાવાળા બ્રાહ્મણોની બીજી બે અટકો
 'ધગટ' અને 'કણાક' જે સર્વસામાન્ય શબ્દ તરફિ તો ભાષામાંથી
 લુપ્ત થઈ ગયેલ છે એ વિષે મેં એક પ્રસંગે ચર્ચા કરી હતી.²²
 ખત્રીઓમાં પ્રચલિત 'ગોહી' અટક સંસ્કૃત ગોષ્ઠિક > પ્રાકૃત
 ગોઢિજ સાથે સંબંધ ધરાવે છે, અને જૈન મંદિરોના પૂજારીઓને
 ગુજરાતમાં 'ગોહી' કહે છે એનું મૂળ પણ એ શબ્દમાં રહેલું છે.
 અમદાવાદમાં ખાડિયામાં એક પોળ 'ગોટીની શેરી' કહેવાય છે
 એનું ખટુ નામ 'ગોટીની શેરી' છે એમ એ શેરીના રહેવાસી સદગત
 દી. બા. કેશવલાલ ધ્રુવે મને એક વાર અગત વાતચીતમાં કહેલું.
 ચૌલુક્ય યુગના અને ત્યાગ પછીના કેટલાક લેખોમાં ગોષ્ઠિક અટક

21. 'બુદ્ધિમકાશ,' એમિલ બ્લે ૧૯૪૬ માં પરધુ-પારઘી એ મારો લેખ

22. 'બુદ્ધિમકાશ,' જાન્યુઆરી ૧૯૫૨ માં 'ખેડાવાળા બ્રાહ્મણોની ત્રણ અટકો :
 વાગ્ધ્યાપારની દૃષ્ટિએ' એ મારો લેખ

મને છે મિત્રવાચક 'ગોશિયો' ગજ્જ એમાથી આવ્યો છે ૨૨
સ સ્કૃત ગોષ્ઠિ એટલે 'સભા' અથવા 'મંડળી' 'ગોષ્ઠિ'માં જેમ
તે 'ગોષ્ઠિક' ગામડામાં અથવા નગરોમાં અમુક સ્થાનોએ એકત્ર
થતા પુરુષોનું મંડળ 'ગોષ્ઠિ' કહેવાયુ અને એમાં જેસનાગ
'ગોષ્ઠિક' તરીકે ઓળખાયા ઉત્સવ પ્રસંગે યુવાનો જે પૈસા ઉવરાવે
એને હથ કેટલેક ટુકાણે 'ગોઠ' કહેવામાં આવે છે 'વાતચીત'ના
અર્થનો મગી 'ગોઠ' અને ગુજરાતી 'ગોઠડી' ગજ્જ એ સાથે
સળધ ધગવે છે આ બધા ગજ્જોના મૂળમાં ગાયો અને બીજા
પશુઓના ત્રાડાનો શ્રુતક ગોષ્ઠ ગજ્જ છે એ ભાગ્યે જ ધ્યાત બહાર
રહે તેમ છે 'વશુદેવ હિંડી' જેવા પ્રાચીન ગ્રન્થોમાં 'લલિત ગોષ્ઠિ'
અને 'દુર્લભિતગોષ્ઠિ'ના વર્ણનો છે ગુજરાતમાં જૈન મંદિરોના
વડીનટ પગપૂર્વથી શુદ્ધ શુદ્ધ ગામ કે મહોધાના 'ગોષ્ઠિકો' કહે છે,
તેથી એના પૂજારીઓ પણ 'ગોરી' કહેવાયા હશે એવું અનુમાન
થાય છે

અટકોના બીજા વર્ણુ દાખલા આપી શકાય, પણ આટલા
ઉપગ્રંથી વાગ્યાપાગ, અર્થ અને ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ અટકોના અભ્યા-
સનું મહત્ત્વ સમજાય એવું છે 'ગુજરાતી અટકોનો ઇતિહાસ' એ
શ્રી રિનોદિની નીચક ઇનુ પુસ્તક વાળુ ઉપયોગી છે, પણ હૅગિસનના
Surnames of the United Kingdom ના બે ગ્રન્થોની જેમ ગુજરા-
તની મળે તેટલી તમામ અટકોના ઐતિહાસિક પદ્ધતિએ કાશ તૈયાર

૨૩ શુએ હેમચન્દ્રના અપભ્રંશ અવતરણો (૪૪ ૪૨૩)માં—

સિરિ જર-સળ્ડી લોગઢી ગલિ મળિગઢા ન વીસ ।

તો વિ મોટુદા વરાવિગા મુદ્દા ઉદ્ધ-વર્દસ ॥

(અર્થાત્ માયા ઉપર જન્મી દોળડી છે અને ગળામાં વીસ મણુપા પણ નથી,

તો એ મુઘએ ગોષ્ઠના (યુવનો)ને જીડ-એસ કરાવી)

અહીં મોટુદાનો અર્થ 'ગોઠિયજી'—ગોઠમાં જેસનાગ—મિત્રો એરો
પણ થઈ શકે

કરવામાં આવે તો ભાષા તેમ જ ઇતિહાસ માટે તે અમૂલ્ય મહત્વનો થઈ પડે એટલું જ નહિ, પણ એમાંથી પ્રાપ્ત થતી સામગ્રી ભવ્ય વિપ્રજ્ઞાલુ સ્વરૂપની છતાં એવા પ્રકારની હોય કે ઇતિહાસનાં અન્ય સાધનોમાંથી ભાગ્યે જ મળે.

કશા કૃત્તેશ કે આયાસ વિના શબ્દો પોતાના વ્યુત્પત્તિસિદ્ધ અર્થની અપેક્ષા રાખતા મટે અને વિચારોના નવા પ્રદેશો સર કરે એમાં ભાષાનો વિકાસ છે; એમાં પણ અર્થવિસ્તારનો સંબંધ પ્રજાની નાનીમોટી ઐતિહાસિક પ્રવૃત્તિઓ સાથે ગૂઢો છે. કેવળ પ્રાથમિક જીવનયાંત્રણ કરતાં કોઈ ને કોઈ ગીતે આગળ વધેલી પ્રજાના ચિત્ત-વ્યાપારો શબ્દોના અર્થોના વિસ્તારમાં આચિન્કાર પામે છે.

અર્થસંક્રાન્તિનાં કારણ અને પરિણામ

ખીજ અને ત્રીજા વ્યાખ્યાનમાં અર્થસંક્રાન્તિના બે મુખ્ય પ્રકારો—અર્થસંકોચ અને અર્થવિસ્તાર—વિષે આપણે વિચાર કર્યો. અર્થસંક્રાન્તિની પ્રક્રિયાને ચિત્તના અનેક વ્યાપારો સ્વર્ણ કરે છે, એટલે એનો કારણો જુદો જુદો અર્થમાં જુદાં જુદાં ગણાવી શકાય, એટલું જ નહિ પણ એ પ્રક્રિયાનું નિદાન પણ જુદો જુદો રીતે સંભવે. આ વ્યાખ્યાનમાં આપણે અર્થસંક્રાન્તિમાં નિમિત્તભૂત કેટલાંક પરિબલો અને કારણોની તથા એનાં પરિણામોની ચર્ચા કરીશું, જે વિષે આ પૂર્વેનાં બે વ્યાખ્યાનોમાં ખાસ ચર્ચા થઈ શકી નથી.

આનાં પરિબલોમાં સૌથી ધ્યાન ખેંચે એવાં બે છે—રૂપક (Metaphor) અને સાદૃશ્ય (Analogy) કોઈ પણ પ્રકારની અર્થસંક્રાન્તિ પાછળ રૂપક અથવા સાદૃશ્યનું તત્ત્વ એક અથવા બીજે સ્વરૂપે ગહેયું હોય છે એ બેની પ્રથમ ચર્ચા કર્યા પછી ખીજા કારણોનો વિચાર કરીશું.

(૧) રૂપક

ભાષાનો ઇતિહાસ જોટલા પ્રાચીન કાળ સુધી પ્રમાણપુરઃસર ભેઈ શકાય છે ત્યારથી માંડી શબ્દોના અર્થવિકાસમાં રૂપક એક અગત્યનું બળ છે. જે શબ્દોને આપણે તદ્દન સ્વાભાવિક રીતે વાતચીતમાં પ્રયોજીએ છીએ એમાના કેટલાયે ઉપક્રાંતિ વ્યાપારને પરિણામે ઉદ્ભવેલા હોય છે, પણ વિશેષ વપરાશને કારણે એમાંની કાવ્યમય રંગીનતા ઝાંખી પડતા એ સામાન્ય શબ્દોની જેમ પ્રયોજાય છે, અને વળી ભાષામાં તત્કાલીન જરૂરિયાત પ્રમાણે નવાં રૂપકો

સત્કારરૂપે આપવાની ભેટ માટે દક્ષિણા શબ્દ વપરાયો; જ્યારે બામરૂપી ગરુડની ગરુડની નીચે કે પૂજ્ય વ્યક્તિની આસપાસ ફેરવવાય તેને એટલા માટે પ્રદક્ષિણા કહે છે મૂળ સંસ્કૃતમાં પણ દક્ષિણ શબ્દ લાક્ષણિક છે એવો ખ્યાલ સામાન્યતઃ રહ્યો જણાતો નથી. તે કે 'નૈવધીયચરિત'ના કર્તા શ્રીહર્ષે—

વિરહિણો વિમુક્તસ્ય વિષૂદયે
શમનદિવ્પવનં સ ન દક્ષિણઃ ।

મુમતસો નમયઘટનો ધનુ—
સ્તવ તુ ચાહુરગૌ યદિ દક્ષિણઃ ॥

(સર્ગ ૪, શ્લોક ૬૫)

એ ગિલટ શ્લોકમાં 'આ તો યમદેવની દિશાનો દક્ષિણનો પવન છે. એ દક્ષિણ-અનુકૂલ નથી' એમ વર્ણવીને આ બંને અર્થોના, ચોતાની પાંડિત્યપ્રવણુ પણ કાવ્યમય રીતે, ભેદ પાડ્યો છે.

કિરાત શબ્દ એક જંગલી જાતિ માટે છે, પણ એમાંના દાંત્ય તને રથાને મૂર્ધન્ય ટ આવતાં બનેલો વિરાટ શબ્દ સંસ્કૃતમાં 'છેતર-પિંડી કરતાર વણિક' માટે વપરાયો છે. કિરાત જેવી જંગલી જાતિઓના ચોરકર્મ અને વેપારીઓની છેતરપિંડી વચ્ચેના સામ્યને પરિણામે આ અર્થ નિષ્પન્ન થયો છે એમાં શંકા નથી.

પત્ત 'પરવુ' ધાતુ ઉપરથી પત્ર ('જે પર છે તે, પાંદડું') શબ્દ થયો, માત્ર જક્ષના પત્રને માટે જ નહિ, પણ લક્ષણાધી એ શબ્દ પુરતકોનાં 'પત્ર'ને માટે પ્રયોજાયો, કેમ કે પુરતકો અમુક જક્ષોનાં પાંદડાં, ઉપર લખાતા હતાં પત્ર ઉપરથી યયું પાત્ર. પ્રારંભમાં

1 અગ્રેજી 'ભારતીય વિદ્યા' માર્ચ-એપ્રિલ ૧૯૪૭ માં માર્ચ લેખ "એ નેહ ઓન ધી વર્ડ 'કિરાત'—એ ડિમીટ્રુવ મરચન્ટ"; તથા 'ચંચલ વ' (અનુરાદ), પૃ. ૧૧-૧૨, ટિપ્પણ.

માત્ર જાતે માગીતા કે ધાતુના નહિ, પણ જસના પાના 'પાન'—
પડિયા—બનાવ્યા હશે એમા ન કા નથી વળી લક્ષણ આગળ આવી
નાટકમા ભમિકા ભજવનાર માટે 'પાન' શબ્દ પ્રયોજાયો જૂની
ગુજરાતીમા નર્તિકા માટે 'પ્રાત્ર' શબ્દ વ્યાપક છે, જેના અપભ્રંષ
રૂપ 'પાત્ર'મા અર્થ હલકો પડી ગયો છે વળી 'પ્રાત્ર' શબ્દ
સુયોગ્યતાનો વાચક છે, દાન દેવા યોગ્ય વ્યક્તિને 'પાત્ર' અથવા
'સુપાત્ર' કહેવામા આવે છે આથી બિલકુલ 'કુપાત્ર' અને એનો
તદ્ભવ 'કપાત્ર' છે વેળા શબ્દ 'સમુદ્ગમી ભગતી' માટે છે, પણ
ભરતી અમુક સમયે જ ચડે ઊતરે એથી વેળા—'વેળા' શબ્દ 'સમય'
માટે વપરાયો. પર્વ એટલે 'ગાઠ' (જેમ કે ગેરડીના ગાઠ) તહેવારો
અથવા ઉત્સવદિવસો વર્ષમા ચોક્કસ કાળે આવતા હોઈ લાક્ષણિક
અર્થમા 'ગાઠ' કે 'વેઠા'ને સ્થાને હોઈ ગયુનીને સગળ બનાવે છે,

૨ ઉપાદેશ તરીકે—

છલિ સખા પાત્ર નાચઈ, વિદ્વાસ બડા પુસ્તક વાચઈ

—'પૃથ્વીય દ્રવ્યરિત' ('પ્રાચીન સુર્વર કાવ્યસ મહ', ૫ ૧૧૮)

મિલયા લોક નિમ ભેવા ચાન, પચ શબ્દ નતુ વાજિ પાત્ર.

(પાકાન્તર) (નીત નીત કહવ નાચિ પાત્ર.)

—અસપ તુત 'હ સાકલિ' ખંડ ૧, કડી ૮૮

નાચઈ પાત્ર તિ બાવન બાર, અવિન્ત શુભ ગાઠ ઉદાર,

બઈ દર્શન તસુ સેવઈ બાર, તેહની હોઈ ન લાખઈ પારુ

—'નિબુદનનીયક પ્રગલ્બ,' કડી ૧૭૫

ગઢ ઉપરિ નિતુ હઈ ગેખણા, સુખીઈ વેણિ મુઠ ચ

નિતુ જગવ નિતુ પાત્ર જ નાચઈ, નિતુ નવનવા રગ

—'કાન્હડેમન્ય,' ખંડ ૨, કડી ૧૧૬

નાચઈ પાત્ર, મ્યારસ કહિ, દાન માન તે વજિત વહઈ

—'વિમલપ્રબન્ધ,' ખંડ ૫, કડી ૨

સુહૃદ મહાઈ જોણા બન, સુહૃદિ નાચિ નવવા પાત્ર.

—એ જ, ખંડ ૮, કડી ૧૦૪

એથી તે 'પર્વ' તરીકે ઓળખાયા. મુજરાતીમાં આપણે 'સપરમે
 નિવસ' જોણીએ છીએ. સંસ્કૃતમાં સીડીનાં પગથિયાંને પર્વ કહે છે
 તથા મોટા ગ્રન્થોના વિભાગો (જેમ કે 'મહાભારત' અને 'ત્રિપિ-
 ણ્ણસલાકાપુરુષયરિત્ર'નાં પર્વ. સરં ૦ 'પરિગિષ્ટ પર્વ') પર્વ કહેવાય
 છે. 'દુત'ને દુરોદર કહે છે, કેમ કે એના ઉદરમાં દુઃખ રહેલું છે.
 પેશવાના કાળમાં મરઘા શાસકોની ગુપ્ત ભાષા—'પારગી'—જેમાં
 અગત્યના રાજકીય પત્ર-વ્યવહારો ચાલતા એમાં 'શાહુકાર'ને માટે
 'દામોદર' (જેની પાત્રે દામ રહે છે તે) શબ્દ વપરાતો; 'નિમિષ'
 એટલે આંખની ઉઘાડમીંચ, માટે 'નિમિષ' એટલે 'ઘણો જ ઓછો-
 સમય', રૂપિયા ભગવાની સાંકડી કોથળીને, એના નોળિયા જેવા
 દેખાવ ઉપરથી સંસ્કૃતમાં નકુલિવા અને પ્રાકૃતમાં નલિજા કહે છે.
 વિદગ્ધ એટલે 'સારી રીતે તપાવવામાં આવેલો.' મુળ એ માટીકામની
 પરિભાષાનો શબ્દ હશે. લક્ષણથી વિદગ્ધ એટલે 'પાકો, અનુભવી,
 વિદ્વાન, સમગ્ર' દુવિદગ્ધ એટલે 'અણુસમગ્ર, દાધારંગો.' આમાંના
 ઘણા શબ્દોમાં લક્ષણ ઘસાર્ધ ગઈ છે અને જાણે કે પ્રસ્તુત શબ્દોના તે
 તે પ્રાથમિક અર્થો જ હોય એમ એમનો પ્રયોગ થાય છે. એમ બનવું
 સાવસ્વાભાવિક છે. આ બધા ફેરફારો ભાષામાં નૈસર્ગિક ક્રમે, અપૃથક્કૃત
 રીતે, થાય છે. લાક્ષણિક શબ્દો નવા અર્થોમાં રૂઠ થઈ ગયા પછી,
 એમાંની અમતૃતિ વૈચિત્ર્ય કે વિશેષતાનું નાવીન્ય કોઈ પડી જાય
 પછી એ જ શબ્દો ફરી પાછા નૂતન લાક્ષણિક અર્થોમાં પ્રયોજાય
 એવું પણ બને. અર્ચાચીન ભાષાઓનું ગાસ્ત્રીય, ઐતિહાસિક
 દૃષ્ટિએ અધ્યયન પ્રાચીન પ્રસિદ્ધ ભાષાઓ કરતાં કેટલીક વાર કઠિન
 અને સંકુલ બને છે એનાં કારણોમાનું આ પણ એક છે. જો કે
 મુખ્યત્વે અનુકરણથી ભાષા ગ્રીષ્મનાર બાળક માટે તો શબ્દોનો સૌથી
 છેલ્લો અર્થ—જે એના મૂળ અર્થથી દૂરતમ છે એ જ સૌથી પહેલો
 અર્થ છે.

રૂપકતા વિનિયોગથી નવીન અર્થો વ્યક્ત કરવાની બીજી રીતિઓ પણ ભાષામાં છે. ઉદાહરણ તરીકે—જે સારુ રોય તે ‘મીઠું’, ‘ઝાઝુ’ કહેવાય; પ્રતિષ્ઠિત અને આજરૂવાળું ‘વજનદાર’ ગણાય; એથી ઊલટું, ‘દલકું’ કે ‘દળવું’ અપ્રતિષ્ઠાની નિશાની વેખાય; ‘વાંકું’ દોષુ’ એ અનાડીપણા કે તોફાનનું સ્વયંક મનાય; જે કે આમાં મહેજ રૂપપરિવર્તનથી ‘બાકું’ કે ‘બંકું’ થાય તો એ પરાક્રમી અને મુન્દર ગણાય; શકુમ શુદ્ધિ આવે તીક્ષ્ણતા-અનિવાળાખડાનો ભાવ સંકળાયેલો દેવાથી સંસ્કૃતમાં ‘કુમામ્રશુદ્ધિ’ જેવો પ્રયોગ મળે છે, જેનાથી ઊવટો ભાવ વ્યક્ત કરતો ‘મોભામ્રશુદ્ધિ’ જેવો વક્રોક્તિ-મયક પ્રયોગ કોઈએ ગુજરાતીમાં કર્યો છે. ‘તીક્ષ્ણ શુદ્ધિ’થી ઊવટો મજા ‘જાડી શુદ્ધિ’ છે; પરાક્રમ, પુરુષાર્થ કે અક્ષય વિનાનો માણુમ ‘પાણી વિનાનો’ કે ‘મીઠા વિનાનો’ કહેવાય છે ‘મયૂષી’ એટલે વાચ્યાર્થથી ‘મીઠાવાળી’, પણ લક્ષ્યાર્થથી ‘સૌન્દર્ય’ કે લાવણ્ય-વાળી ‘લગણ’માંથી બનેલો ‘લાવણ્ય’ મજા પોતે જ લક્ષણનો એક દિગમ નમતો છે ‘મયૂષી’ કે ‘મયૂના’માં લક્ષ્યાર્થ છે તો ‘અલુણા’ (મીઠા વિનાની ગોઈ જમવાનું વત) મા વાચ્યાર્થ છે નહિયાદ પામેના એક મામનુ નામ પણ ‘મયૂણ’ (મુન્દર) છે.

■ અત્યાર્થ દેમઅન્દે કંદૂન કહેલા નીચના બે ફુલ્કામાં લોણ (સ લાવણ્ય, શુદ્ધ ‘શણ’) મજા એક સાથે વાચ્યાર્થ તેમ જ લક્ષ્યાર્થમાં મુખ્ય રીતે પ્રયોજાયેલા મળે છે—

લોણુ વિલિગ્ગડ પાણિણ અરિ લલ મેહ મ મગ્ગુ ।

વાલિલ મલહ મુ શુમ્પડા ગોરી તિમ્મહ અગ્ગુ ॥

(૮૪૪૧૮)

“પરાક્રમી લવણ (લાવણ્યવતી નાણિકા) આગળી નય ॥ લે ખવ મેધ । ગર્ભના કગીસ નહિ જાણેતુ જે ગૂપ્ત ગળે-ચૂરે છે, અને ગોરી અત્યાદે બીજનય છે”

પેવલેવિણુ મુહુ જિણ-વરહો દીહર-નયણ સલોણુ ।

નાવહ મુર-મચ્છર-મરિલ જલણ પવીમહ લોણુ ॥

(૮-૪ ૮૪૪)

હવે આ કરતા આગળની પ્રતિના ઉપક્રમે. 'ગણુની કરવી' એટલે વિચાર કરવો. ગણુનીનાજ એટલે પૂરી ગણુની— વિચાર કરીને પગલુ ભરનાર વળી 'પગલુ' એટલે માત્ર 'કગલુ' નહિ, પણ યોજનાપર્વકનું પ્રાઈ કાર્ય 'કીમત કરવી,' 'મૂલ્ય આકલુ' એ વેપારની પગિલાવાનો ગજ છે, પણ લક્ષણાથી બધે લેખગાય છે 'તોલન' એટલે સાધક બાવક બાજુઓની મીમાસા 'સમુ' અથવા 'બલત' અથવા 'કુમ્ભાસુ' એટલે હલકુ 'મોઘો,' 'ત્રિલ,' 'ત્રિલો' જેના ગજો બતાવે છે કે વસ્તુ કે વ્યક્તિનું મૂલ્ય એની આગત ઉપરથી આ કાય છે 'સાધકગ્રાહકને કહી દેવું' એટલે સાધક વાત કરવી

થણી ભાષાઓમા લાક્ષણિક પ્રયોગોના ઉદ્ભવનું ખીલુ એક કાગલુ છે ફાઈ એક ઇન્દ્રિય વડે સવેષભાવ જાણે અન્ય કોઈ ઇન્દ્રિય અનુભવતી હોય એ રીતે એના કથનથી એક વિશિષ્ટ ચમત્કૃતિ સવાય છે આ પ્રકારના પ્રયોગો એટલા બધા સ્વાભાવિક છે કે એના મૂળમા રૂપક ગ્રહેણું છે એવો ખ્યાલ પણ ભાગ્યે આવે છે ઉદાહરણ તરીકે—પુષ્પો આનકા, સખત રૂપકા, તીષ્ણ સ્વભાવ, કકવા વચન, મીઠાભોલ હડી નજર, મધુર સ્મૃતિ, તીણો અવાજ, ગભીર ગજદ, ચીકણો માણસ, ઊંચો સાદ ચમકની ચાલ ઇત્યાદિ જેનું મુખ છોડનાઓથી ઢંકાઈ ગયેલું હોય એવા કુવાને સસ્ત્રીતમા અષ્ટરૂપ કહે છે, નિમિત્ત અવકારને અષ્ટ તમ અને ઊગતા સૂર્યને ચાલસૂર્ય કહે છે, એ રૂપકના ઉદાહરણ છે રૂપક અને કવિતાને અરિનાભાવી સબધ છે ઉપક્રમની સાથે ભાષામા એક પ્રકારની કવિતાનો ઉદ્ભવ થયો એમ કહેવામા ભાગ્યે અતિશયોક્તિ છે

દીર્ઘ નયનવાળુ સર્વજ્ઞ જિનવરુનું મુખ જોઈને જૂળ માસરથી બરચેલુ લેલ મીઠુ ભણે અગ્નિમા પ્રવેશે છે" (મુન્દસ્તા નવનય નહિ માટે રાઈમીહુ અગ્નિમા નાખવાના લૌકિક વિચારનો અર્થ નિર્દેશ છે)

• મૂલ એટલે 'કિનારો,' એ ઉપરથી 'અનુકૂલ', 'પ્રતિકૂલ', 'માનુકૂલ' આદિ રૂપકો થયાં છે. ભાષાના અભ્યાસ ઉપર રૂપ-દૃષ્ટિએ જેટલું ધ્યાન અત્યાર મુખીમાં અપાયું છે એનો અંશમાત્ર અર્થ, દૃષ્ટિએ અધ્યયન ઉપર અપાય તો સમાજના જુદા જુદા વર્ગો, જ્ઞાતિઓ અને ધંધાદારીઓની બોલીમાં રૂપકનો પ્રયોગ ગજોની કરકસર સાથે અર્થોનું વૈગિહ્ય કેવી રીતે સાધે છે એ આપણે જોઈ શકીશું. વેપારની પરિભાષાના સામાન્ય ગજો જેવા કે—'તેજ', 'મંદી', 'ફાવો', 'પકડ' વગેરેમાં કેવી લક્ષણો છે! મંરાગીમાં જેને 'તંદલા' અને ગુજરાતીમાં 'પારંગી' કહે છે એ જુદા જુદા ધંધાદારીઓની સાંકેતિક બોલી લાક્ષણિક ગજોથી સભર ભરેલી છે.

વસ્તુઓના નામ પરંપુરિષ્ટિમાંથી રૂપકના વ્યાપાર દ્વારા બિછીના લેવાયા હોય એવું વારંવાર જોવામા આવે છે. ઉદાહરણ તરીકે—ધાડી (લાકડાની), ઘોડો (ખંદુકનો), બિલાડી (ફવામા પડેલી વસ્તુ કાઢવાનું સાધન), ચકલી (નળની), માછલી (એક ઘરેણું), વીંછિયો (એક ઘરેણું), ભમરી (નદી કે અમુદ્રમાનો આવરત), ભમરડો (એક રમકડું), જોડો (ગાડાની ધૂસરી નીચેનું ટેકણું), સંઠ (ખંભાની), ઇંદું (મન્દિગના કળાગ ઉપરનું), પૂખ કે પાખ (મકાનની), ઇત્યાદિ. ખીંટીને સંસ્કૃતમા નાગ અથવા નાગદન્ત કહે છે

કેટલાક ગજોના અત્યાક્ષરમા થોડાક પરિવર્તનથી—શ્રી. નરસિંહરાવ દિવેટિયા કહે છે તેમ સ્વાર્થિક પ્રત્યય વના ભ્રમરજીથી—મૂળથી જુદો એવો રૂપક-નિષ્પન્ન અર્થ પ્રાપ્ત થાય છે ઉદાહરણ તરીકે—કાન, કાનો. હાથ, હાથો; વાસ, વાસો; ગાભ, ગાભો; નાક, નાકું, ભરણ, ભરણું, ઇત્યાદિ.

કેટલીક વાગ શિલ્પ ગજો એક સાથે વાચ્યાર્થ અને લક્ષ્યાર્થનાં ઉદાહરણ પૂર્ણ પાડે છે જેમ કે—'તે ગજ તેજમા સૂર્યનો પરાજય કરે એવો, ગંભીરતામા સમુદ્રને જીતે એવો અને સ્થિરતામાં

મેરુપર્વતથી અદિયાતો હતો.' આમાં 'તેમ,' 'ગંભીરતા' અને 'ચિયરતા' એ ત્રણ શબ્દો મૂળ તેમ જ લાક્ષણિક અર્થમાં છે.

બ્રુતકાલીન કે સમકાલીન ઇતિહાસના વ્યક્તિવિગેષો કે પ્રસંગો ઉપરથી રૂપકા પ્રયોજાય છે. જેમ કે—રામરાજ્ય, રાસત્રીલા, જહાંગીરી હુકમ, મોગલાઈ (એલુકમી રાજ્ય માટે), સવાઈ હીટલર, ફસરિયાં કરવાં, ઇત્યાદિ.

આવા દાખલાઓ અત્ય નમૂના રૂપ છે; રૂપકની ઘટના ભાષામાં એટલી મૂલબૂત, એટલી વ્યાપક અને સર્વસ્પર્શી છે કે એની સંપૂર્ણ ચર્ચા એકાદ વ્યાખ્યાનમાં કરવી મુશ્કેલ છે. ભાષામાં કોઈ પણ શબ્દ એવો ભાગ્યે હશે કે જેમાં કશું અર્થપરિવર્તન થયું ન હોય, અને અર્થપરિવર્તનનો સંબંધ ક્યારેક તો રૂપક સાથે જોડાયા વિના રહેતો નથી. ભાષાના જૂનામાં જૂના ઉપલબ્ધ નમૂનાઓ પણ રૂપકથી સભર ભરેલા છે. 'ઋગ્વેદ'નાં સૂક્તો એ કવિભાષાનાં ઉદાહરણો હોઈ એની કવિતામાં રૂપકો હોય એ સ્વાભાવિક છે, પણ એમાંના શબ્દોને કેવળ શબ્દ તરીકે અલગ લઈને તપાસીએ અને વ્યુત્પત્ત્યર્થ સાથે એમની તુલના કરીએ તો પહે પહે રૂપકનો વ્યાપાર જણાયા સિવાય રહેશે નહિ. એ વડે ભાષા વધારે કવિત્વમય, ઉંડાણુવાળી અને સમર્થ બને છે સામાન્ય શબ્દો દ્વારા હેલામાત્રમાં, એક પ્રકારની જાણે કે હલંગ મારીને, નિચારોના ફર ફરના પ્રદેશો તે સર કરે છે.

(૨) સાદૃશ્ય Analogy -

અગાઉ જેને સામ્યાલાસ કે સાદૃશ્યાલાસ (False analogy) કહેતા એને હવે ભાષાના અભ્યાસમાં મહત્ત્વનું સ્થાન મળ્યું છે તથા ભાષાની રૂપવિષયક તેમ જ અર્થવિષયક ઉત્ક્રાન્તિમાં એનું મહત્ત્વ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. પુખ્ત વયનાં માણસો નથી ભાષા

શીખે ત્યારે કરે છે એમ, એક એક ઘણું લઈને શીખવાને બદલે બાલક પ્રમાણમાં ઘણા ઓછા સમયમાં ભાષા ઉપર પ્રભુત્વ પ્રાપ્ત કરે છે એમાં વ્યાકરણના ઉપાખ્યાનોમાં રહેલું માદૃશ્ય એને વળે ભાગે સહાય કરે છે એ જ વ્યાકરણગત સાદૃશ્ય સાધના જતાં બાળકો તથા પગભાષાભાષીઓ કથનના વેગમાં ખોટા પ્રયોગો કરે છે તે કે સામે માણુમ તો આસપાસના મ જ ન ઉપરથી એનો ખરો અર્થ સમજી શકે છે

વ્યાકરણમાન્ય ઉપાખ્યાનોની અનિયમિતતાને બાળકો પોતાની સ્વાભાવિક સૂઝથી જાણી વાગ સગળ બતાવી દે છે. જેમ કે મારે નવેક વર્ષનો બનીને એક વાર રૂની બહારથી અદર આવતો હતો. તેણે જાણી ખખડાવી, એટલે મેં પૂછ્યું, 'કોણ છે ?' તેણે જવાબ આપ્યો કે 'હુ છે' 'હ્યાણ છે ?' માના 'છે ની સહચારિતાને કારણે તેમ જ સામાન્ય જોલ્યાવમાં 'હુ' ઉપ અનિયમિત લાગ્યું હશે તેથી 'હુ છે' એવો ઉત્તર મળ્યો 'મયુ'તુ.' "કર્યુ'તુ." "જો'યુ'તુ" ના માદૃશ્યથી મારી પાંચ વર્ષની પુત્રી 'હતુ'ને બદલે "હતુ"તુ" જોયે છે બીજા બાળકોને તથા કેટલીક વાગ ઉમરલાયક શિક્ષિત મનુષ્યોને પણ મેં 'હતુ'તુ' જોવતા સાબળ્યા છે

સમ્પૂર્ણમાં દ્વન્દ્વામસ્તી, દ્વન્દ્વામ્નો અથવા શાવાપૂર્વિકી જેવા સમા મોના સાદૃશ્યથી અન્નામસ્તી સમાસ થયો 'અથર્'વે ના એક સૂક્ત (૧૧૧ ૩) માં પ્રસરના અધિષ્ઠાતા તરીકે સૂપન્ (સગ્રખાવાં √સૂ 'જન્મ આપનો') દેવનો ઉલ્લેખ છે ખરી રીતે સૂપન્ જેનો કોઈ ગળદ જ નથી. પણ પુષ્ટિના દેવ સૂપન્ના ધ્વનિ માદૃશ્યથી સૂક્ત કારે સૂપન્ દેવ વડી કારેલ છે. ગુજગતી અને મગડીમાં 'પાશ્રાલ'ને

૪ શ્રી હરિવંશીભ ભાષણી, 'ભારતીય વિદ્યા' (હિન્દી-ગુજરાતી), ભાગ ૩, સિંધી સ્મૃતિમન્યમાં 'સાદૃશ્યનુ અર્થ' એ લેખ ૩૦ તારાપે સ્વાગતે (Elements of

બહુને ખોટો 'પાશ્ચિમાત્ય' શબ્દ વપરાય છે તે 'દક્ષિણ' ઉપરથી 'પાશ્ચિમાત્ય' થાય તેમ 'પશ્ચિમ' ઉપરથી 'પાશ્ચિમાત્ય' અને એવી સ્મરજથી થયો છે વિયોગમા સંદ્યાગનો વિચ્છેદ છે, તો પણ સંસ્કૃતમા તમા મહ વિયોગ જેના પ્રયોગ છે, તે તમા સહસયોગ જેના પ્રયોગના સાદૃશ્યથી હશે કે અર્થમા કંઈક સામ્ય હોય એવા શબ્દોના રૂપમા ટેટલીક વાગ સામ્ય એવામા આવે છે, જેમ કે— અક્ષાળ, ઓળ, પોળ, પ્રકોળ, ઉષમ્ય, વૃષમ, કૃષમ, ગર્વમ, રાસમ, ચળી દાદિમ્ય, વદમ્બ, સિમ્બ, તિમ્બ, અલાલુ-લાલુ, નિમ્બુ(વ), જમ્બુ. દ્વાદશ, ત્રણદશ, ઇત્યાદિ સંસ્કૃત અ કવાચક શબ્દોમા તથા એમના અર્વાચીન ભાગતીય તદ્દલનોના અત્ય અગમા જે સામ્ય દેખાય છે તે સાદૃશ્યભૂલક નથી, પણ એમા દશ, વિગતિ (વીસ), ત્રિગતિ (ત્રીસ) આદિ શબ્દો ગહેલા છે એ છે

'સત્યતા,' 'મહત્વતા,' 'દાસ્યતા' વગેરેમા જગત હોય તો પણ 'તા' પ્રત્યય લગાડવામા આવે છે એ સાદૃશ્યનુ પગિણામ છે એમાની વ્યાકગણત અશુદ્ધિ દુરત દેખાઈ આવે એવી દેખાથી એવા શબ્દો શિષ્ટ ભાષામા પ્રચાર પામ્યા નથી 'સ્વાધીન' અને 'પગાધીન'ના સાદૃશ્યથી 'આધીન,' અને 'અપગાધી'ના સાદૃશ્યથી 'નિગપરાધી' ('નિરપગવ'ને બદલે) થાય છે 'વૃર્ચસ'નુ 'વર્ચસ્વ' થયું તે 'સર્વસ્વ' જેના શબ્દોના સાદૃશ્યથી હશે

ગુજગતીમા 'તીંગવા,' 'રૂશવા' ('વા' સ. પાત ઉપરથી) છે 'તીર' અથવા 'ગણ' (દોગડુ)નો પાત થઈ શકે, પણ એતરનો પાત થઈ શકે નહિ, છતાં એના સાદૃશ્યથી 'એતંગવા' શબ્દ થયો

the Science of Language, સ્થ અવસ્થિ પૃ ૫૭) એ અર્થે એકરભેની એક સમૂહ વાર્તા નોંધી છે એક એકરભે અર્થમા પેતાની વાત ઉપર બાર મૂતા કહ્યું કે "No, it is not" બીજાએ એટલા જ નેસ્થી ઉત્તર વાલ્યો "It is not" આદિ અર્થોના બેરમા soને બદલે not કહ્યું તે માત્રના ભ્ય સાદૃશ્યથી

ગત્રિ' ઉપગ્રથી 'ગતરે થાય પગ્નુ 'સાઝેનુ વૈકરિપક રૂપ
'સાઝરે' થયુ તે 'ગતરે ના સાદશ્યથી

સ સ્કૃત ચિનોતિનુ પ્રાકૃતમા ચિણ્દ અને ઘુનાતિનુ ઘુણ્દ થયુ
એના સામ્યથી કરોતિનુ કુણ્દ અને જયતિનુ જિણ્દ થયુ સ
અસ્તમિત ઉપગ્રથી થયેલા આયમવુ ' ક્રિયાપદના સાદશ્યથી
'ભિગમવુ' થયુ જૂની ગુજગતીમા 'ભિગમતુ આયમતુ ભાણુ'
('હરિલીલા પોડશ કલા પૃ ૪૨) એના પ્રયોગ મળે છે વર્તમાન
પત્રોમા જાહેર ખબરોમા વણી વાગે 'ભેઈએ છે ને બદલે 'ભેઈએ
છીએ' લખ્યુ હોય છે તે 'ભેઈએ' માના 'ઈએ ના સાદશ્યથી છે

નિષ્ઠ હિન્દીના વ્યાકરણસબદ્ધ લિંગનો પરદેશીઓ તેમ જ
ખીજ પ્રાન્તના નતનીઓ સામાન્ય યોલચાલમા ત્યાગ કરીને એક
પ્રકારનુ સાદશ્યમૂલક સગીકરણુ સિદ્ધ કરે છે જેમ કે ઉસવા
લાઠી ઉસકા ઘઘન નવા વિતાવ માત્ર બચ્છા વના મગર વાલ બચ્છા
નહી વના નગી હમ રોટી લાયા, હમ માત્ર લાયા હમ એક રાજા દેલા,
હમ દો રાજા દેલા, હમ રાની દેલા આ બધા તેમ જ આ પ્રકારના
અન્ય પ્રયોગોમા વ્યાકરણમાન્ય હિન્દીની સ કુલતાઓ જે અહિન્દી
ભાષા ભાષી માટે સમજવી મુશ્કેલ છે એમનો ત્યાગ કરી દેવામા
આવ્યો છે સમસ્ત ઉત્તર અને પશ્ચિમ ભારતના લોકો યોલે અથવા
સમજે છે તે આ સરલીકૃત હિન્દી છે જેને ડૉ મુનીતિકુમાર ચેટગણ
જેવા ભાષાવિદોએ 'બજાર હિન્દી' નામ આપ્યુ છે

સાદશ્યમૂલક કેટલાક પ્રયોગો કેમજે અજ્ઞાનને પહિણામે થયા
હોય અથવા ભાષાની નિશ્ચિત રૂઢિચા પ્રિરુદ્ધ હોય તો તે પ્રચારમા
આવી શકતા નથી મારા એક પરિચિત સ જન અ ગ્રેજી 'પસ'
(Pass)નો ઉચ્ચાર 'પસ' કરતા હતા કેમ કે ભેડાક્ષરને લીધે એ શબ્દ
એમને વધારે શુદ્ધ લાગતો હતો ખીજ એક ભાઈ 'સ્મૃતિ ને બદલે
'સમૃદ્ધિ' અને 'સિમેટ્રી (Symmetry)ને બદલે 'સિમિત્રી

(Simile) જોલતા હતા. પણ આવા પ્રયોગો ભાષામાં, દેખીતાં કારણોસર, જોડાં મળ નાખી શકતા નથી. ગુજરાતીમાં જેમાં '૨'નો પ્રસેપ થયેલો છે એવા—'આપ' (સં. વાપના કામમાં '૨'નો પ્રસેપ થવાથી) જેવા—ગજદોમાં સંસ્કૃતમાં અલુધા નજરે પડતાં જોડાક્ષરનું સાદર્ય સાધવાનો પ્રયામ હોવા સંભવ છે 'પસદ'ને અદ્વૈ કેટલાક બુદ્ધધી 'પ્રસન્ન' જોયે છે એમાં સંસ્કૃત 'પ્રસન્ન' અને કારમી 'પસદ' એ બે શબ્દો વચ્ચેનું રૂપગત સામ્ય કારણમૂલ છે નાગરોની એક પેટાજાતિ 'પ્રશ્નોરા'નું નામ આ પ્રકારની વૃત્તિનું એક વિશિષ્ટ ઉદાહરણ છે એ જ્ઞાતિનું પ્રાચીનનર નામ તો અહિંચ્છત જ્ઞાતિ છે. કેટલાક જૂના લેખોમાં પ્રસન્નપુરવિનિર્ગત વક્ત્રગોત્રીય એવા ઉલ્લેખ આવે છે, અને પ્રશ્નોરામાં વક્ત્ર ગોત્ર છે તે ઉપરથી એમ અનુમાન થાય છે કે પ્રસન્નપુરનું પ્રાકૃતમાં પસળોર થયું અને પસળોરમાંથી નીકળેલા તે પસળોરા થયા. પણ એ સાદા પ્રાકૃત શબ્દને સંસ્કૃત જેવો બનાવવા માટે એમાંના 'પ'માં 'ર'નો પ્રસેપ કરી 'પ્રસનોરા', 'પ્રશ્નોરા' કરી દીધું હોય એમ બને. 'પ્રશ્નોરા'ને 'પ્રશ્ન' સાથે કંઈ સંબંધ છે એવું ભાગ્યે જ માની શકાય ત્રણી નાગરોની બીજા તમામ પેટાજ્ઞાતિઓ—વડનગરા, વીસનગરા, સાહોદરા, ચિત્રોડા—નાં નામ વિશિષ્ટ નગરો ઉપરથી છે તો 'પ્રશ્નોરા'માં પણ પ્રાયજ્ઞ એમ હોવું યતે.

આ તો આપણે ભાષાશાસ્ત્રના સંકુચિત અર્થમાં રૂપગત સાદર્યના વ્યાપાર વિશે કેટલીક ત્રચ્યાં કરી બાકી વ્યાપક રીતે જોઈએ તો, અર્થના પરિવર્તન માટે વસ્તુગત સાદર્ય એક આવશ્યક ભૂમિકા પૂરી પાડે છે. અને એમાંથી લક્ષણો અથવા રૂપક નિબંધન થાય છે. 'આકાશ'નાયક ચમ્વર શબ્દ કોઈ વિશાળ વસ્ત્ર સાથેના સામ્યને કારણે 'વસ્ત્ર'ના અર્થમાં પ્રત્યક્ષ થયો અને એ ઉપરથી, 'સ્વેતાંબર', 'દિગંબર' જેવા શબ્દો આવ્યા તથા 'ગુજરાતીમાં દ્રોમતી આડી માટે 'અંબર', 'અમ્બર' શબ્દ થયો તે

તથા અસ્તુત વૃટ (ગિખગ) કષ્ટથી વેદાન્તની પરિભાષામાં વૃટ્તમ્બ ગણેલ થયો, એ પ્રકારના ઉપકરણ ઉદાહરણોને આ વ્યાપક અર્થમાં સાદર્યમૂલક ગણી શકાય એ અર્થમાં તે સાદર્ય, ભાષાના સમગ્ર અર્થના સીન્યના અને પ્રિતાની સર્વ અવકાશમન્દ્રિતના પાયામાં ગણેલ છે

(૩) વક્રોક્તિ

ભાષામાં કેટલીક વાગ અમુક ભાષાને કંઈકે ચાતુરી, વિનોદ કે નર્મપૂર્વક વ્યક્ત કરવામાં આવે છે, અમુક ભાષા સામાજિક રૂઢિ કે ખીજ કોગમુખ ખુલી રીતે વ્યક્ત કરવાના હોતા નથી એથી એમનું પદંતરે કથન કરવામાં આવે છે અથવા કોઈ વાગ અમંનય કે ઉપભાષા કે પ્રમંગોને સામળનાર કે બેલનારને એમાંમાં આજો આગલ લાગે એ રીતે ગુન કરવામાં આવે છે—આ તથા આને મળતાં ખીજા અનેક માનસિક કારણોમાથી વક્રોક્તિ, ચાતુર્ય અથવા કેટલાક રૂઢિપ્રયોગોનો ઉદભવ થાય છે આ બધા પ્રકારની કથન ભગિઓને અહીં ‘વક્રોક્તિ’ એ આમાન્ય શીર્ષક આપ્યું છે એનો અર્થ ‘આડકતરી ઉક્તિ’ એટલે જ કરવા વિનતી છે ‘વક્રોક્તિ’નો આહિન્યશાન્તગત અર્થ અહીં લેવાનો નથી

સમ્પૂર્ણતા ચાનર ગણદમાં વા નર—આ નુ મનુષ્ય હશે કે એવો પ્રશ્નો ભાવ છે જેનું માન્ય અપાનુ અને સરીગ મનુષ્યનું એવી એક દેવકાંપ યોગિ માટે એ રીતે વિપુલ અથવા વિપ્રર ગણદ છે ‘શી આજા છે કે નુ રુ’ લગભગ એવા ભાવ સાથે ઉપસ્થિત થનાર મેવક માટે વિવર રજ છે જેમાં એ ગકાર છે એવા સમર માટે દ્વિરેષ એક પ્રકારની ચાતુરીનું ઉદાહરણ છે મનોરથ એટલે ‘મન રૂપી ગથ’ અસ્તુતમાં ફક્ત આ વ્યુત્પત્તિગત અર્થ આમાન્ય રીતે ચાતુર્યો નથી, તે ખલુ મનોરથનામગનિન વિચરે જેવા પ્રયોગોમાં

વ્યવહારનો અર્થ તેમ જ વ્યુત્પત્તિનો અર્થ બન્ને એક સાથે જણાય છે 'નૈધીયચરિત'કાગ્ર શ્રીહરે' પણ એક સ્થળે (સર્ગ ૩, શ્લોક ૫) મનોરથને રથ તરીકે વર્ણવ્યો છે—

મનસ્તુ ય નોજ્ઞતિ જાતુ યાતુ

મનોરથ વળ્લપય વથ સ ।

વા નામ વાલા દિવરાજપાણિ—

ગ્રહણામિલાપ કથયેદલજ્ઞા ॥

સામાસિક શબ્દોના પૂર્વ અગ તરીકે મહા શબ્દ આવે છે ત્યાં કેટલીક નાગ આખા શબ્દનો અર્થ ફરી જાય જ ઉદાહરણ તરીકે— મહાયાત્રા એટલે 'મોટી યાત્રા' અર્થાત્ મગધ, મહાનિદ્રા એટલે જેમાથી જગનાનુ નથી એવી 'મોટી નિદ્રા' અર્થાત્ મગધ મહાવશ એટલે 'ગાજમાર્ગ' તેમ જ 'મગધ મહાગ્રાહણ' એટલે 'નિદ્રાન બ્રાહ્મણ' તેમ જ 'અધમ બ્રાહ્મણ' નો કે મહાગ્રાહણમાં કેટલાક છે જ્યારે મહાયાના ઇત્યાદિમાં વસ્તુનુ યથાર્થ કથન છે દેવાના પ્રિય શબ્દ પ્રયોગ સંપ્રદાઈ અરોહિ પોતાનું માટે નાસનલેખોમાં કર્યો છે તેનો 'મુખ' એવો અર્થ પાછળના સંસ્કૃતમાં થયો એ વકોક્તિનો આધાર છે

નિરિદ શબ્દો (Taboo words) બોલાય નહિ એ કાગળે એમનું સ્થાન વકોક્તિમૂલક શબ્દો કે પ્રયોગો વે છે પત્નીથી પતિનુ કે

■ મહાયાના શબ્દો 'મહાન યાત્રા' 'મહાન તીર્થોની યાત્રા' એવો અર્થ પણ છે બસકે એ મૂળ અર્થ હોવા સ્વર ■ 'ગ્રજન્ધચિન્તામણિ' (સ ૧૩૬૧)માં સિદ્ધરાજની મહત્ત જનાવતો એક શ્લોક કર્તાએ ટાક્યો છે, એમ મહાયાત્રા એ મૂળ અર્થમાં છે—

મહાલયો મહાયાત્રા મહાસ્થાન મહાસર ।

મલ્લુર્ત સિદ્ધરાજેન ઘરિણ્યા તત્ત્વરોતુ વ ॥

(ફાર્જસ રબાની વાચના, પૃ ૧૦૨)

પ્રતિથી પત્નીનું નામ ન જોવાય, એને પરિજ્ઞામે આપણા પરંપરાગત સમાજમાં અનેક પ્રકારના જોળજોળ પ્રયોગોનો આશ્રય લેવો પડે છે. કેટલીક જ્ઞાતિઓમાં સાસુનું નામ પણ સ્ત્રી ન લઈ શકે એવો રિવાજ છે. જૂના વખતમાં શિષ્ય પોતાના આધ્યાત્મિક ગુરુનું નામ ન લઈ શકે એવી એક રીત હતી મુઘલ જેવા અમંગલ પ્રસંગનો આઘાત ટાળવા માટે 'વળી જવું', 'ગુજરી જવું', 'અવગસ્થ', 'કૈવાસવાસી', 'દેવલોક', 'જેઠેસ્તનગીન', ગત, વિદેહ થવું, પાછા થવું, ગામતરું કરવું' વગેરે જાતજાતના પ્રયોગો છે. સંસ્કૃતમાં વચ્ચત્વ પ્રાપ્તઃ એ આવી વક્રોક્તિનું એક ઉત્તમ ઉદાહરણ છે. સૂગ્રયે એવી અથવા અશ્લીલ ગણાતી ક્રિયાઓ અને વસ્તુઓના વાચક અર્થો બધી ભાષાઓમાં આવી રીતે પદાંતરે વ્યક્ત કરવામાં આવે છે. કેટલીક વાર અમંગલ ભાવો મંગલ ગળદોમાં ગળૂ કરાય છે એના થોડાક ઉદાહરણ પહેલા વ્યાખ્યાનમાં (પૃ. ૧૫-૧૬) 'અનુયોગદ્વાર સૂત્ર'માંની ગળદ્યર્થોની વાત કરતા આપેલા છે, સંસ્કૃતમાં રીંછને મહા અથવા મલ્લુક કહે છે તે મદ્ર > પ્રા મદ્રને સ્વાર્થિક પ્રત્યય ફ લાગવાથી થયેલું રૂપ છે એમાં રીંછને 'ભદ્ર' કહ્યું એ એક પ્રકારની વક્રોક્તિ છે મલ્લુક ઉપરથી હિન્દીમાં 'ભાલુ' અને 'ભાલુક' તથા બ ગાળીમાં 'ભાલુ' શબ્દ થયેલા છે. શીતળ નહિ, પલુ અનિઉત્ત એવા એક ચેપી દર્દ માટે 'શીતળા' શબ્દ વપરાય છે ગામડામાં કેટલાક દરોના ઉપચાર તરીકે ડામ દેવડાવવામાં આવે છે, એ ડામને 'ટાટો' કહે છે । 'સાપ'ને 'લાંળા છવ' કે 'મોટા છવ' કહે છે અને સાપ કરજો'ને બદલે 'જનાવર નડયુ' એમ જોવે છે. અમુક દરોમાં નામ બોલાય નહિ એવો એક લૌકિક વહેમ છે. જેમ કે બાળકોને થતી તુરાધ માટે 'નઠારી' અને ઉધગસ માટે 'જાઝારી' શબ્દો કેટલીક જ્ઞાતિઓમાં વપરાય છે. 'માકણુ' માટે 'ખટમલ', 'સ્ત્રી' માટે 'વીસનખી,' 'ગણિકા' માટે 'ગમજણી' અને 'કુભાર' માટે 'ઓઝો' (મં ઉપાધ્યાય > પ્રા ઉવજ્ઞાજ) એ શબ્દોમાં એક પ્રકારનો વિનોદ

છે પ્રાણિમા ગદા પાણીના ખાળોચિયા માટે ચન્દનિકા ગ્રન્થ છે તથા પ્રાકૃતમા 'મૌરી' માટે ચન્દનિકા પ્રયોગ છે,^૭ એ પણ આવું ઉદાહરણ ગણી શકાય અમદાવાદમા ગ્રેમ જગવાળ પામેનો એક લતો 'અદન તલાવડી' કહેવાય છે; ત્યાં કારીગરો માટે મગડ ધોવાના કૃયા હતા, અને એનું ગદુ પાણી જે ખાળોચિયામા ભેગું થતું એને 'અદન તલાવડી' કહેતા હશે એવું મારું અનુમાન છે

'બુગડી કે ચૂડી ફૂડી' એને બદલે 'ન દાઈ' એમ સાધારણ રીતે કહેવાય છે મગડીમા એને મળતો પ્રયોગ 'બાગડી વાઢવતી' એવો છે બગાળીમા 'ચોખ્ખા ખૂડી ગયા યઈ ગલ્યા' એમ કહેવાને બદલે 'આય બાડત' (ચોખ્ખા વધે છે) એમ જોવાય છે 'દીવો છુકા થો'ને બદલે 'દીવો ગજ કે રાણો કયો' એમ જોવાય છે પ્રાકૃતમા એને માટે લોકો જદવાવિતો ('દીવો ન દા-યો') એવો પ્રયોગ મળે છે 'ન દવાવુ' એટલે 'આનંદ પમાડવું,' એ ઉપરથી એના કૃતા લેખની ક્રિયા માટે એ નપરાયો છે

હિન્દી અને ઉર્દૂમા માપુસ પોતાના વડને 'ગરીબખાતા' કહે અને સામાના વડને 'દોલતખાતા' કહે એ વિવેકની વાણી છે

૭ રૂહાર્થસ ટેનીડ્ઝની 'પાવિ ટિકરાનેરી'મા ચન્દનિકા ગ્રન્થ આ અર્થમા છે ૫ હરગોવિન્દરાસના 'પ્રાકૃત રાજમહાશ્વ'મા એ નથી પણ જૈન આગમ-સાહિત્યના અભ્યયન પ્રસંગે ઘઈ આગમની દીકામા સ્થૂલભદ્રના કથા પ્રસંગમા ચન્દનિકા ગ્રન્થ વાચ્યો હોવાનું એકત્ત સ્મરણ છે પણ આ સખતી વખતે એ ગ્રન્થપ્રયોગ હ ખેળી કદી મળ્યો નથી સ્થૂલભદ્રની કથામા કોશા વેસ્થા એક સાધુને નેપાથમા રત્નકબલ લેવા મોકલ્યે છે, અને પેના ન્યાર મહામુદેલીએ રત્નકબલ ઘઈ આવે છે ત્યારે એને મેરીમા નાખી દે છે—સાધુને એમ બતાવવા માટે કે રત્નકબલ કતલ પલ્લુ ચારિત્યનું મૂલ્ય વધારે છે—એને માટે ત્યાં ચન્દનિકાએ છૂઠા ('અદનિકામા નાખી') એવો પ્રયોગ છે

૭ તેહિ વત્સામરણેહિ અપ્પા જેવલ્લિતો અતિગતા, લોકજો જદવાવિનો 'આવસ્થાસૂત્ર' મૂર્તિ, પૂર્વાભાગ, ૫૪ ૧૧૧

‘નાસ્તા’ને હિન્દી-બંગાળીમાં ‘જલપાન’ કહે છે. માણસ પોતાને ‘બંદો’ કહે છે ફારસીમાં ‘બંદો’નો અર્થ ‘સેવક’ છે, પણ હવે તો અભિમાન અથવા બીજાથી સરસાર્થ વ્યક્ત કરવા સારુ પણ પોતાની જાત માટે ‘બંદો’ શબ્દ પ્રયોજાય છે. સેવક હોય તે કાળાન્તરે સ્વામી થઈ જાય એ ઐતિહાસિકશ્રમ આ શબ્દપ્રયોગોના ઇતિહાસમાં વ્યક્ત થાય છે એમ ગણવું ?

વહિમમૂલક વહોક્તિના સારાં ઉદાહરણો કેટલાક વિશેષનામમાં મળે છે. આવા કેટલાક વિશેષનામનાં ઉદાહરણ ‘અનુયોગદ્વાર’ સૂત્રના કર્તાએ આપ્યાં છે, જેનો ઉલ્લેખ પહેલા વ્યાખ્યાનમાં (પૃ. ૧૮) કર્યો છે. જે કુટુંબમાં બાળકોની જરૂર હોય ત્યાં ‘જેઈતી,’ ‘જેઈતો,’ એવાં નામ પડે. બાળકો ન જન્મતા હોય તો ‘જીવો.’ એવું શુભેચ્છા-સૂચક અથવા ‘બીજો,’ ‘કચરો,’ ‘પૂંજો,’ ‘ઉકરડો’ એવું હલકા અર્થનું નામ પાડવામાં આવે. પુત્રો જન્મતા ન હોય તો પુત્રનું નાક વીંધાવી. માથે ચોટ્યો રખાવી ‘નાથો’ નામ પાડવામાં આવે, જેથી કુદરત એને ઊંકરી ગળીને એને જન્મતો ગણે. જેને ઘણી ઊંકરીઓ થઈ હોય તે ‘સખર,’ ‘આગનાકાલી’ (‘હે કાલી ! હવે વધુ નહિ !’) એવાં નામ બંગાળમાં પાડે છે મુજગતમાં ઘણી પુત્રીઓના એક પિતાએ પોતાની એક નવજાત બાળકીનું નામ ‘સમામિ’ પાડ્યું હતું એમ સાંભળ્યું છે.

નિષેધાર્થક અવ્યય ગણાનો ‘ના’ હિન્દી અને બંગાળીમાં કુચ્યુતને બારવાળું બનાવવા માટે પણ પ્રયોજવામાં આવે છે (જેમ કે ‘જાઓ ના,’ ‘જાઓ ના,’ ઇત્યાદિ) મુજગતીમાં એ રીતે આજે આપણે ‘ન’ અને ‘ની’ વાપરીએ છીએ, જેમ કે ‘જાઓ ને,’ ‘જાઓને,’ ‘જા ની,’ ‘જા ની,’ ઇત્યાદિ આ નિષેધવાચક ‘ન’ કે ‘નહિ’નાં રૂપાન્તરો છે. જૂની મુજગતીમાં આવે સ્થળે ‘ન’ વપરાયેલાં મળે છે, જેમ કે—‘ભમરલા છાડિ ન પાખલિ ખાખલ થયા અમર સધર’

(‘વસન્તવિલાસ,’ કડી ૪૩). ‘લમર વિચાલજ કિસ્યા મગઈ પામર વિવસિ ન ખેઈ’ (એ જ, કડી ૮૧), ઇત્યાદિ

ઉપરિષ્ટ (Slang) શબ્દપ્રયોગોમા તથા ઉદ્ધિપ્રયોગો અને કહેવતોમા વકોક્તિ અને આટ્ટક્રિતાના, લાક્ષણિક ઉદ્ધિઓના અને ઉપચારવાક્યોના પુષ્કળ ઉદાહરણ મળે તેમ છે. આ વસ્તુ એટલી સર્વસામાન્ય છે કે એના ઉદાહરણ આપવાં બિનજરૂરી છે

(૪) શબ્દોની ચડતીપડતી

વ્યક્તિઓ અને સમાજોની જેમ શબ્દોની પણ ચડતીપડતી થાય છે. કેટલાક શબ્દો અર્થદૃષ્ટિએ બહુ ઉન્નત હોય છે તથા એમનું પતન થાય છે, કેટલાક નીચી પદવીએ હોય છે તથા ઉચ્ચ ચડે છે

સંસ્કૃત વાવણ્ડ શબ્દ આનું સચોટ ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે. મૂળ એ સારો અર્થમાં વપરાતો હતો. અગોકના સમયમા એક ઔદ્દેતર સંપ્રદાયને વાસઢો કહેતા. એના અનુયાયીઓને સમાટ તરફથી દાનો મળેલા. એ અગોકનો શાસનલેખો ઉપગ્રથી જાણાય છે જૈન સૂત્રોમા પણ જૈન સિત્રાયના બીજા સંપ્રદાયો માટે વાસઢો શબ્દ વાપર્યો છે. પણ કાલક્રમે પોતાનાથી વિરોધી સંપ્રદાયવાળા માટે એ શબ્દ વપરાતો થયો અને સમુચ જતા સંસ્કૃતમા તેમ જ દેશી ભાષાઓમા પણ વાવણ્ડ—‘વાખ ડી’ એનો અર્થ ‘ધમ્મદોષ કરનાર,’ ‘લુચ્ચો’ એવો થઈ ગયો.

એવી રીતે હિતર એટલે ‘અન્ય’ ‘અન્ય’ એટલે પ્રાકૃત અથવા પૃથગ્જન, માટે હિતરમા પ્રાકૃતતાનો ભાવ આવ્યો.

મદ્ યદાચરતિ ષેષસ્તત્તદેવેતરો જન ।

સ યત્ પ્રમાણ કુરુતે લોકસ્તદનુવર્તતે ॥

(‘ભગવદ્ગીતા,’ અધ્યાય ૩, શ્લોક ૨૧)

એવા પ્રયોગોમાં ફરતની ઉપયુક્ત અર્થસંક્રાન્તિનો પ્રારંભ નજરે પડે છે. એ રીતે ગુજરાતીમાં 'લોક' અથવા 'લોકવરણ' એટલે હલકી જાતના નેકા.

'મહારાજ' શબ્દનો મૂળ અર્થ 'મોટો રાજ' છે. પણ ગુજરાતમાં તથા ભારતના બીજા કેટલાક પ્રાન્તમાં રસોઈયાને 'મહારાજ' કહે છે. બંગાળીમાં રસોઈયાને 'હાકુમ', ઉડિયામાં 'પૂજરી', અને બિહારીમાં 'બાબાજી' કહે છે તે આ સાથે સરખાવવા જેવું છે. ગુજરાતમાં પણ કેટલેક સ્થળે વાંચજને 'પારેખ', 'રાત' આદિ શબ્દોથી સંબોધવામાં આવે છે. મહત્તર એટલે 'વડીલ પુરખ'.

૪ સને ૧૯૧૯ના બધારણ નીચેની વડી ધારાસભામાં એક વાર મૌવાના શૌકતઅલીએ હુકુ બાબાના લોકશાહી વચ્ચે વિશેષ અભિમાનપૂર્વક કહ્યું હતું કે હુકુમાં બાદશાહને તેમ જ ફકીરને બન્નેને 'સાહુ' કહેવામાં આવે છે. એ સમયે એક મરાઠી વર્તમાનપત્રે ટોળમાં લખ્યું હતું કે શ્રી બૂલાભાઈ દેસાઈ (વડી ધારાસભામાં ગમેસ પક્ષના નેતા) એમ કદી શકે કે અમરી ગુજરાતી બાપા પણ એટલી જ લોકશાહી છે, કેમ કે એમાં રાજને તેમજ રસોઈયાને એયને 'મહારાજ' કહેવામાં આવે છે.

૭. સસ્કૃતમાં દેવરાત, વસુરાત આદિ વિશેષનભોનં અતિ માનાયે રાત છે પણ આ રાત મૂળ સસ્કૃત હોવા વિશે શંકા છે, એ પ્રાકૃતની અસરથી સસ્કૃતમાં પ્રવેશ પામ્યો જણાય છે સ રાજનું પ્રાકૃતમાં રાત યઈ (જુઓ નરસિંહરાવ, 'ગુજરાતી બાપા અને સહિત્ય', ભાગ ૧ માં જોના તથા નુ વિધાન કરતાં ૩૬મે ઉત્સર્ગ) પછો સસ્કૃતમાં સ્વીકારાયો હોય અથવા સ રાજનું પ્રાકૃતમાં રાજ યઈ તકરણહુવ પ્રાકૃતમાં બને છે એમ (જુઓ 'વસુદેવ હિંદી', અનુવાદ, પ્રસ્તાવના, પૃ ૨૬-૨૮) તમે પ્રક્ષેપ યઈ રાત થયુ હોય દેવ્ય પ્રાકૃતમાં 'વાળદ' માટે રત્તિજ શબ્દ મળે છે એને નિર્વ્યુત્પત્તિક દેવ્ય ગણવા કરતા ઉપરના કમે સસ્કૃતમાંથી નુત્પન્ન કરી, અર્થની દૃષ્ટિએ નીચે ઉતરતા કઈ વક્રોક્તિપૂર્વક 'વાળદ' માટે એ પ્રયોજ્યો એમ ગણવું એ વધારે યોગ્ય છે અર્વાચીન ગુજરાતીમાં 'બહારાત' (જેમ કે 'મારી બધારાત બહારે') જેવા

મહત્તરિકા એટલે 'ત્રીવ ઝી' પ્રાકૃતમાં આ અર્થે ચાલુ રહ્યા છે. આજે પણ વાયવ્ય સરહદ ઉપરના વિગ્રાવના રાજ્યકર્તાને 'મહેતર' કહે છે. પગ્નુ હિન્દીમાં અને ગુજરાતીમાં 'મહેતર'નો અર્થ 'ભગી' થાય છે. હવેકા ગણુતા કામ કરનાર માટે ઊંચો રાજદ ત્રાપરવાની મનોરૂતિ આના રાજદોની પ્રતિમા કાર્ય કરતી હશે. 'મહાગન' અટલે 'મોટો માણસ,' પણ ગુજરાતીમાં તથા ખીજી

મયેગોમાં અર્થ ધોળો નીચે ઠલે છે, પણ 'રાત' મૂળે સાગ અર્થમાં વપરાતો હશે એની આખી તો હ્યા પણ થાય છે. જૂના ગુજરાતી સાહિત્યમાં 'રાત' માનવાચક અર્થમાં વપરાયો છે. ઉદાહરણ તરીકે—

(૧) માવણિ કીલે, "સુણિ માદાની વાત, બનો અમ ધરિ આલ રાતિ !"

—મધુગૂડન વ્યાસદૂત 'હ સાવલી વિક્રમચત્રિ વિરાદ' (સ ૧૧૧૧), પૃ ૧૦

(૨) કદિ પરદાર સ્વામી સૂણો વાત, લીલા નારી નઈ લખમાલુ રાત.

—એ ૧૧

(૩) ખાટ તવાઈય બિઠો જિમ, લખમાલુ રાત પધારા તિમ

—એ ૧૧, પૃ ૧૧

(૪) બિહુ જામિનિ મરિ વાત, 'લગિદ બૂચ્યા દિન કેલ રાત ?'

—એ ૧૧, પૃ ૩૭

(૫) નિહા પરહરો, બગો રાત ! ફાલણ કીલો, થયુ પરભાવ

—એ ૧૧, પૃ ૫૦

(૬) પાહાચોરાત પનાર્યા તિહા, મ માનમના વલિ ડિ નિહા

—એ ૧૧, પૃ ૧૮

(૭) રાત મહિ, 'તુ સાબાનિ રાત ! તાહારી હોવ તો તિહાં ન ભવ

—એ ૧૧.

(૮) "સ્વામી ! સૂણો જગદારી વાત, કવલ મેંદાવિ આ રાત."

—એ ૧૧, પૃ ૭૦

(૯) "રાત ! સૂણિ અગદારી વાત, અસવાર થઈ આગો એક રાત.

—એ ૧૧

આમાના પહેલાં પાંચ અવતરણમાં 'રાત' શબ્દ શુદ્ધ માનવાચક અર્થમાં છે, ન્યારે પછીના ચાર અવતરણોમાં એ ઔપચારિક મનોધન છે.

કેટલીક ભગિનીભાણીઓમાં 'વેપારી' કે 'શાહકાર' એવા માધાગળ અર્થમાં તે વપરાય છે પણ ખાસ તો 'મોની'ને 'મહાજન' કહે છે ધધાધારીઓની વિવિધ એલિગ્સ (Gaulds) માટે 'મહાજન' શબ્દ પ્રચારમાં છે એમાંથી આ અર્થ ઊતરી આવ્યો હશે

'ફોજદાર,' 'જમાદાર' એ ફારસીમાં લશ્કરી પગલાવાના શબ્દો છે એમાં પણ 'ફોજ'ના ઉપરી મેનાપતિને 'ફોજદાર' કહેતા પણ આજે 'ફોજદાર' શબ્દ એક સામાન્ય પોલિસ અમલદાર માટે વપરાય છે 'કામદાર'નો અર્થ ઔગાદ્રમાં 'દેશી ગાલ્યનો કાગભારી' થાય છે, પણ મહાગણ્દમાં એનો અર્થ 'મનુર' છે, અને હવે તો છાપાની અસગથી એ અર્થ ગુજગતીમાં પણ વ્યાપક બન્યો છે

'તાલીમ' એટલે કુળશી પણ એ ઉપરથી થયેલો 'તાલીમખાન,' 'તાલિમખાન' શબ્દ ગુજગતીમાં કસગતી તાલીમ પામેલા માણસ માટે પણ વપરાય છે કસગતી માણસ દાવપેચનો જાણકાર હોય છે તેથી એ જ શબ્દ વૃત્ત કે ઠગ માણસ માટે પણ વપરાય છે ગુજગતી તેમ જ મરાઠીમાં 'તાલિમખાના' એટલે 'અખાડો'

ભોગ શબ્દ સંસ્કૃતમાં એક દૃ સાગ અર્થમાં છે જે કે 'શરીર' માટે ભોગાયતન જેવો શબ્દ વપરાયો છે ત્યાં ભોગમાં સુખ અને દુખ બન્નેનો સમાવેશ થઈ જાય છે પણ ગુજગતીમાં 'ભોગ મલ્યા,' 'ભોગ લાગ્યા' જેવા પ્રયોગોમાં 'ભોગ'નો નગમો અર્થ જ છે સ મદ્ર > પ્રા મદ્ર ઉપરથી ગુજગતીમાં 'ભોગો—ભોગો' જેવા શબ્દો થયા પણ એમાં ભૂલાર્થ કરતા મૂર્ખાઈનો અર્થ વધારે છે ગુજરાતના ચૌલુક્ય ન રાના ગણ બીમદેવ બીજને ભોગો બીમદેવ કહેતા સંસ્કૃત સદ્વાચ્છ (ખાટલામાં ચઢેલો) અર્થની અધોગતિનું એક ધ્યાન ખેંચે એવું ઉદાહરણ પૂરું પાડે છે પછીના સંસ્કૃતમાં એનો અર્થ 'વ્યભિચારી' બુદ્ધિ' એવો થાય છે, પણ મૂળે વેદાખ્યાસ ક્યાં પછી ગુરુની આજ્ઞા લઈ નૃહરથાચારી (ખદ્વારુદ)

થનાર માટે એ શબ્દ વપરાતો. પછી વેદાખ્યાસ કયાં વિના ગૃહસ્થાશ્રમી થનાર માટે, અને એમ કરતાં કાલક્રમે 'દુરાચારી' માટે એ પ્રયોજાતો થયો. 'મિત્ર'ના ફારસી પર્યાય 'ચાર'નો ગુજરાતી અને બંગાળીમાં 'જાર' એવો હકક્રા અર્થ થઈ ગયો છે.

'લવાઈ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ આપણે હજી બરાબર નિશ્ચિત કરી શક્યા નથી, પણ એને સંસ્કૃત ભાવ સાથે સંબંધ હોય એવો સંભવ છે. લવાઈમાં પ્રવેશવા અશીલતાને કારણે એના અર્થમાં ભારે અધઃપતન થયું છે અને 'બૂંગળે વિનાની લવાઈ' જેવા પ્રયોગો રૂઢ થયા છે. એ જ રીતે અર્વાચીન ગુજરાતીમાં 'લવાડો' શબ્દ 'ફજેતો'ના પર્યાય છે, પણ જૂની ગુજરાતીમાં 'લવાડૂ' એવું ક્રિયાપદિક રૂપ 'લજ્વી બતાવીએ—દેખાડીએ' એવા સારા અર્થમાં વપરાયેલું છે. 'કાન્હડદેખબન્ધ'માં ચૌહાણ વંશની રાજપૂતાણીઓ જોડર કરતી વખતે કહે છે કે—

‘ચહુઆણુનું’ ગિરહ રાજ સંદૂં અહો લવાડૂં આજ;’

રાણી બોલ ધસિહિ ભિચરિહિ, ‘ધમ જાણેજો જમહર કરિહિ.’

(ખંડ ૨, કડી ૧૪૮)

જૂના ગુજરાતીના 'મસાણી' અને 'મુકધા' એ બે શબ્દો અર્થ-અવનતિનાં સારાં ઉદાહરણ છે. 'મસાણી' અત્યારે પારસી-આની એક અટક છે. કેટલાક એનો સંબંધ 'મસાણ' સાથે જોડે છે, એ વાસ્તવિક નથી. એવો સંબંધ જોડવા માટે કેવળ બાલ્યશ્રુતિ-સામ્ય સિવાય બીજું કશું કારણ નથી. 'મસાણી' શબ્દ સં. મહાસા-ધનિક ('મુખ્ય સેનાપતિ') ઉપરથી પ્રાપ્ત મહાસાહનિજ દ્વારા વ્યુત્પત્ત થયો છે, અને જૂની ગુજરાતીમાં એનું 'મસાહણી' એ રૂપ મળે છે.¹⁰

10. જૂના ગુજરાતી સાહિત્યનાં અવતરણોના પ્રકાશમાં 'મસાણી' શબ્દની અર્થો માટે જુઓ 'બુદ્ધિપ્રકાશ' ઑગસ્ટ ૧૯૫૧ માં 'કાન્હડદેખબન્ધના ત્રણ વિશિષ્ટ શબ્દમયોનો' એ મારા લેખમાં 'મસાણી' વિષે એમાની અર્થો પરત્વે શ્રી.

જૂની ગુજગતીમા 'મસાહણી' એ આખી મેનાનો નહિ પણ તેના એક ભાગનો—માત્ર એસેન્યનો ઉપગી ગણાવા લાગ્યો સંસ્કૃતમા સાધનનો અર્થ 'સૈન્ય' પણ છે એમાથી વ્યુત્પન્ન થયેલો 'સાહણ' ગણદ 'કાન્હડદેપ્રગન્ધ'મા અનેક વાર (૧-૧૯૧, ૨-૨૬, ૨-૨૮, ૨-૩૪, ૨-૧૦૬, ૨-૧૩૭, ઇત્યાદિ) 'સૈન્ય' અર્થમાં વપરાયો છે સાધનિવનુ પ્રાકૃત ઉપ સાહણિય થાય; એમાથી વ્યુત્પન્ન થયેલો 'સાહણી' ગણદ પણ જૂની ગુજગતીમા (દા. ત 'હ સાહણિ,' ખ ૩ ૩, કડી ૬૧) 'અમ્રપાવ'ના અર્થમા વપરાયેલો છે એનો નિર્દેશ 'મસાહણી' સાથેની તુલના માટે અહીં કરવો જોઈએ જૂની ગુજગતીના કેટલાક અવતરણોમા (દા ત 'કાન્હડદેપ્રગન્ધ,' ૨૭

રુસ્તમ મસાહી તા ૧લી નવેમ્બર ૧૯૫૧ના અમેજ પત્રમા લખે છે. "મસાહી વિષેની તમારી નોંધ રસમદ વાચન પૂર પાડે છે અને ઘણો સમય થયા ને વસ્તુ અમારા દૃઢ બ મટે એક યેયડા સમાન હતી એના ઉપર નવો પ્રકાર પાડે છે 'મસાહી' શબ્દનુ મૂળ 'મસાહ' (સ્મશાન)મા હોવાની વાતનો અમારા વડીલો સ્વીકાર કરતા નહેતા અને એવા મૂળનો તમે સ્પષ્ટ પ્રતિનાદ કર્યો છે તે એમની માન્યતાનુ સમર્થન કરે છે

"અમારા એક વડવા કાવસજી એદવજી મસાહી જેઓ એરિક્સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યૂટમા ફાદાબાઈ નવસીજના સહ યાત્રી હતા અને યુનિવર્સિટી નહેતા સ્થપાઈ એ જમાનામા આ ઇન્સ્ટિટ્યૂટમાથી પસાર થનાર સૌથી પહેલા 'નોર્મલ સ્કોલર્સ' રૂંબી જેઓ એક હતા, તે કહેતા કે 'મસાહી'માના 'મ'નો અર્થ 'મહા' થાય છે તમે આગેલી વ્યુત્પત્તિમા પણ એમ જ છે જો ॥ એ વ્યુત્પત્તિનો એમને ખ્યાલ હોય એમ લગતુ નથી તેઓ એમ મ્હેતા કે 'સહી'નો અર્થ 'અતુર' થાય છે આથી તેઓ 'મસાહી'નો અર્થ 'મહાઅતુર' એવો કરતા આ અર્થ એમણે પેતે કરેલો કે બીજા કોઈ પાસેથી સાબાળેલો તે હુ મ્હી રાકતો નથી અમારા વડવાઓ નવસારીમા હિન્દુઓના સ્મશાન પાસે રહેતા તેથી એમને 'મસાહી' નામ મળ્યુ હતુ, એમ કોઈ પારસી લેખક સૂચવેલુ, પણ એમ મ્હેવા માટે કોઈ પ્રામાણિક આધાર નથી "

આવૃત્તિ, પૃ ૧૧૭; ‘પૃથ્વીય દ્રવ્યગ્નિ,’ ‘પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્ય સંગ્રહ’માં મુદ્રિત, પૃ ૯૭, ગણ્યપતિકૃત ‘માધવાનંદ કામક દલ્લા પ્રબન્ધ,’ રચના મ. ૧૫૭૨, અ ગ ૪, કડી ૨૧૭) ‘મુસાહણી’ એ ગાજપુરુષ તરીકેનું કંઈકે માનાસ્પદ સ્થાન જણાય છે, પણ અન્ય પ્રયોગોમાં (જા ત ‘કાન્હડેપ્રબન્ધ’ ખ ૩ ૧, કડી ૩૫, ખ ૩ ૪, કડી ૪૧, કર્મલુકૃત ‘મીતાહગલુ,’ ગ્-આ સ ૧૫૨૬, કડી ૨૬૫)માં ‘મુસાહણી’ની પદવી રીક રીક નીચે ઊતરેલી જણાય છે, કેમ કે એને વેગથી ઘોડા જોડતો તેમ જ ઘોડા ઉપર પથાણુ માડતો વર્ણવ્યો છે ‘મુસાહણી’ની આ બન્ને અર્થ-જાણ્યા એક સાથે પ્રચલિત હતી એ કહેવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે આ સજ્જ જતે દિવસે એ ધ ધામાં પડેલા અમુક કુટુંબોની અટક તરીકે રૂઢ થયો, અને સામાન્ય પ્રચારમાંથી લુપ્ત થયો

‘મહધા’ શબ્દના નીચે પ્રમાણે અર્થ ગુજરાત વિદ્યાપીઠના ગૃહદેહાગમાં આપ્યા છે—“(૧) મોટો મર. જાડો-હથપુટ માણસ,” (૨) કાસદોનો ઉપરી”¹¹

આપણા સાહિત્યમાં વણા જૂના સમયથી ‘મહહધા,’ ‘મહહધા,’ ‘મહહધા,’ ‘મહહધા’ વગેરે વિવિધ સ્વરૂપે આ ગૃહદેહાગ

11 નીચના પ્રચલિત લઘુગીતમાં આ અર્થ સુચક છે—
‘એના ધરમાં વહુ મહધો (મરધો) મહાલે,
પેલી બિચારીનું કઈ ના ચાને”

12 સદ્ગત ડાહ્યાભાઈ દેવસરી સંપાદિત ‘કાન્હડેપ્રબન્ધ’ના ટિપ્પણ (૨૭ આવૃત્તિ, પૃ ૧૩૯) માં નીચેનું આવૃત્તિનું જુગ્મ—“મહધા મહધા નેરાવર, મહ નેવા જખરા, જખામદ, નડીઆદમાં ન્યા પૂર્વે હોખીની લડાઈ વગેરે થતું હતું તે જ્યાં હાલ મહધાખરી મહધાખરી કહેવાય છે મદ ઉપરથી ટપાવના બદોખસ્તને અભાવે ખેપીઆ-કાસદો કાસદો વગેરે લઈ જતા તે કાસદોના ઉપરીને પણ મહધા ‘દેતા” વૃદ્ધિમાં મતાપે મહધાની પેળ છે, એમાં ‘મહધા’નો અર્થ કાસદોનો ઉપરી હોય એમ જણાય છે

પ્રયાગ થતો આવ્યો છે. પરંતુ ઉપર્યુક્ત અર્થો એ શબ્દોમાં પાછળથી વિકાસ પામ્યા છે અને પ્રાચીન પ્રયોગોમાં તે જોવામાં આવતા નથી¹³

મૂળે આ શબ્દ ‘મુકુટબદ્ધ ગજ’ના અર્થમાં પ્રયોજતો હતો (જુઓ ‘ભરત-બાહુબલિ ગસ’, કડી ૪૨, ૮૧, ૧૧૬-૧૧૭, ૧૨૪, ૧૩૬); સમય જતા તે ‘ગજયાધિકારી’ના અર્થમાં વપરાવા લાગ્યો (‘કાન્હડદેવબન્ધ’, ખંડ ૨, કડી ૧૬; ગણપતિકૃત ‘માધવકામ-કંદલા પ્રબન્ધ’, અંગ ૩, કડી ૧૬, અંગ ૬, કડી ૧૫૫); એ પછી યજ્ઞી એનું વિશેષ અનુપતન થયું અને ટપાલ લઈ જનારા કાસદોના ઉપરી અધિકારીના અર્થમાં તે વપરાવા લાગ્યો. રાજ્યાધિકારીનો દોર સાધાગજુરીતે જનસમાજમાં આવે તે કારણથી અતે ‘દાદાગીરી કગના હટપુટ માણસ’ એ અર્થમાં તે શબ્દ સ્થિર થયો, અને અત્યાગે આપણી ભાષામાં એ જ અર્થમાં પ્રચલિત છે. ‘ભરત-બાહુબલિ ગસ’ જેવા, દૈન્ય તેરમાં ગતકમાં રચાયેલા પ્રાચીન કાવ્યના પ્રયોગો આપણી પાસે ન હોત તો એના મૂળ અર્થની એકાએક કદપતા કંપી પણ મુશ્કેલ થાત

સદગત કાલ્યાણાર્થ દેગસરીએ આ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ ફારમી ‘મદ્દ’ ઉપરથી કર્પી છે (જુઓ ટિપ્પણ ૧૨). પણ ‘ભરત બાહુબલિ ગસ’ના અવતરણોમાં ‘મહિદ્ધ’ (‘મહિહિધિ’), ‘મહિહિધા’ (‘મહિહિધા’) ‘મહિદ્ધા’ એવા સ્વરૂપે આ શબ્દ મળે છે. સં મુકુટબદ્ધ ઉપરથી જ એ શબ્દ આવી શકે, અર્થ તેમ જ વાગ્યુવાપાગ બન્ને દૃષ્ટિએ એ મૂળ યોગ્ય છે કડી ૧૧૬ની ‘જહિ મહિદ્ધા (મહિહિધા) મહિહિ ઊતાગહ’ (‘જે મુકુટબદ્ધ રાજાએના મુકુટ ઉતારું’) એ પકિતમાનો ‘મહિહિ’ (સ. મુકુટ) શબ્દ પણ એ

13 જૂના શબ્દોની સાહિત્યમાંથી પ્રસ્તુત શબ્દના અવતરણો માટે જુઓ ‘બુદ્ધિપ્રકાશ’, જુલાઈ-સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૬ માં મહુષો-મહુષો એ માસે લેખ

વ્યુત્પત્તિનું નિઃશંકપણે સમર્થન કરે છે. ખામ કરીને જૈન પ્રાકૃત સાહિત્યમાં વદમરડા રાયાણો (=સં. વદમુકુટા રાજાનઃ) એવા પ્રયોગો વારંવાર આવે છે. વદમરડા શબ્દવ્યત્યયથી (કે જેવો વ્યન્યય પ્રાકૃતમાં થાય છે) મરડવદ્વા બને, એટલે ‘ભરત-બાહુબલિ રાસ’માંના ‘મઉડઉધા’ની ખૂબ નજદીક આવી જાય છે. મુકુટવદ્ > મરડવદ્ > મરડવદ્ > મરડકરણ > મુઠ્ઠો > મટ્ઠો એ રીતે ગુજરાતી ‘મડો’ (‘મરડો’) શબ્દ વ્યુત્પન્ન થાય.

‘બાહુથી પં’ કે ‘શ્રીયુત’ જેવા માનાર્થે પ્રયોજતા શબ્દો હલકા અર્થ પ્રાપ્ત કરે છે એના મૂળમાં કટાક્ષ રહેલો હોય છે જ્ઞાન, કલા અને નૈપુણ્યનો અર્થ વ્યક્ત કરનારા કેટલાક સાગ શબ્દો કાલક્રમે એ જ્ઞાન-કલા કે નૈપુણ્યનો અવગેહ ઉપયોગ સચવતારા બુન્યા છે એના કારણમાં દુનિયામાં એવો ઉપયોગ થતો જોવામાં આવે છે તે હોવા સંભવ છે. જેમ કે—યુક્તિપ્રયુક્તિ, ચાલાકી, ઉસ્નાદી, હાથિયારી, ખેલાડી (માણસ), ઇત્યાદિ. અંગ્રેજીમાં Cunning શબ્દનો ઇતિહાસ આ સાથે અરખાવી શકાય.

અમુક શબ્દો ગિદ્દ કે અમુક અગિદ્દ ગણાય એનું કોઈ સ્વતઃસિદ્ધ ધોરણ ભાષામાં નથી. ભાષાગત સિદ્ધતા કે અસિદ્ધતા સંબંધમાં શ્દિ સિવાય ખીજું કશું કાગળ નથી. કેળવણીના પ્રચાર સાથે અમુક પ્રદેશની બોલીના શબ્દો સિદ્ધ ગણાયા અથવા અમુક શબ્દોમાં અગિદ્ધતાનો ભાવ જણાવાથી તે ત્યાન્ય બેખાયા નવવરામ લક્ષ્મીગમ પંચા જેવા ગિદ્દ લેખકે પોતાના લખાણમાં ‘ગિસિન સ્ત્રિયા’ માટે ‘ભોજી બાયરીયા’ એવો પ્રયોગ કરેલો છે, પણ આ જમાનામાં એ ભાગ્યે સ્વીકાય જણાશે. એ જ પ્રમાણે ‘ધુણી’ને બદલે ‘પનિ’-વધારે ગિદ્દ ગણાય છે. જો કે એ એના અર્થમાં કશો ફરક નથી—બલકે, વ્યુત્પત્તિની દૃષ્ટિએ સં. ધનિન્ (જે ઉપરથી ‘ધણી’ શબ્દ આવ્યો છે)નો અર્થ ‘ધનવાળો’ એવો સામાન્ય છે,

ન્યારે પતિનો અર્થ 'માલિક' છે 'વદ' ગજ્ઞમા પણ પ્રામ્યતાનો
પ્રવાય પ્રવેશ્યો છે, અને એનું મ્થાન 'પત્ની'એ લીધું છે. જેમાં
રીતસર પ્રામ્યતાનો ભાવ નથી આવ્યો, તો પણ અમુક પર્યાયોની
તુલનાએ જે બિનરતી કોટિના ગણાય છે એવા તથા ગજ્ઞો ટાંપી
ગકાય, પોતાના મા, આપ, પત્ની અને બીજાં સગા માટે ગુજરાતીને
બદલે એમના અંગ્રેજી પર્યાયો વાપરવાનું શિક્ષિતો સામાન્ય રીતે
પસંદ કરે છે એ આ મંદર્ભમાં નોંધપાત્ર છે

ઐહિક જગતની જેમ ગજ્ઞોના જગતમાં પણ પતનની તુલનાએ
ઉત્પત્તિના ઉદાહરણ આજા છે પણ એવા થોડાક ગજ્ઞો જોઈએ

મ મૃતમાં સાહમનો સામાન્ય અર્થ 'ગુન્હાહિત ફૂલ' છે, અને
એના મૂળમાં સહસ્ર 'બાળ' રાજ્ઞ ગર્યો છે. આપણી પ્રાચીન
પરિભાષામાં સાહસદંડ એટલે કોઈદાગી ગુન્હા બદલની સજા.
ગુજરાતીમાં એ સારા અને નરસા ગેય અર્થમાં વપરાય છે આ
બન્ને અર્થો જૂની ગુજરાતીના સમય પૂર્વેથી નિકળેલા છે

સાહસિઆ લક્ષ્મી લક્ષ્મ, નહિ કાયર પુરિસાણ,

કાને ર કલ ત્યજુમર્ક, કન્જલ પુણ નયજાણ

એ મુલાપિતમાના 'સાહમિઆ'—સાહસિક—એટલે પરાક્રમી પણ

માહસ કર્મ કર્યા થકી હોય હર્ષનો નાગ

એમાં 'સાહસ' એટલે વગર વિચાર્યું ફૂલ 'સાહસ કરવા વિરે'ના
કાવ્યમાં કવિ નર્મદે અનેક વાર સર્વોત્તમ પરાક્રમના અર્થમાં
'સાહસ' શબ્દ પ્રયોજ્યો છે છતાં ગુજરાતીમાં ગમે ત્યારે એ શબ્દને
અનિચારી ફૂલના અર્થમાં પ્રયોજી ગકાય એવો ભાવ એમાં ગર્યો
છે, પણ બાળીમાં 'સાહસ' હ મેળા 'હિમત' એવા સારા અર્થમાં
વપરાય છે

મંસ્તુત વર્ણટ અને પાલિ વર્ણટનો અર્થ 'ફાટેયુ વસ્ત્ર,
ચીથડુ' એનો છે પ્રાકૃતમાં વર્ણટનો અર્થ 'જીર્ણ વસ્ત્ર' છે તેમ

‘આખુ વસ્ત્ર’ પણ છે સમય જતા વણ્ણ અને એના તદ્દલન
 ‘કાપડ’મા ‘આખા વસ્ત્ર’નો અર્થ જ ગયો જેને પ્રાકૃત વણ્ણકિમ
 (સ કાપંટિક)નો તથા ગુજગતી ‘કાપડી’નો અર્થ ‘બીખારી’
 થાય છે એમા મૂળ અર્થ ચાલુ ગયેલો છે ‘કાન્હડદેપ્રખન્વ’મા
 ‘જરિયાન્’ માટે ‘કપ્પકલુય’ (એટલે કે ‘કનકકપ’ટ’) શબ્દ
 વાપર્યો છે.¹⁴ કપકલુય (સ વપંટવાણિજ્ય) જેવા ઐતિહાસિક
 ગણેગુ નામ સુચવે છે કે વપંટનો ‘આખુ વસ્ત્ર’ એ અર્થ ગુજગ
 તમા વણો જૂનો છે

એને મળતો ઇતિહાસ સ ચીવર ચીરનો છે સસ્કૃતમા પણ
 ચીર શબ્દ ચીવરનો તદ્દલન હશે એવી મારી કલ્પના છે એ ગમે
 તેમ હોય, પણ મૂળમા એનો અર્થ ‘છિન્ન વસ્ત્ર’ એવો છે અને
 બિહુકોના વસ્ત્રને પણ ચીવર કહેવામા આવે છે પણ જૂના ગુજ
 ગતીમા સ્ત્રીઓના ઉત્તમ વસ્ત્ર માટે ‘ચીર’નો પ્રયોગ છે¹⁵ અને
 અર્ધચીર ગુજગતીમા સ્ત્રીઓના રેશમી વસ્ત્ર માટે ‘ચીર’ નપરાય
 છે પણ ફાટેલા કપડા માટે બ્ય બ્યમા ‘ચીરપટોળા’ કે ‘હીરચીર’
 શબ્દ પ્રયોજાય છે ત્યાં મૂળ અર્થનો ભાસ થાય છે

ફાગસીમા ‘દગિયા’નો અર્થ ‘નદી’ છે, જે ‘આમુદગિયા,’
 ‘સીગ-ગિયા’ વગેરે નદીઓના નામમા પણ છે ગુજગતીમા
 ‘દગિયા’નો અર્થ ‘સમુદ્ર’ છે ઇંગની મુસલમાનોએ સિન્દ અને

14 નવ ટાંચિ નામિ ભણુ માર્આડિ ધા હેસ
 ધણ મલ ધરિ સવિકદિ તજે કપ્પકલુય સુમે

—ખડ ૧, કા ૬

15 નામિ જબીર સરોવર, હર વરિ નિવનિ વરન,
 જ્યન સમેખલ પીર, ચીવર મહિસલિ ચ મ

—‘વસત્તવિલ સ,’ કા ૧૭

ગંગા જેવી મોટી નદીઓને 'દરિયા' કહી હશે એ ઉપરથી લક્ષણાર્થી એમાં 'સમુદ્ર' અર્થ આવ્યો હશે? આ માત્ર તકજ છે.

અર્ચાચીત કાળમાં શબ્દોનાં પરિવર્તન જલદી થાય છે અર્થાત્ એમની ચડતીપડતી પણ જલદી થાય છે. જુદા જુદા વાદો અને પક્ષોનું ઘર્ષણ, એને લીધે જનતાના વિચારોમાં થતા અડપી ફેરફારો, મુદ્દો વગેરેને એના કારણમાં ગણી શકાય. મૂડી, મૂડીદાર, કામદાર, ગોપણ, ગોપક, વર્ગ, વર્ગવિગ્રહ, સામ્યવાદ, લાલ વાવટો, પ્રગતિ, પ્રગતિવાદ ઇત્યાદિ શબ્દો વિષે જુદી જુદી વ્યક્તિઓ અને વર્ગના મનુષ્યોના અર્થો આ વાતનું ઉદાહરણ બની ગયેશે.

(૫) જૂના શબ્દોનો લોપ અને નવીન શબ્દોનો આગમ

શબ્દોની ચડતીપડતીની સાથે જૂના શબ્દોના લોપ અને નવીન શબ્દોના આગમનો પ્રશ્ન એક રીતે સંકળાયેલો છે. કેમ કે અવગણાયલા શબ્દો ઘણી વાર પ્રચારમાંથી હુપ્ત થાય છે અને એમનું સ્થાન નવા—એટલે કે તે તે ભાષામાં અથવા તે તે સંદર્ભમાં નવા—શબ્દો લે છે.

શબ્દો જે રીતે હુપ્ત થાય છે શબ્દ દ્વારા જે વસ્તુની અભિવ્યક્તિ થતી હોય એ વસ્તુ પ્રચારહુપ્ત કે અજાણી થવાની સાથે પેલા શબ્દ પણ પ્રચારહુપ્ત કે અજાણ્યો બને છે અર્થાત્ વસ્તુની સાથે એનો વાચક પણ કેવળ ઐતિહાસિક અગત્યનો બની જાય છે. ખ્રીસ્તી એ કે ભાવ કે વસ્તુની અભિવ્યક્તિ એની એ રહે છે, પણ જૂના શબ્દનું સ્થાન નવો શબ્દ લઈ લે છે અર્થાત્ વસ્તુ નહિ પણ કેવળ વાચક બદલાય છે.

(૬) પહેલા પ્રકારમાં શબ્દો ઐતિહાસિક કારણોસર નાશ પામે છે કે અણુજતા બને છે. વૈદિક ક્રિયાકાંડ સાથે સંબંધ ધરાવતા અનેક શબ્દો સંસ્કૃતમાં પણ મુકાબલે પાછળના સમયમાં અજાણ્યો બન્યા

હતા મધ્યયુગીન ઐતિહાસિક-સામાજિક પરિસ્થિતિ સાથે સંગત
 થવાના ગળે પહોંચે પરિસ્થિતિના અસ્તની સાથે અસ્ત પામ્યા
 છે જેમ કે—કારકી (કિલ્લા ઉપરથી થયેલ ફેકરાનું યત્ર)
 કટકિયા (સૈન્યને પુરવઠા પહોંચાડનાર નલિકા) મુખિતુ—ગીફત
 (માગ્યાનિક શુદ્ધ) જમહુર (લોક) પચાગ પમાહ (પાથે અંગે
 પહોંચના નલોનો સંગ્રામ) નકાન (યદ્દમાં હોડનાં એક પ્રકારનું
 દાઢખાનું), કાહલ (ગણિગણ), આદિ ગળે એના ઉદા ગણુ કે
 આ માદી જૂની દુનિઓની માર્ગિક તપાસને અતે નવાં ગાળી કરી
 ગયાં પણ મારુ કથયિત ય આટલાથી પણ સ્પષ્ટ થશે જુદા
 જુદા પ્રકારના હથિયારો બખતરો તથા નલો અથવા રો
 સિક્કાઓ, તોલમાપ નગેના નામો આપણને જૂના અન્યામા મળે છે
 પણ એટલા માટે એમનો ચોક્કસ અર્થ સમજતો નથી કાર્થ સમજ
 સ્થાનમાં કે ગિનેખોનામાં એ નસ્ટ પ્રિયતથી જોવાય તો જ એનો
 અર્થ બગાડે સમજ શકાય છે ઐતિહાસિક શોધખોળને
 પરિણામે આવા શબ્દોને કેટલીક નામ મળ્યાં અર્થમાં પુનર્જનન
 આપી શકાય છે એ ગળેની પાછળ ગુલ્લા જીવનનો અન્યામ
 થાય છે ભાષાશાસ્ત્રના અન્યામા કે નખદેશમાં એમને સ્થાન મળે છે
 અને એ પ્રિયના જાણકાર નિદાનેના મડોમાં એ ગળે કરી
 પાછા પ્રચલિત થાય છે એક પ્રકારે એ ગળેની દુનિમ પુનર્જનન
 થાય છે પણ મુજબસમાજના જીવનમાં તેઓ પ્રવેશ પામી શકના
 નથી કેમ કે એમના નૈસર્ગિક પોષણમાં નિમિત્તજૂત સામાજિક પરિ
 સ્થિતિ હવે ગવી નથી

ખીજ પ્રકારમાં ભાન કે નસ્ટની અભિયક્તિ એની એ ગલે છે
 હતા જૂના શબ્દોનું સ્થાન નવા ગળે ને છે આ પ્રક્રિયા ખૂબ પ્રાચીન
 કાગથી ચાલતી આવી છે આનો ભારતમાં પ્રવેશ્યો તે સમયથી
 લગભગ આર્ધ ભાષાઓએ આરોનું ભાષાના સંસ્કરનો સ્વીકાર
 કર્યો અને ગળેની બામતમાં જોઈએ તો જૂના વૈદિક નામકોનો

અનેક સ્થળે ત્યાગ કરવામાં આવ્યો અને તેમને સ્થાને બોલાતી ભાષાઓમાં નવા વાચકો આવ્યા તો કે પ્રસંગની આવશ્યકતા અનુસાર જૂના શબ્દોનો ઉપયોગ પણ થતો. આ પ્રમાણે સંસ્કૃતમાં, અન્વ 'ધોડો,' અશ્મન્ 'પથ્થર,' શ્વન્ 'ફૂતરો,' વૃષ 'આખલો,' અધિ 'ધેડુ,' અનર્વન્ અથવા ઉક્તન્ 'બળદ,' વાહ, રય 'ગાડી, રથ,' રાહસ્, રાઘસ્ 'સમૃદ્ધિ,' સહસ્ 'બળ,' દમ્, વેસ 'ધર,' દ્વ 'પક્ષ,' ઉદન્ 'પાણી,' અસુક્ 'લોહી,' √અર્વ 'ખાતુ,' √ગૃમ્ 'મહણ કરવું,' √હન્ 'માગવું,' √વસ્ 'ભિગવું,' √યજ્ 'યજન કરવું,' √વિજ્, વેજ્ 'કંપવું,' √પૂજ્— 'પૂરવું,' √પત્ ઉડવું,' √સૂ 'જન્મ આપવો,' યગેરે શબ્દોને સ્થાને અનુક્રમે ઘોટ-ક, પ્રસ્તર (જેનો અર્થ મળે 'યજુર્વેદ ૧૮-૬૩ પ્રમાણે, 'પહોળું—પથરાપેણુ ધાસ' એવો થતો હતો), કુકુર અથવા કુકુંર (રવાનુકારી), પણ્ડ (ગોળ), મેપ (एड-क), બલીવર્દ, ધવટ ('गड्डिका'), ધન, વલ, વાટિકા (गूह), વૃક્ષ (गच्छ, पिण्ड), જલ (पानीय), રક્ત (रुधिर, लोहित), √સાવ્ (√जम्), પ્ર + √આપ્, √મારય્, √વૃષ્, √પૂજય-, √કમ્પ્, √પૂરય-, √ઉઢીય-, √જનય- એ શબ્દો આવ્યા 16 નવ્ય ભારતીય આર્ય ભાષાઓમાં આ નવા શબ્દો વિશેષ પ્રમાણમાં ચાલુ રહ્યા છે, અને નહિ કે વૈદિક અને આદ્ય ભારતીય આર્યમાં હતા એવા જૂના શબ્દો કેટલાયે વૈદિક શબ્દોના અર્થો પછીના સમયમાં બદલાઈ ગયા હતા એટલું જ નહિ, પણ પાશ્વિનિકાલીન શબ્દોના અર્થોમાં વાર્તિકકાર કાત્યાયનના સમય મુધીમાં મોટો પલટો થઈ ગયો હતો. પ્રત્યવસાન 'ખાતુ,' ઉપસવાદ 'મોઝો,' અન્નેય 'ઔચિત્ય' એ શબ્દોના પ્રસ્તુત અર્થો આર્ય જની ચૂક્યા હતા. કુલ ('ग्रन्') જેવો શબ્દો હુપ્ત થઈ ગયો છે, પણ કોલિજ ('चलुकर'), પટ્ટૂલ

(‘ઉત્તમ રત્ન’ ગુજ ‘પગોડા’) જેના ગજદોષી એનું અગ્નિત્વ સિદ્ધ થાય છે

પ્રાકૃતોની નાત કરીએ તો, આવી પ્રાકૃતના અન્યોમા પ્રયોગયેવા કેટલાયે ગજો પછીના સમયમા ગ્યાનેલા સાહિત્યિક પ્રાકૃતના અન્યોમા મળતા નથી જેમ કે—ચમ્પદિ (પ્રતાગણા) ✓ચમ્પદ (અનમર્દન કરતુ તે) મહુવકી (થેની સ મહુવ ઉપરથી: ‘દેડકાના આકારની થેની’? સગર સ નકુલિલા ‘નોળિયાના આકારની અથવા નોળિયાના આમડામાથી બનાવેલી થેની’ નોળી) પદ્ધિસિરા (કનાત) ગણિયારી (મહાનત) ઢિયલિતા (ધાડો પલાખયે) ઇત્યાદિ”

અપભ્રંજ અને જૂની ગુજરાતીની નાત કરીએ તો આવા પ્રયોગ લુપ્ત ગજોનું એક મોટું જૂથ નજરે પડશે જેમની પૂર્વી તપસીલ તો ઐતિહાસિક સિદ્ધાન્તાનુસાર ગજદોષ ગ્યાય નહિ અથવા આગામા આણુ, સજ્જસ્ય સમેન મળ અન્યોના સ પાનો દીક દીક મોગી સ ખ્યામા બહાર પડે નહિ ત્યા સુધી ભાગે થઈ ગઈ આ પ્રકારના કેટલાક ગજોની ચર્ચા આપતે આ પહેલાના ન્યાખ્યાનોમા કરી છે ‘પાડન’નો અર્થ જૂની ગુજરાતીમા ‘અશ્વપાલ’ થાય છે,¹⁷ એ સ બધમા મે એવો તર્ક કર્યો હતો કે ‘મહાભારત’ના નનપર્વમા ત્રિગટનગરના અજ્ઞાતનાસમા નરુળ અશ્વપાલના વેશે રહેતો, તે ઉપરથી લક્ષણથી આ અર્થ નિકસે છે હશે જૂની ગુજરાતીમા ‘સગર’ ગજ ‘માગી ખોનાગ’ માટે છે¹⁸ તેથી આ

17 ‘વસુદેવ હિંદી’ (અનુનાદ) કપેદયત પૃ ૨

18 ‘ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકા’ જાન્યારી ૧૯૪૪ મા પાઠ્ય એ લેખ

19 સગરિહિં ખાણીય મુરગ વિહરિ દિવારીય દુર લગઈ

‘હ ડગરડ અગ ઇણિ ડપાઈ । ‘વહ’

—સ વિભક્તસંસ્કૃત ‘પચપાવરાત્રુ’ (સ ૧૯૧૦) પશ્ચિ ૪૫: ૬૦
‘સગર’ નામની એક જાતિ હાલ પણ સૌરાષ્ટ્રમા છે એ અહીં નોંધુ તેઈએ

અર્થનું આનુકૂળ સમર્થન થાય છે સગર ગાજના પુત્રીએ આખી પૃથ્વી ખોદી નાખી હતી, એવી પૌરાણિક કથાનો સબંધ એમા જણાય છે આ બન્ને શબ્દોમા અર્થસ ક્રાન્તિ એકસરખી માનસિક પ્રક્રિયામાથી જન્મેલી હોઈ એક શબ્દ બીજાનો અર્થ સમજવામા ઉપયોગી થાય છે

અર્વાચીન ગુજરાતીમા જવલ્લે જ વપરાય છે એવા બીજા કેટલાક શબ્દો નીચે પ્રમાણે છે—અલવેસર (મુન્દર),²⁰ પુંતાગ (હાથીનો મહાવત),²¹ સારસી (મત હાથીની ચીસ),²² પરીઅચિ (પકડો),²³ ઘોડાની લાસ (ઘોડાનો અમુદાય),²⁴ જેડિ (વિલંબ),²⁵ પડખ (ગાહ જોવી),²⁶ ખડોખવી (નાનો કુડો), અ તેહરિ (ગણી), ઊલગ (ગુજ 'ઓળગ,' એવા), ઊસર (સ બચસર, નૃત્યસમાર ભ), ફૂચ (દાહી),²⁷ તલાગ (ઝાટવાલ), ઊભઈ (જોડે), સઈગ (રારીર), વજવાલ (અ વન્દનમાલા, લીધુ તોળણ), સાઈ (આલિંગન), ઉલોચ

20 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકા,' ડિસેમ્બર ૧૯૪૩ મા અલવેસર એ લેખ

21 'બુદ્ધિમંદશ,' સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૮ મા 'વજ્જાર પુતાર' એ લેખ

22 એ જ, ઓક્ટોબર ડિસેમ્બર ૧૯૪૪ મા 'સારસી' એ લેખ

23 એ જ, જુનાઈ સપ્ટેમ્બર ૧૯૪૫ મા 'પરીઅચિ' એ લેખ

24 એ જ, જુલાઈ ઑગસ્ટ ૧૯૪૮ મા 'ઘોડાની લાસ' એ લેખ

25 એ જ, ઑગસ્ટ ૧૯૫૧ મા 'જાન્ડડેમખન્ધના ત્રણ વિશિષ્ટ શબ્દપ્રયોગો' એ લેખમા જેડિ વિ

26 એ જ, ઉપર્યુક્ત લેખમા પડખ વિષે

27 જુઓ—'આકર્ષાત મૂછ, નાભિમમાણુ ફૂચ' ('જાન્ડડેમખન્ધ,' ભટ્ટા ઉલી, ૨૭ આવૃત્તિ, પૃ ૧૧૬) 'ફૂચ' શબ્દ સરુત કૂર્ચ ઉપરથી આવ્યો છે 'દાહીના વાળ' એનો એનો અર્થ હોવાથી એન સ્થાનગ્રસ્ત કરીને 'દાહી' શબ્દ જ એને સ્થાને આવી ગયા 'જે કે 'ફૂચો,' 'ફૂચડો' જેવા શબ્દોમા મૂળનો તદ્ભવ અર્થાન્તરે ચ લુ છે

(અંગ્રેજી), વેદિક (તકગગ), ભેદિક (તકગગ), ગ્વળ (ગમણીય) ગુડી (વળ), ગુરુ (હાથીને પવાણાની ક્રિયા), અંગ (અગતિ),^{૨૪} નાલિ (અન્યાયા) સાનદ (જગિયાત), એલિવે (સ તાનાની જગા), ઇત્યાદિ. જે જૂનું ગુજરાતી સાહિત્ય અત્યાગ પહેલા છપાયું છે એમાથી પણ આના વણા ગળેની સુચિ થઈ ગઈ, પરંતુ ઉદાહરણ રૂપે આ યાદી પ્રગટી થશે.

પ્રાકૃત અને અપભ્રંશના નામસા રૂપે જૂની ગુજરાતીમાં પ્રાકૃત ગળેરૂપેનું ભગત રાધુ મોટું છે પણ આપણે અર્વાચીન કાગ તરફ આપના જઈએ છીએ એમ એ પ્રાકૃત ગળેરૂપે કા તો વિપ પામે છે અને એમનું સ્થાન એમના પર્વાયે (મોટે ભાગે સંસ્કૃત) ભે છે અથવા પ્રાકૃત ગળેને સ્થાને એમના સંસ્કૃત મૂલ રૂપે ફરી પાછા આવે છે. પ્રતિનિર્ણય નિર્ણયના આગળ પડી દેશી ભાષાઓની જે મિલનપા થઈ એના પ્રેરક મજામાનું એક સંસ્કૃત સાહિત્યનો નરી દૃષ્ટિએ થયે ના અભ્યાસ છે, અને અર્વાચીન સાહિત્યમાં સંસ્કૃત ગળે ભડોળ ઉત્તરોત્તર વધતું આ મુ છે એનું એ મુખ્ય કારણ છે શ્રી દેશનાથ દ્રુવે ગોતાની રચનાઓમાં જૂના ગુજરાતી કેટલાક ગળેનો ઉલ્લેખ કરી નવેમગથી પ્રયોજનાનો પ્રયાસ કર્યો હતો, પણ એ પ્રયોગ તરફ ગમણીય હોના જના વ્યાપક મની શક્યો નથી તમપદ દેશ્ય ગળે સાહિત્યમાં આનું કરનાનો મોટો પ્રયત્ન શ્રી હગાચિન્દાસ કાટાવાળાનો હતો પણ અચેરી નમગીનો ગર્ધવ મેન'માં દેખાય છે એવા એના અનિરૂપે કાગળે એ પ્રયત્ન શિષ્ટમાન્ય બની શક્યો નથી તમપની ગળેસમૃદ્ધિનો પ્રમાણપુર સર સચોટ વિનિયોગ આપણને આધીરની ભાષામાં મળે છે અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રતિદાસમાં આપણે જે વા પર્વાયેક વર્ષમાં તમપદ તેમ જ જૂના ગળાતા ગળેનો ઉપયોગ સૌથી વધારે કર્યો છે એમ ફરી

ગકાય. ધનિદ્વાગતા અભ્યાસમા જમેયો ગસ અને ઐનિદ્વાગિક
બુદ્ધિનો વિકાસ તથા વોકસાદિન્ય અને વોકજનન પ્રત્યે માદિન્ય-
કારોની સવિશેષ અભિમુખતા એ એના મુખ્ય કારણો છે.

જૂના ગજ્જોને એમના આગતુક પર્યાયો ફેરી રીતે ગયાનબધ
કરી દે છે એના એકમે ઉદાહરણ બોધએ

સ સ્ફૂતમા 'જમણો' અર્થનો વાચક દર્શાવે ગજ્જ છે, એનું
પ્રાકૃત રૂપ દર્શિત-દાહિણ છે એ વિરે આપણે યોરીક ચર્ચા આ
આગયાનના પ્રાગ્ભમા કરી છે પણ પ્રાકૃતકાળમા જ એક જમ
જિમ જમ 'જમણુ' ધાનુ ક્વાકથી આ-યો. જે ઉપગ્રથી જિમજ-
જમણર ગજ્જ થયો, જે મુજગતી 'જમણો'નું મળ છે 'જમણો'
એટલે 'જમવાનો'. સામાન્ય વ્યવહારમા એણે 'ફક્ષિણ'નું અ્યાન
પૂરેપૂરું લઈ લીધું છે મ સ્ફૂત વામ પ્રાકૃતમા તત્સમ રૂપે આપુ ગયો,
પણ કોઈ અજાન મળનો દબ ગજ્જ આવ્યો, જેમાથી અર્ચીચીન
ગજ્જ 'હાયો' વ્યુત્પન્ન થયો દબનો 'હજ્યા જેવો, અફક્ષિણ'
એવો કંઈક અર્થ છે 'નગર' જેના સ સ્ફૂત ગજ્જને 'સહેર'
જેવા ફારસી ગજ્જે અ્યાનબ્રહ્મ કર્યો છે તે એટલે મુખી કે સામાન્ય
વાતચીતમા 'અમે નગરમા જઈએ' નીએ અમ ભાગ્ય જ કોઈ
બોલરો ભાષામા તદ્દન ચલબી બની ગયેલા બીજા ફેટલાક ફારસી
અગબી ગજ્જો અથવા એમના તદ્દભવો જેવા કે નજીક જલદી,
ફલાણુ, ખૂમ, હમેગ, માયા (ધન), અક્કલ જમા દિસામ, હુકમ
વગેરે પણ આવા ઉદાહરણો ગજ્જ કરે છે

ભાષામાથી સામાન્યતઃ પ્રયોગયુક્ત થયેલા ગજ્જો ન્યારે કોઈ
અપવાદરૂપ અભેગોમા બચે છે ત્યાં અભ્યાસ માટે કુતૂહલજનક
સામગ્રી પૂરી પાડે છે 'મગધો' મમાળી પાગથી' જેવા ગજ્જો
માટે આપણે અગાઉ ચર્ચા કરી છે બીજા બેનજી લાક્ષણિક ઉદા
હરણો બોધએ 'અવવેગ' ગજ્જ સામાન્ય રીતે હવે વપગતો નથી,

પણ ભાવનગર માજૂના આદ્યજોમા એ વિગેર નામ તર્કિક જૂની
 પેઢીમાં હતો એમ ત્યાના વતની એક પિદ્ધાન અધ્યાપકે મને કહ્યું
 હતું. 'પેસર' ગજ્જ કાગળી 'પિસર' (છોકરો, પુ.) માથી આ પો
 છે 'કાન્દકદેપ્રમન્વ'માં એ વપરાયો છે. અર્વાચીન ગુજરાતીમાં
 એ વાચરા—સાભળવા મળતો નથી, પણ એક વાર ઉત્તર ગુજરાતમાં
 ચમારોની બોલીમાં આ જ અર્થમાં 'પેસરો' ગજ્જ એ સાભળ્યો
 હતો. જે જૂની ગુજરાતી 'પેસર'નું અપભ્રંશીકરણ છે 'પરોલોપઈ'
 કે 'પહેને દહાડે પગલો ને બીજે દહાડે પઈ' જેવા પ્રયોગમાના
 'પઈ' અર્થે 'પાઈ' સાથે કોઈ સંબંધ નથી. પણ તે સંસ્કૃત
 પવિત્રાનુ પ્રાકૃત પહિજ ગદ્ય દ્વાગ વ્યુત્પન્ન થયેલુ રૂપ છે 'પઈ'
 ગજ્જ બીજી રીતે વપરાતો નથી, પણ આ રૂઢિપ્રયોગનો આધાર
 મળી જનાથી એમાં એ દષ્ટી મળી છે—જેમ જગત્પુ વસ્તુઓને
 પણ કંઈક આધાર મળવાથી દષ્ટી રહે છે તેમ

જૂના ગજ્જોના અવસાન અને નવાના આગમનું બીજું એક
 કાગળું પણ છે, અને તે જૂની અને નવી પેઢી વચ્ચેના ઉછેરભેદ,
 સામાજિક સ્થિતિમાં થયેલું પરિવર્તન અને એને પગિણામે મિયા
 રામાં થયેલો પલટો જો જોઈએ પ્રયોજે છે અથવા જેમના અર્થો
 તેઓ સમજે છે એમાના વળા લુનાને અનગત હોતા નથી આ
 પ્રમાણે લીધું થતા ગજ્જો એકમે પેઢીમાં અવસાન પામી જાય છે
 અથવા પહેલા અગિયાર કે બીજા સરકારી ગણાવા લાગે છે અને
 એમ થતા ધીમે ધીમે હુપ્ત થઈ જાય છે નહીં અને જૂની પેઢી
 વચ્ચેની આ મોરાનરુસ્તમી ભાષામાં પણ સતત ચાલ્યા કરે છે

૨૭ જુઓ અવાકદીન જિવજના સૈન્યના વર્ણનમાં—

સંધ્યા ધ્ય ન ચાલતા ખાઈ બહિરારા તખ્તમાં,

ચાલ્યા કડક પેસરો પુઠા માહિ મેળના લાળ

(ખંડ ૧, કડી ૪૩)

જૂના શબ્દો નવા અર્થો વ્યક્ત કરવાને જ્યાં અસમર્થ હોય ત્યાં નવા શબ્દોનો આગમ સવિશેષ થાય છે જો કે આવું ન હોય ત્યાં જે કેવળ ગાજડીય કાગલોસર જૂના શબ્દોને નવા શબ્દો કેટલીક વાગ દૂર કરી દે છે જેમ કે મુસ્લિમ અમલ દરમ્યાન આપણી ભાષામાં જાણી કારમી અરખી શબ્દો સામાન્ય વ્યવહારમાં પ્રવેશ પામ્યા હતા, પણ મુસ્લિમ અમલનો અંત આવતા અને અંગ્રેજોનો અમલ શરૂ થતાં કેટલાંયે ફારસી અર્થની નજીકનું મ્યાન કાં તો અંગ્રેજી શબ્દોએ લીધું છે અથવા એ શબ્દો સમૂળગા વ્યવહારમાંથી નીકળી ગયા છે. નાખલા તરીકે 'જમ ને મ્યાને' 'કપ' અને 'ખૂમચા' કે 'તાસક'ને બદલે 'ટૂં' આની, 'જ્યાકત'નું સ્થાન 'પાર્ટી' એ લીધું, 'મોરી'ને બદલે 'ગટ' થઈ અને 'આનખોરો' (ચોટો) તો બિચારો ચાલ્યો જ ગયો છે. આવી રીતે પરબાષાના શબ્દોને સ્વીકારીને એમને આદરમાં કરવા-અપનાવના તથા સમયના પરિવર્તન સાથે જૂના શબ્દો છોડીને નવા લેવા એ કોઈ પણ જીવતી, એતનભરી, વિકાસશીલ ભાષાનું એક પ્રધાન લક્ષણ છે.

વ્યાખ્યાન પાંચમું શબ્દ અને સંસ્કૃતિ

આ પૂર્વેનાં ચાર વ્યાખ્યાનોમા નજ્જારીશાસ્ત્ર વિષે વિવિધ રીતિએ આપણે વિચાર કર્યો છે એ વિચાર મુખ્યત્વે ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ હોવાથી ગળદોના ચરિત્રોમા ઇતિહાસ આપોઆપ ફેરી ગીને વ્યક્ત થાય છે એ આપણે પ્રમંગોપાન ભેયું હતુ પણ ભાષા અને ઇતિહાસનો અથવા ખીજી રીતે કદીએ તો શબ્દ અને સંસ્કૃતિનો અંબાજ કેવો નિકટનો છે એ હવે કંઈક વિગતે વિચારીશુ ભાષા એ માનવસંસ્કૃતિનું વાહન છે; આવિષ્કિયમાણ માનવચિત્ત ભાષામા પાણુ પોતાની અમરો અવશ્ય મૂકે છે કોઈ પણ ભાષા પછી તે પ્રાથમિક અવસ્થામા ગદેશી કોઈ જંગલી ગાંધી હોય, સંસ્કૃત જેવી મહાન ત્રિવિજયી સંસ્કારભાષા કે કવિભાષા હોય અથવા અંગ્રેજી જેવી વિશ્વવ્યાપી વ્યવહારભાષા હોય—એને આ વસ્તુ એકમગળી રીતે લાગુ પડે છે ભાષાના વિશિષ્ટ ગળદો, ઉદ્ધિપ્રયોગો અને વાક્ય-ભગિચા ઐતિહાસિક, દૈનિક અને સામાજિક પરિસ્થિતિમાથી નિપજ થાય છે અને એને આધારે વિકસે છે જેને 'ભાષાનું વ્યક્તિત્વ' અથવા Genus of Language એવા શબ્દપયોગો દ્વારા વર્ણવવાનો પ્રયાસ કરવામા આવે છે તે વસ્તુ આમાથી વિકસે છે એક ભાષા અને સંસ્કૃતિના વિશિષ્ટ ગળદો ખીજી ભાષામા અનુદિત કરવાનું ઘણી વાર મુશ્કેલ હોય છે તે આ કારણે સંસ્કૃતના, રસ, વ્રહ્મ, વ્રહ્મચર્ય, મોક્ષ, ધર્મ, નિર્વાણ આદિ ગળદોના યોગ્યતામાં આવેલા અંગ્રેજી પર્યાયો મુકાબલે કેવા અસંતોષજનક લાગે છે? પાશ્ચાત્ય સંસ્કારિતા, ધર્મ અને સાહિત્યના શબ્દો અહીંની ભાષામા ઉતારવામા પણ એ જ મુશ્કેલી નડે છે, બે કે અસંતોષજનક અનુદિત પર્યાયો પણ જતે દિવસે માત્ર વાર વાગતા વપગજને કારણે રૂઢ અને એવું જોવામા આવે છે ખર. પરદેશી ગળદો ઘણી વાર એમ ને એમ

સ્વીકારી લેવાની રીત જગતની કેટલીક ભાષાઓમાં પ્રાચીન કાળથી ચાલતી આવેલી છે એમાં આ પર્યાય-યોજનાનું કદ દૃ કરવા માથે પૂરેપૂરી અર્થવ્યક્તિ સાધવાનો નિર્ગૂઢ પ્રયત્ન રહેલો છે. ચિનાઈ અને લિએટન જેવી મોઝોલ કુળની ભાષાઓએ સંસ્કૃત કે પાલિ ગ્રંથોના અનુવાદ કરતા વિશેષ નામો કે પાઠિભાષિક શબ્દોનાં પણ અક્ષરમ. વ્યુત્પત્તિમુલક ભાષાન્તરો કરીને આ મુશ્કેલીનો તોડ કાઢવાનો પ્રયાસ કર્યો છે જુદી જુદી પ્રજાઓના સારકારિક મંબ ધો આ રીતે એમની ભાષામાંથી વ્યક્ત થાય છે. વળી મૂળ એક શબ્દનો અથવા એના તદ્ભવોનો વિવિધ ભાષાઓમાં અથવા કોઈ એક જ ભાષામાં જે અર્થગત વિકાસ થાય છે એનો સંબંધ આવશ્યક રીતે ઐતિહાસિક અને સાંસ્કૃતિક પરિસ્થિતિ સાથે હોય છે

આ રીતે ભાષા એ ઇતિહાસનું સામન છે. અરમીબૂત અવશેષો, ગિલાયેઓ, તામેપત્રો, સિક્કાઓ, ગિદ્ધપરથાપત્યના નમૂનાઓ, આદિત્રિક સાધનો, દસ્તાવેજો કે ખીજી પુગાળી ચીજો જેટલી જ અગત્ય ઇતિહાસના સાધન તરીકે ભાષાની છે જ્યારે ખીજા સર્વ સાધનોના અભાવ હોય છે ત્યાં કેવળ ભાષાનું સાધન ઉપયોગમાં આવે છે એ એની વિશેષતા છે ગ્રૈક, પ્રાચીન ઇંગ્લી અને અવેસ્તા, ગ્રીક, ગાંથિક અને ખીજી જર્મેનિક ભાષાઓ, લૅટિન, જૂની આઈરિશ અને ખીજી કેટલીક ભાષાઓ, સ્લાવ અને બાલ્ટિક ભાષાઓ, આર્મેનિયન અને આર્મેનિયન તથા 'હિટાઈટ' અને 'તોખારી'—એ સર્વની માનુષ્ય એક આદિમ ભારત પુરોષીય ભાષા અવિભક્ત રૂપે એક પ્રજામાં બોલાતી હતી, જે પ્રજાને ભાષાગાલીઓએ *વિરા'સ (*Viros) નામ આપ્યું છે આ વિરા'સ કયા પ્રદેશમાં રહેતા હતા તથા એમની સામાજિક પરિસ્થિતિ કેવી હતી, વળી મૂળ વતનમાંથી એમની જુદી જુદી ટોળીઓ કેવી રીતે જુદા જુદા વિસ્તારોમાં પ્રસરી એ વિશે માત્ર ભાષાના પ્રમાણો સિવાય બીજો કોઈ ઐતિહાસિક પુરાવો નથી આ અસ્પૃશ્ય કાળનો અભ્યાસ ભાષાશ્રી પુરાત

(Linguistic prehistory) તરીકે ઓળખાતા શાસ્ત્રને આધારે થાય છે. અલખત, વિરા સની આદિમ ભાગત યુરોપીય ભાષાનો કોઈ પ્રત્યક્ષ નમૂનો ભાષાશાસ્ત્રીઓ પામે નથી. ઉપર જણાવી તે જુદી જુદી ભાષાઓને આવારે એ મૂળ ભાષાનું પુનર્ગટન કરનામા આવ્યું છે, અને એમા પણ વિદ્વાનો પરસ્પર નાનામોટા મતભેદો છે. ભાષાના પુરાનાના સાવકાપાકે અન્ય અનુનાદાત્મક પ્રમાણોનો લગભગ અભાવ હોવાને કારણે નિર્ણયો નાધનામા ખૂબ સાવતાની ગખતી પડે છે અને એક જ પુરાનાને આધારે, જુદી જુદી અપેક્ષાએ, વિભિન્ન નિર્ણયો બધાવાનો સભવ રહે છે. આમ છતાં જે યુગને માટે ખીજુ કોઈ સાધન નથી એ માટે ભાષાત્તી પુરાતત્ત્વની અનન્ય સાધાગણ ઉપયોગિતા છે. ભાષાત્તી પુરાતત્ત્વ એ કોઈ પ્રજાની ભાષાના શબ્દાર્થ અને શબ્દગતિનો તુલનાત્મક ધોરણે અભ્યાસ કરીને એની સંસ્કૃતિ સમજવાનો પ્રયાસ કરનારુ શાસ્ત્ર છે અને આદિમ ભાગત યુરોપીય યુગના અસ્પષ્ટ ભૂતકાળમાથી ઇતિહાસકાળમા આવીએ છીએ તેમ તેમ ભાષાના પ્રમાણોનું આકલન અને તોલન વવારે ચોક્કસ બને છે અને ભાષામા સંસ્કૃતિક પ્રવાહોનું દર્શન સ્પષ્ટતર થાય છે. / દૂકામા, ભાષાની અગત્ય ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના અભ્યાસમા લગભગ દસ્તાવેજી પુરાના જેવી છે. રીતી ગયેલા જમાનાઓ પોતાના પદચિહ્નો ભાષામા મૂળી ગયેલા છે એ ચિહ્નો કાળાન્તરે વસાઈ કે બાજાઈ જાય છે અને ફરચિત સામાન્ય માણસની દૃષ્ટિએ ભુવાઈ જાય છે. તેા પણ એમનો કાલાનુક્રમિક અભ્યાસ હંમેશા માહિતીપૂર્ણ, મનોરંજક તેમ જ જોષક હોય છે. સમયના પરિવર્તન સાથે અર્વાચીન કાળમા પરિસ્થિતિને અનુરૂપ નવા શબ્દો પ્રવેશે છે અથવા જૂના શબ્દોના નવા અર્થાન્તરો ભાષામા જન્મે છે. માનવનું ચિત્ત તથા એની આસપાસની ભૌતિક પરિસ્થિતિ તેમ જ એ બંનેનો સંઘર્ષ એ રીતે ભાષામા સદાકાળ આચ્ચકાવ પામ્યા કરે છે.

ભાગીય આર્ય ભાષાના ઇતિહાસના ઠેક પ્રાગ્ભકાળથી એમા આર્યેન ગણદોનું ભગણુ જોવામા આવે છે. ગણુ, અરણિ, વટુવ, કવિ, વલા, વાલ, વિતવ, કુણ્ડ, ગણ, નાના, નીલ, નીહાર, પુવ્વર, પુવ્વ, પૂજન, ફલ, વીજ, મયૂર, રાવિ, રૂપ, સાયમ્, વન્નુ જેવા ગણદો જે મન્દૂન ભાષામા સદાકાળને માટે સ્થિત થયા છે તે 'ઋગ્વેદ'મા પ્રયોજાયેલા છે અને એ ગણદો આર્યેતર મૂળના હોવાનું પુરાવા થયેલું છે. આમાના કેટલાક ગણદો વનસ્પતિરૂપિના અને કેટલાક પશુપક્ષિરૂપિના છે. સમશીતોષ્ણ કટિબ ધમાંથી ઉપ્પા કટિબ ધના પ્રદેશમા આવતા આર્યોએ જે નવી વનસ્પતિ કે પશુ-પક્ષીઓ જોયા હશે એમના નામ રાણુખરુ આર્યેતર મૂળ વતની એની ભાષામાંથી લેવાયા હશે. વૈદિક આર્યોની ઉપાસનાવિધિથી ભિન્ન એરી પૂજાવિધિ આર્યેતરો પામેથી—સલવન દ્રાપિડો પામેથી—આરી હોવાનું મનાય છે એટલે એના સમ્યક ગણદો આર્યેતર હોય એ સ્વાભાવિક છે. આ ઉપરાંત બીજાં કેટલાક સામાન્ય ગણદો પણ ઉપગની યાદીમા છે, જે આર્ય ભાષાના પ્રાચીનતર ગણદોને સ્થાને આરી ગયા હોય અથવા કેટલાક એવા ગણદોની માથોસાથ ચિક'મે પ્રયોજવા ગર થયા હોય. સંસ્કૃત ભાષાના ઇતિહાસમા આ તરફ આરીએ છીએ તેમ તેમ આર્યેતર ગણદોનું પ્રમાણુ વધનું જાય છે. 'અથર્વવેદ'મા સર્પનું એક ઉત્પાદના મત્રોમાના આલિંગી, વાલિંગી, સીમાત, હરૂળા અને તાબૂવ જેવા ગણદો મેમિટિક મૂળના હોઈ ખાડિયન ભાષામાંથી આવ્યા હોવાનું વાકેમોન્ય ટિપ્પણિ બતાવ્યું છે. ચામડાના કુખાના અર્થમા મેભિયો નિયત 'કુયુપિ' શબ્દમાંથી થોડોક અર્થાન્તર પામી, સંસ્કૃત કૂપ આવ્યો છે (*A Balylonian word in Sanskrit*, Poona Orientalist Vol XIII nos 3 4) જે કે હિન્દી ગુજરાતી

‘કુર્પી’માં મૂળ અર્થ લગભગ ચાલુ છે. પ્રાકૃત સત્તિજ અને સંસ્કૃત સત્તિય શબ્દ મુમેરિયન ભાષાના ‘ખત્તી’ શબ્દમાંથી ઊતરી આવ્યો છે. ઔષધવિદ્યા, મંત્રતંત્ર અને અભિચારનો સમાવેશ ‘અથર્વ-વેદ’માં થયેલો હોઈ અનેક પરદેશી, આર્ય-આર્યેતર નેમ જ સમાગના નીચલાં ધરનાં નરનો સંગ્રહ એમાં છે, એટલે સમાજ અને ભાષાના અધ્યાસ માટે ‘ઋગ્વેદ’ આદિ ત્રણ વેદો કરતાં વિલક્ષણ પ્રકારની સામગ્રી એમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. ‘અથર્વવેદ’ના કેટલાક મંત્રો, ‘ઋગ્વેદ’નાં પ્રાર્થનામ સૂક્તોની જોમ, આર્યો ભારતમાં આવ્યા ત્યાર પહેલાંના છે. અમુક તો ભાગત-પુરોધીય કાળના એટલે જ સમયે આર્યોનો સમૂહ મધ્ય એજિયામાં અથવા ગ્રીસે કોઈ સ્થળે અવિભક્ત સ્થિતિમાં રહેતો હશે અને એમનાં ગુર્જા જુદા જુદા જોડાએ પૂર્વમાં ઈરાન અને ભારત તરફ તથા પશ્ચિમે યુરોપ તરફ સ્થળાન્તર નહિ કર્યું હોય તે અતિપ્રાર્થીન સમયના હોવાનું અનુમાન કરવામાં આવે છે. આથી ‘અથર્વવેદ’ના અભિચારમંત્રોનું પ્રાર્થીન જર્મન, લૅટિન અને રશિયન મંત્રો સાથે પણ કેટલુંક નોંધપાત્ર સામ્ય જોવામાં આવે છે. વળી એ જ કારણે, પૂર્વ દિશામાં સ્થળાન્તર કરનારા આર્યોનું એક જૂથ ભારતમાં આવીને સપ્તસિન્ધુના પ્રદેશમાં વસ્યું ત્યાર પહેલાં એ આખો સમુદાય ઈરાનમાં અવિભક્ત સ્થિતિમાં રહેતો હતો તે સમયની, ભારત-ઈરાની કાળની પણ કેટલીક અસરો સ્વાભાવિક રીતે જ ‘અથર્વવેદ’માં છે અવેસ્તામાં ઓરાસ્તર પૂર્વેના અગ્નિપૂજક પુરોહિતોને ‘આગ્રવણ’ કલા છે, એ ‘અથર્વણ’ શબ્દનું જ ભિન્ન રૂપ છે. આભણગ્રન્થોમાં અદ્વૈત, અલર્જ, બાઝમ્બર, કુલાલ, લડગ, તણ્ડલ, તિલ, મર્કેટ, વ્રીહિ, શવ આદિ આર્યેતર શબ્દો છે. આર્યો અને આર્યેતરોનો સંપર્ક જીવનના બધાં ક્ષેત્રોમાં વધેલો ગયો, તેમ શબ્દભંડોળની પારસ્પરિક આપ-લે થાય એ

આભાસિક હવુ. જિન, લાજ, વમ્બલ, લામ્બૂ, વદની જેવો ગજ્જો
 ઓગિદ્ગ્રમથી મસ્કુતમા નેવ્યા હોવાનું સાધારીતે જાણવામાં
 આવે છે. પરીના સમૂહના આકૃત્યમાંથી આ પ્રકારના ગજ્જોની
 એક મોટી યાદી થઈ જાય પગનું નમૂના તરીકે આટલા ઉદાહરણો
 ગમ થશે એમ વારુ હું ટલાક નિદાનો એટલું સુધી માને છે, કે
 મસ્કુતમા મૂર્ધન્ય વ્યજનો એ દ્રાવિડી ભાષાનું સ્વરૂપ છે અને
 લખવામાં શબ્દો જમ દ્રાવિડી મૂળના છે આ વિધાતને આમાન્ય
 રીતે આધારભૂત ગતાવત્રા માટે વધારે મ ગોધનની અગેશા છે, પાનુ
 મૂર્ધન્ય વ્યજનયુક્ત અને જકારાણા ગજ્જોનો વિક મોટો કદી
 શકાય જેવો એક સમૂહ આર્યના ભાષા માથે મળે છે
 એમાં નકાતથી

પગેજો સાથેના સપકના પુગવા પલ મસ્કુતમા અને તે દ્વારા
 અરીચીન ભારતીય ભાષાઓમાં સારા પ્રમાણમાં જળનારો છે
 અથર્વેન્મા માલમ પડતા પ જેની તરવેનો નિર્દેશ હમધાન
 કયો છે દવન્દવ અને ગમુર ગજ્જો ગજ્જોનું વેદોક્ત અને અવેસ્તા
 ગ્રોક્ત એકક આ દૃષ્ટિએ બહુ ગ્રન્થ છે અવિભક્ત ભારતીય
 જૂથમાંથી ઇગતમાં આવી રહેલા આર્યોના સમૂહમાંથી કેટલાક ત્યાં
 જ રિચર થઈને ગયા જ્યાં મીત કેટલાક ત્યાંથી નીકળી, પૂર્વ
 નિામાં આગેકૃત કરી અક્ષાનિમ્તાનનો પ્રેગ પટારી સગહન
 પહાડી માર્ગો પમાર કરીને ભારતમાં આવીને ગયા જેઓ ભારતમાં
 આવ્યા અને જેઓ ઇગતમાં ગયા તે મેની વચ્ચે કઈક ધાર્મિક
 રેમનસ્ય થયું હવુ એ નિશ્ચિત છે કેમ કે તે મા અને પરીના સમયના
 મસ્કુતમાં ગમુર શબ્દનો અર્થ 'તે' થાય છે જ્યારે ઇરાની
 આર્યોના અર્થાત્ પારગીઓના પ્રાચીન ગ્રન્થ 'અવેસ્તા'માં

‘અહુર (અર્થાત્ અસુર)નો અર્થ ‘દેવ’ થાય છે. પાર્શ્વીઓના અહુર મક્ષ્દા એટલે ‘અસુર મહત્’—મહાન દેવ. આમ વિચિત્રતા એવી થઈ કે ભારતીય આર્યોના ઉપાગ્ય દેવને ઈરાની આર્યોએ દુષ્ટ તત્ત્વ લેખે ગણ્યા. ત્યારે ઈરાની આર્યોના ઉપાસ્ય અસુરને ભારતીય આર્યોએ દુષ્ટ તત્ત્વમાં ગણ્યા ! ધાર્મિક માન્યતાઓ પરત્વે કોઈ પ્રકારના મતભેદ વિના આવું બને નહિ. બીજી બાજુ, ‘ઋગ્વેદ’ના પ્રાચીનતમ અંશ ૩૫ વરણદેવતાં સૂક્તોમાં વરણની શ્રુતિ કરતાં તેને અસુર કહ્યા છે,* એ વસ્તુ ભારતમાં આવનાર આર્યો ઈરાનમાં રહેતા હશે તે કાળે ઉપાસકોનું જે માનસ હતું એની કંઈક ઘોતક બની રહે છે. સાહિત્યિક પ્રાકૃતમાં અસુર શબ્દનો ‘દેવ્ય, દાનવ’ એવો અર્થ છે ખરો, પણ જૈન સૂત્રગ્રંથોની આર્ષ પ્રાકૃતમાં અસુર અને અસુરકુમાર શબ્દ ‘દેવજાતિ-વિશેષ’, ‘ભવનપતિ અને વ્યંતર દેવોની જાતિ’ એવા અર્થમાં પ્રયોજાયેલ છે અને ત્યાં દાનવપણાનો ભાવ અનિવાર્ય નથી એ વસ્તુ ધ્યાનપાત્ર છે.

અસુર શબ્દ આથે એસિરિયાનું સ્મગ્લુ થાય છે. અસુર શબ્દ પહેલાં એસિરિયાના અસુર દેવતા વતનીઓ માટે પ્રયોજાયો હોય એ અસંભવિત નથી. નિનેર્વેહનો રાજા અશુર જેનિપાલ એ જ પુરાણોમાં વર્ણવેલો ઉગ્રાનો પિતા (અસુર) બાબુપાલ-બાહુમુર, એવો તકે કેટલાક સંશોધકોએ કહ્યો છે એના અંતિદાસિક તથ્યની અર્થા કરવાનો આ પ્રસંગ નથી, પણ ‘અશુર’ અને ‘અસુર’ની રૂપગત

* ઉદાહરણ તરીકે—

વિત્રેભિરર્ધસ્ય તિષ્ઠયો ગ્વં

તાં ચર્ષયયો અસુરસ્ય માયયા । (૫૧૧-૧૩; ઋગ્ ૩)

ધર્મણા મિત્રાવરુણા વિપશ્ચિતા

વ્રતા રક્ષેયે અસુરસ્ય માયયા । (એ ૪, ઋગ્ ૭)

અભિજ્ઞાના નો નિસંગય ધ્યાન એ એ એવી છે મંસ્કૃતનો હેલય —
 હેલય ગજ્ઞ એસિગિયાવાગીઆ માથેના સખંધની એક કડી પૂરી
 પાડે છે. પતંગવિએ ‘મદ્દાભાધ્ય’ના એક અવતગણુ દાગ આ
 શબ્દને સાક્ષિત્યમાં અમર બનાવ્યો છે. પતંગવિ લખે છે—તેમુરા
 હેલયો હેલય હત્યકુવંત પરાગભૂવ તરમાદ્ બ્રાહ્મણેન ન મ્નેન્ચિતતર્વ
 નાપમાપિતર્વ । મ્લેચ્છો હ વા એય યદપગ્ગદ । મ્લેચ્છા મા મૂમ હત્યધ્યેય
 ધ્યાત્ત્વમ્ । (સુત્ર ૧-૧-૧ ઉપગ્નુ આદિક ૧) “તે અમુરો (હે અરયઃ
 હે અરય ને બદ્યે) હેલય હેલયઃ એ પ્રમાણે (અશુદ્ધ) બોલવાથી
 પગગય પાગ્યા માટે બ્રાહ્મણે એચ્છની જેમ ભ્રષ્ટ ઉચ્ચાર ન કરવો.
 અથવા અપગજ્ઞ ઉચ્ચારવો એ એચ્છપણુ એ નિવારવા માટે
 વ્યાકરણનું અધ્યયન કરવું.”

આમ પતંગવિના મત મુજબ સંસ્કૃત હેજ્ઞય (યો)નું હેજ્ઞયો
 રનો લ થવાથી બનેલું અપભ્રષ્ટ રૂપ છે. પણ એ મત્વાસ્તવિક નથી.
 અમુરોની આ મુદ્ધધોષણાનાં સંસ્કૃતમાં પણ પાઠાન્તરો મળે છે.
 ‘ગતપથ ક્ષાત્તણુ’ (૩-૨-૧-૨૪)માં એ ગજ્ઞ હેલ્લો હલય એવા
 સ્વરૂપે તથા એ જ ગ્રન્થની ૩૯૩ પાઠપગ પગમાં હેલો હેલો એવા
 રૂપે છે, એ રૂપ હેજ્ઞય માથી ભાગ્યે જ વ્યુત્પન્ન થઈ શકે. એસિગિ-
 યનો (અમુરો)ના દેવ ‘ઈયુ’ અથવા ‘એયોઆહ’નાં નામ પૂર્વે
 સંબોધનનો ‘હે’ ઉમેરીને જે ધોતણા કરવામાં આવતી એનું જે રીતે
 થવણુ ભાગતીય આયો’એ કર્યું હશે તે હલયો આદિ પ્રયોગોમાં અંકિત
 થયેલું છે. પણ પતંગવિ જેવા ગજ્ઞશાસ્ત્રીએ એને સંસ્કૃતના પ્રાકૃત
 તદ્ભવ તર્કિ સિદ્ધ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો છે એ બનાવે છે કે એના
 સમયમાં પણ એ વટના દૂગના જૂતકાળની બની ચૂકી હશે અમુરોના
 સંપર્કની પ્રાર્થના પગ પગનું એ પ્રયોગ સમગ્ર કરાવે છે

ગ્રીક ભાષાના કેટલાક ગ્રંથો સમૂહમાં તેમ જ તે દ્વારા અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓમાં આવેલા છે એ જ રીતે સપ્તયાજીય ભાગતીય ગ્રંથો ગ્રીકમાં પ્રવેશ પામ્યા છે જ્યોતિશાસ્ત્રના અને એમાં યે ફલજ્યોતિશના વધુ સંબંધો ગ્રીકના સંસ્કૃતસંબંધો છે જ્યોતિશાસ્ત્રના વિષયમાં યવનો અથવા ગ્રીકોની શાસ્ત્રજ્ઞતા આપણા દેશના વિદ્વાનોએ મુક્ત કંઠે ગીકારેલી છે ‘બૃહત્સહિતા’ના કર્તા વગલ મિહિર એ વિષે લખે છે—

મેન્છા હિ યથનાસ્તપુ સમ્યક્ સાત્તમિદ સ્થિતમ્ ।

ઋપિવસત્તપિ પૂજ્યન્તે ચિ પુનર્વેદવિદ્ દ્વિજ ॥

(અધ્યાય ૨, શ્લોક ૧૪)

“યવનો (ગ્રીકો) મેન્છા છે એમનામાં આ શાસ્ત્ર સારી રીતે રહ્યું છે, તેઓ પણ (શાસ્ત્રજ્ઞતાને કાગલો) સુત્રિની જેમ પુજાય છે તો વેદવિદ્ આત્મજીવેમ ન પુજાય ?”

“ ‘બૃહત્સહિતા’ની અગ્રેષ્ઠ અનુવાદનાળી આ/સિમા (સ પાદક અને અનુવાદક ય વી સુવલ્લક્ષ્ય સાત્ત્વી એ ગ્રંથોગ, ૧૯૪૭, ગ્રન્થ ૧, પૃ ૧૯) સ પાદક આ સાથે તુલના માટે એ શ્લોક ટાક્યા છે, પણ તે ક્રાંતા છે એની સ્પષ્ટતા કરી નથી એ શ્લોક આ પ્રમાણે છે—

યદાનવન્દ્રાય મયાય સૂર્ય

સાત્ત દદૌ સમ્પ્રણતાય પૂર્વમ્ ।

વિષ્ણાવંસિષ્ટશ્ચ મહર્ષિમુખ્યો

જ્ઞાનામૃત સત્તરમાસસાદ ॥

પરાશરશ્ચાપ્પધિગમ્ય સામાદ્

ગૃહ્ય મુરાર્ણાં પરમાદ્ભુત યત્ ।

પ્રવાસયાચતુરનુગમણ

મહર્ષિમન્તો યવનષુ તત્ત ॥

(જે અંગ્રેજી Hologram બોલા મળે છે), નેન્ડ, હારિજ, દ્રેવાળ, લિપ્તા આદિ ગજો ન્યોતિયના ગ્રીક પારિભાષિક ગજો ઉપરથી તૈયાર કરવામાં આવેલા છે; અને બીજા આમાન્ય ગજોની વાત કરીએ તો, મંસ્કૃત દ્રમ્મ તથા ગુજરાતી અને બીજી અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓના 'દામ,' 'દમડી' ગજોનું મૂળ ગ્રીક Dactylus માં છે, તથા ફારસી 'દિરદમ' ગજ પલ્લુ એમાંથી વ્યુત્પન્ન થયેલો છે. મંસ્કૃત ગુણના અને નવ્ય ભારતીય 'મુગ' મૂળ ગ્રીક શબ્દમાંથી છે, જે ઉપરથી અંગ્રેજીમાં Syringa આવ્યો છે. જેનોના 'અંગવિદ્યા પ્રકાશ'માં 'અનેરક' નામના ચિકાનો ઉલ્લેખ છે,* તે ઇન્ડો-ગ્રીક શબ્દોના અવાજોનો 'સ્ટેટર' (Staler) છે. વળી

નિર્ગર્ભવન્તવા ઘેરવા વાયવ્યો દિશિરો વણિવ્ ।

જો શ્લોકાર્થમાંનો દિશિર ('ફારકન') શબ્દ ગ્રીક મૂળનો છે. જૂની ફારસીમાં તેનું 'દશિર' રૂપ મળે છે, એટલે બીજા કેટલાક શબ્દોની જેમ તે પલ્લુ ફારસીમાં મારફત આવ્યા હશે મેલા ('શાલી') અને મેલાન્થુ ('ખડિયો') જેવા ગજો ગ્રીકમાંથી આવ્યા હોવાનું પુરવાર થયું છે.* મંસ્કૃત નાટકની જવનિકાનો સંગ્રહ કેટલાક વિદ્વાનો મીસ

૦ 'અંગવિદ્યા'ના પ્રમુખ પાઠ નીચે મુજબ છે, જેમાં અનેક સિદ્ધાંતો ઉલ્લેખ છે—

સુવર્ણમાસવો વ સિ તદા રમયમાસવો ।

દીનારમાસવો વ સિ તથો જાણ વ માસવો ॥૧૮૫॥

વાણિજ્યો સત્તપવો પુરાણો સિ વ જો વદે ।

રત્નેરવો સિ ત રાજ્ય પુણ્યામસમમાદિસે ॥૧૮૬॥

'બૃહત્સપ્તમ'ના બાહ્ય પ્રમાણે, દીવમાં આલેખે એક સિદ્ધો 'સામરક' કે 'સાદરક' શ્લોકોનો ('જેન આગમસાદિત્યમાં ગુજરાત', પૃ ૮૮-૮૯) 'સામરક' શબ્દનું મૂળ જે કે આપણે જાણતા નથી, પણ બીજા કેઈ પ્રમાણને આધારે એને 'સતેરક'થી બિન્ન ગણાવે એઈએ

૭. તારાભરવાળા, Elements of the Science of Language (૨૭ આદિતિ), પૃ ૧૫૫

સાથે જોડતા હતા. પણ ઓક નાટકમાં તો પડદો જ નહોતો. પણ અમુક પ્રકારનું પડદાનું કાપડ ઓક દ્વારા આનંદુરોય એવી ગમ્યતા આ શબ્દ સૂચવે છે. આપશ્યક સૂત્ર ઉપરની આચાર્ય મલયગિરિની 'તિમા યવનાલક' (પ્રા. જવનાલકો) 'ક યાયોલક — કન્યાઓનો પહેરવેશ મરુમડલાદિમાં પ્રસિદ્ધ હોવાનું કલ્પ છે એમાં ચત્તિના ચોળી ભેગા સીની નેવામાં આવતા જેથી રજ ખમી પડે નહિ (જેન આગમસાહિત્યમાં ગુજગત' ૪ ૧૨૫) આ શબ્દમાં ગુજગત અગ સૂચક છે કા તો આ શબ્દ અને પહેરવેશ ઓકા પામેથી અથવા—પાછળના સમયમાં ગમે તે પહેરવી જાતિને 'યવન' કહેતા એટલે—કાઈ પહેરવી જાતિ પામેથી આવના હોય એમ અને અનેકજાન્ડગની સમારીની સાથે તથા ત્યાં પછી આનીને આ દેશમાં વમેલા અનેક ઓકા અહીંના જ મની ગયા હતા અને ભાગતના પશ્ચિમોત્તર પ્રદેશો ઉપર ગ્રીક ગણ એા ગાંધ્ય હતા, એટલે સંસ્કૃતમાં અને અન્ય ભાગતીય ભાષાઓમાં ઓક શબ્દોનો પ્રવેશ એ પ્રત્યક્ષ સંપર્કના પરિણામ જેવી વસ્તુ છે ભાગત અને ઓસના ઐતિહાસિક સંપર્ક અને સારકાગિ આદાન પ્રદાનને લગતી નિપુલ માહિતી પ્રાચીન સાહિત્યમાંથી મળે છે અને તે ભાષાના પુરાનાને દઢ બનાવે છે પણ એની ચર્ચા કરવાનું આ સ્થાન નથી.

પ્રાચીન રોમ સાથે ખાસ કરીને પશ્ચિમ અને દક્ષિણ ભાગતને ગાઢ વેપારી સંબંધ હતા અને એના પ્રત્યક્ષ પુરાના ઉપે રોમન સિક્કાઓ અહીંથી મળેલા છે આ સંપર્કનું પ્રતિનિધિ ભાષામાં પણ છે ઓક રોમન મૂળનો દોનાર શબ્દ (લેટિન Denarius) મુખ્ય ચલણી સિક્કા માટે ઈસ ૧૦ અને ૫૦ ની વચ્ચે ગ્યારેના મૂન પચ ત્રીમાં વપરાતો છે અને ત્યાં પછી પ્રાજ સંસ્કૃત સાહિત્યમાં જેન આગમગ્રન્થોની સંસ્કૃત પ્રાકૃત ગીકાચૂર્ણિઓમાં તથા ઠં ચૌદમાં સૈકા મુધી ગ્યારેના પ્રાચીનમક ગ્રન્થોમાં પ્રયોજાયેલા કે ધાત્ર શબ્દ જેમાંથી અંગ્રેજ Satrap (સત્રપ) આવેલા તેને પણ

રોમન મૂળનો છે. દરબ નામનો ગજવંશ પશ્ચિમ ભારતમાં ગાન્ધ્ય કાંતો હતો એ ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ છે. ‘રોમકમિદાન્ત’ જેવા ન્યોનિ-
ગાન્ધના સંસ્કૃત ગ્રન્થના વિષયનિરૂપણ ઉપર ગ્રાંડ ન્યોનિની
અસર છે, પણ એનું નામકરણ રોમન અગર બતાવે છે. આગાધ
દેવચન્દના ‘અભિધાનચિન્તામણિ’ ઉપરથી જાણાય છે કે સિન્ધ
અને પંજાબની મીઠાની ખાણોને રમા, અને એની પેદાશને રોમ
લયણ કહેતા. આ નામકરણને એ પ્રદેશમાંના રોમન મંસ્થાન સાથે
કેટલાથી એ લગભગ રોમ તરફ નિકાસ થતું હોય એ વસ્તુ સાથે સંબંધ
હશે ખરો? આ માત્ર તર્ક જ છે, પણ રમા અને રોમ જેવાં
નામોનાં વૈચિત્ર્યથી તે ઉદ્ભવેલા છે કૃતિ લાવણ્યસમયના ‘વિમલ-
પ્રચન્ધ’ના માતમાં ખંડમાં ‘રોમનગર’ ઉપરનું વિમલ મંત્રાનું
આક્રમણ ચર્ચિત્વ છે, તે સિન્ધ ઉપરની તેની ઐતિહાસિક સવારીનું
વર્ણન છે. અહીં પણ સિન્ધને ‘રોમ’ કહ્યું છે એ વસ્તુ ઉપર્યુક્ત
ઉલ્લેખોની દૃષ્ટિએ સૂચક છે.

ભારત અને ચીન વચ્ચેના ઐતિહાસિક સંપર્ક ઘણું કરીને
ઈસવી સન પૂર્વે પહેલી સહસ્ત્રાબ્દીના મધ્યભાગમાં, મધ્ય એશિયા
દ્વારા શરૂ થયો; અને બૌદ્ધ ધર્મની યથાપના પછી તે એ મંપર્ક
સૈકાઓ મુઘી ચાલુ રહ્યો અને અનેક બૌદ્ધ યાત્રાળુઓ અને વિદ્વાનો
ભારતમાં યાત્રાર્થે તેમ જ જ્ઞાનપ્રવાસે આવ્યા તથા કેટલાયે ભારતીય
વિદ્વાનોએ ચીન અને તિબેટને પોતાનું વતન બનાવ્યું સંકેતે બૌદ્ધ
ગ્રન્થોનો ચિનાઈ અને તિબેટનમાં અનુવાદ થયો આર્યકુળની
મસ્કૃત અને મૌર્યોવિયન કુળની ચિનાઈમાં વિચારો વ્યક્ત કરવાની
રીતિમાં મૂળભૂત ભેદ હોવાને કારણે તેમ જ સસ્કૃત વિશેષનામોને
એમ ને એમ વીકારવાને બદલે એમનો પણ અનુવાદ કરવાની
તિબેટન અને ચિનાઈ ભાષાની મર્યાદાઓ પદ્ધતિને કારણે ઋણ-
ગણેનું અસ્તિત્વ અહીં કે ચીન તિબેટમાં પ્રમાણમાં ઘણું ઓછું
છે; તે કે ઠીક સાતમી આઠમી શતાબ્દી જેટલા પ્રાચીન કાળમાં

ગ્રામ્યેવા સ્વરૂપ ચિનાઈ ગજ્જકોમો મળે છે. સમૂદ્ધે ઉછીના લીપેવા થોડાક ચિનાઈ ગજ્જો જાણુશામા આવ્યા છે, અને તે માગકા વિઠ સ પર્કની દૃષ્ટિએ સૂચક છે. એક તો ચીન નામ; આ શબ્દ ઈસ પૂર્વે ત્રીજી શતાબ્દીમાં ચીનમાં ગણ્ય કરનાર 'હીન' વ શતા નામ ઉપરથી આવેલ છે. બીજે કીત્તવ શબ્દ જે 'એક પ્રકારના વાસ' માટે વપરાય છે. ચિનાઈ જનાવટની વાસળીઓ ચીનથી ભાગનમાં અને મધ્ય એશિયામાં ઈસ પૂર્વે ગજ્જ શતાબ્દી જેટલા પ્રાચીન કાળમાં જતી હતી, એટલે વાસની જનાવટ સાથે 'વાસ'નો નાયક શબ્દ પણ અહીંની ભાષામાં આવે એ આભાવિક છે. ત્રીજે મુસાર શબ્દ, જે 'મહાભાગત'માં અને યોદ્ધ મઝૂતમાં વપરાયો છે અને એનો અર્થ 'એક પ્રકારનો કીમતી પથ્થર' થાય છે જેન આગમન-થોમાં તથા અન્ય પ્રાકૃત સાહિત્યમાં આ શબ્દનું મુસાર ૩૫ મળે છે અને સ્ફટિકવાચક શબ્દ શુદ્ધ ઉમેગઈને એનું મુસારગત એવું સ્વરૂપ પણ 'ગ્લરિગેય'ના અર્થમાં છે. ડૉ પ્રયોધયન્દ બાગચીએ જાતાવ્યું છે કે 'કાગળ' માટેનો ચિનાઈ શબ્દ 'લી' ૭મી ૮મી શતાબ્દીમાં શબ્દરૂપે સ સ્ફૂતમાં સ્ત્રીકારવામાં આવ્યો હતો, પણ ઉપવબ્ધ સમૂદ્ધ સાહિત્યમાં તે હજી મન્યો નથી એનું કાગળુ એ છે કે ચીનમાંથી કાગળ ભાગતમાં આવ્યો હશે, તો પણ આપણા દેશમાં તાડપત્ર આદિ ઉપર જ લખવાનું ચાલુ રહ્યું હોવાથી કાગળનો બનેલો ઉપયોગ તો મુસ્લિમોના આગમન પછી જ શરૂ થયો. આથી એનો વાચક શબ્દ અગ્ની મૂળમાંથી આવ્યો અને સમૂદ્ધમાં પણ તે તમદ સ્વરૂપે સ્ત્રીકાર પામ્યો.

પ્રાચીન કાળથી ચીન ડેલગી કાપડ માટે પ્રખ્યાત હતું. ૩૬મી કાપડ માટે ચીનાસુક કે ચીનપદ્મ શબ્દ સ સ્ફૂતમાં છે. કનિષ્કે પ જાળના એક પ્રદેશમાં એક ચીના ગામને બાન તરીકે ગણ્યો.

હોતો, તેથી એ પ્રદેશ 'ચીનભુક્તિ' તરીકે ઓળખાતો એમ હુએન ત્સાંગ નોધે છે. એ ચીના ગળએ બે પરદેશી રૂબો અહીં દાખલ કર્યા હતા તે ચીનાનિ અને ચીનરાજપુત્ર તરીકે ઓળખાતાં. પૂજામાં વપરાયું સિન્દૂર મૂળે આપણા દેશમાં ચીનથી આવેલું છે, માટે સંસ્કૃતમાં એનો એક પર્યાય ચીનપિષ્ટમ્ છે (આચાર્ય હેમચન્દ્રકૃત 'ક્ષિગાનુશાસન,' સ્વોપજ્ઞ રત્તિયુત, સંપાદક ભગ્યલાલચૂડાસૂરિ, પૃ. ૪૮) 'ચિનાઈ સાકર'વાળું (સુચીનયા શર્કરયા રસાલમ્) પાણી સવનાં લોકોને પાવામાં આવ્યું હતું એવો ઉદ્દેશ્ય જિન-હર્ષના 'વસ્તુપાલચરિત' (પ્રસ્તાવ પ, શ્લો ૨૬૩)માં છે હિન્દી, બંગાળી વગેરેમાં ખાડને 'ચીની' કહે છે તે આ સાથે સરખાવી શકાય. 'ચા'ના વાચક શબ્દો અહીં તેમજ યુરોપની ભાષાઓમાં મૂળે ચિનાઈ શબ્દમાંથી છે આપણી ભાષાઓમાં 'મગફળી' માટે 'ચિનાઈ સીંગ' અને 'ઠંગ' માટે 'ચીનનો શાહુકાર' શબ્દો વપરાય છે એના કારણે વિચારવો જોવા છે

હવે, અરબી અને ઈરાની શબ્દો જોઈએ. જૂના સમયથી આરબો અને ઈરાનીઓ પૂર્વ અને પશ્ચિમ વચ્ચેના વેપાર તેમ જ સામૃતિક સંપર્ક જળવી ગયેલામાં ઘણે અંશે કાગજુભૂત હતા બોદ્ધ ધર્મનો ઈરાનમાં થયેલો પ્રચાર તથા ભાગ્ય સાથેનો ઈરાનીઓનો સંપર્ક— એ કાગજો સંખ્યાત્મક ભારતીય આચર્ય શબ્દો ફારસીમાં પ્રવેશ્યા છે અને ત્યાંથી યુરોપમાં ગયા છે સરૂત ચન્દન શબ્દ ફારસીમાં 'સંદલ' થઈને અંગ્રેજીમાં Sandal રૂપે ધ્યાન પામ્યો છે Pepper (સં. પિપ્પલી), Ginger (સં. શૂઙ્ગવેર), Orange (સં. નારંગન) ઇત્યાદિ અંગ્રેજી શબ્દો મૂળે ભારતીય ભાષાના છે સં. શર્કરા

૭ સોરાષ્ટ્રમાં અને દક્ષિણ ગુજરાતમાં મગફળીને 'માડની' કહે છે કચ્છના માડની બંદરે મગફળી ઊતરતી, તે હપતથી આ નામ પડ્યું છે એમ એક સોરાષ્ટ્રવાસી વિદ્વાને કહ્યું હતું

(પ્રા. સફરા) ફાર્સીમાં 'શકર' થઈને અંગ્રેજીમાં Sugar બન્યો છે. હિન્દુસ્તાનની આબલી અંગ્રેજીમાં Tamarind બની એનો પણ એક રસિક ઇનિહાસ છે આગળ વેપારીઓ હિન્દમાંથી બીજી વસ્તુઓ સાથે આબલી યુરોપ લઈ જતા ખબૂર સાથેના એના દેખાવના આધારે કાગણે એમણે આબલીને 'તમર અવ હિન્દ' (હિન્દની ખબૂર) કહી, અને તેમાંથી ટેમેરિન્ડ થયું ફાર્સી પૂંપ 'ગુલાબ'ના રેચક ગુણને કાગણે ભારતીય ભાષાઓમાં એનો 'મુલાબ' એના સ્વરૂપે અપરિચિત થયો અને અંગ્રેજીમાં એક રેચક દવાના નામ માટે Jambab રૂપે એનો પ્રયોગ થયો 'મુલકુદ'માં 'મુલ' અગ ફાર્સી છે, પણ 'કદ' અગ સંસ્કૃત શબ્દ (સાકર) ઉપરથી આવેલું છે ફાર્સીમાં 'કદ' શબ્દ સાકરના અર્થમાં મુદો પણ વપરાય છે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાં મીઠાઈ બનાવનાર માટે અનુક્રમે કાન્દવિક અને કદવિક શબ્દો છે તે બતાવે છે કે આ ભારતીય શબ્દ તેના ઇરાની સ્વરૂપે અહીં પાછો આનીને અહીંની ભાષામાં સ્થાન પામી ચુક્યો હશે. ગુજરાતી 'કદોઈ' શબ્દ પ્રાકૃત કદવિક ઉપરથી આવ્યો છે.

એકથી નવ સુધીના અંકો અને શૂન્યની મોઢ ભારતમાં થઈ અને આગળે એને અહીંથી યુરોપમાં લઈ ગયા હતા આથી એ અંકો યુરોપમાં 'અરબી અંકો' (Arabic numerals) તરીકે ઓળખાયા અગરહલયાં રોમન અંકોને સ્થાને આ ભારતીય અંકો યુરોપમાં પહેલ વહેલા આવ્યા ત્યારે એમાં ગૂઢવી અમલકાગિક સરલતાને માગે બનાવિયારના વેલ્કા એને કાઈ એતાનના જગ તરીકે ઓળખાવતા. 'એ અંકો જે સરળે યુરોપમાં પ્રચાર પામ્યા એ ગણે સરળ ન ભારતના બ વાગણમાં એમનો ગ્રી ૧૦ કરનામાં આવેનો હોઈ એનિહાસિક નધ્યને અનુસરીને એમને 'અબી અંકો' તરીકે નહિ ઓળખાવના 'આનરરાષ્ટ્રીય ગણપમાં ભારતીય અંકો' (Indian numerals in their International form) કહેવામાં આવ્યા કે એ મોઢ છે.

ભારતના પશ્ચિમ અને દક્ષિણ કિનારે ઈરાની અને આરબ વેપારીઓના મોટાં સંસ્થાનો હતાં. ગુજરાતમાં એવાં સંસ્થાનો ખંભાત અને વેંગવળમાં હતા. આ વેપારીઓ પરદેશી રીતે આપણા દેશમાં લાવતા અને અહીંની રીતે પરદેશમાં લઈ જતા. આ વિષયમાં મોટા ગ્રન્થો લખાય એટલી ઐતિહાસિક સામગ્રી વિદ્વાનોએ એકત્ર કરેલી છે, પણ અહીં ગળ્દોદ્દાગ વ્યક્ત થતી સંસ્કૃતિના મુદ્દાને અનુલક્ષીને જ આવશ્યક ચર્ચા આપણે કરીશું બાણ કવિના 'હર્ષચરિત'માં મોતીજડિત કીમતી વસ્ત્ર માટે સ્તવરુક શબ્દનો પ્રયોગ છે (નિર્ણયસાગર પ્રેસની પાચમી આવૃત્તિ, પૃ. ૧૪૩, ૨૦૬) પહેલવી 'સ્ત્ર'ને 'ક' પ્રત્યય લાગીને અરખીમાં અને અર્વાચીન ફારસીમાં 'ઇસ્ત્રુક' શબ્દ થયો છે સ્તવરુક નામે ઓળખાતું કીમતી રેશમી વસ્ત્ર આમાનિયત યુગમાં ઇરાનમાં બનતું હતું અને સાતમાં સૈકા આસપાસ પશ્ચિમે અરબખાનમાં અને પૂર્વે ભારતમાં એની આયાત થતી હતી સૂર્યની મૂર્તિ ઉપર જે કીમતી વસ્ત્ર ઓદેશું બતાવે છે તે કફાય આ સ્તવરુક જ હશે સૂર્યની મૂર્તિના ટોપ જેવો મુકુટ અને મોટા બૃટ ઓષ્ટ ગીતે પરદેશી લાક્ષણિકતા દર્શાવે છે અને સૂર્યના કમરુબુધ માટે મૂર્તિવિધાનના ગ્રન્થોમાં મળતો વિષ્ણુ શબ્દ પરદેશી છે સૂર્યમૂર્તિની પૂજા ઈરાની રાજ્ય-કર્તાઓ અને કદાચ વેપારીઓની સાથે ભારતમાં આવી હતી અને 'મગી' (Maggas) તરીકે ઓળખાતા એના પૂજારીઓ પણ આપણા દેશમાં 'મગ' બ્રાહ્મણો તરીકે ઓળખાતા પામ્યા હતા.

પારસકલ—ઈરાની અખાતના કિનારા ઉપરથી આવેલા વેપારીઓના ઉદ્યોગો જૂના કથાગ્રન્થોમાં વારંવાર મળે છે. જૈન આગમગ્રન્થોની ટ્રીકામૂર્તિઓમાં આવતી ડ્યાઓમાં ઘોડાના સોદાગર તરીકે 'પારસીક' વેપારીઓનો ઉલ્લેખ છે એ ઘણું સ્પષ્ટ છે એનું મુખ્ય કારણ એ છે કે જાતવાન ઘોડાઓ ભારતમાં પરદેશી-

માથી આપાત કુપામા આવતા, ¹⁰ હિંચો જનતા ઘોડા અહીં થતા નહોતા 'ગમાયપુ' (બાલકાડ, સર્ગ ૬, સ્લોક ૨૨) મા ઉત્તમ અશ્વો પિયે કહ્યું છે—

કમ્બોજવિષયે જાતિર્વાહીર્વિશ્વ હયોત્તમઃ ।

વનાયુજંબંદીજૈશ્વ પૂર્ણા હરિહયોત્તમૈ ॥

['ક જોજ' એટલે અફઘાનિસ્તાન, 'વાહલીક' એટલે બહામ, 'વનાયુજ' એટલે અગરતાનના અને 'નડીજ' એટલે (મીકાકાગ ગમાનુજના મત પ્રમાણે) સિન્ધુ નદીની સમીપના પ્રદેશમાં થયેલા]

ગુજગતીમાં પ્રચલિત કેટલાક અશ્વવાચક શબ્દો આ રીતે બેલા બેલા છે 'કુકાણુ' એ બુધિશાળી પામિને એક પ્રદેશ જે 'કચકાન' તરીકે ઓળખાતો ત્યાના ઘોડા, 'તોખાર' તે 'તુપાર' પ્રદેશના અર્થાત્ તોખારિસ્તાનના, 'તાણુ' એટલે ફાગમીમાં 'આગળ' એ ઉપરથી અગળી ઘોડાને પણ 'તાણુ' 'તેજુ' નામ મળ્યું, પણ કાળાન્તરે પ્રિસિદ્ધ પ્રદેશના અશ્વને સચવતા આ

10 આ વસ્તુને રસમદ માસગિક નિર્દેશ કરેલો એક શ્લોક અહીં દાખવા બેલા છે રાજશેખરસૂરિના 'પ્રબન્ધમેશ' (જિનવિજયછાની વાચના, પૃ ૧૨૧) અને જિનહર્ષના 'વસ્તુપાલ્યસિત' (સર્ગ ૭ શ્લોક ૩૭૭-૮૪) અનુસાર, મત્રી વસ્તુ પાલ્ય તથા તેનો મિમિત્ર અને શુભરાતના નોંધકચ રાજ્યએનો ૧૨૫૨ પરાગત પ્રવેશિત સોમેશ્વર જો વાર બાતના યાદુ ઉપર ગયા હતા એ સમયે પગ્દેશથી આપાત થયેલા પાદબ્જેને વહાણુમાંથી ત્વારવામાં આવતા હતા વરસાદની ઝટ હોતી અને સમુદ્ર સાન્ત હોતો વસ્તુપાલ્યે ઘોડા સામે બોલ્યું અને નીચેની સમસ્યા મૂકી—

પ્રાવટ્કાલે પયારાશિ વય ગજિત્તવજિત ।

(અર્થાત્ વર્ષાઋતુમાં સમુદ્ર દેમ ગર્જના કરતો નથી ?) ત્યારે સોમેશ્વરે એની પતિ કરી—

અન્ત સુપ્તજગલાધનિદ્રામઙ્ગભયાદિવ ॥

(અદર સૂઈ રહેલા વિષ્ણુની નિદ્રાને બચ થવાના બચથી)

ન્યાયી મસજ વઈ વસ્તુપાલ્યે સોમેશ્વરને સોજ ઘોડા ધનામમાં આપ્યા

નામે અર્થવિસ્તાર પામી કિંચિત્તુ નુષ્ઠમના ઘોડા માટે સામાન્યપણે
વપરવા લાગ્યા

વળી અહીં નોંધવું પ્રસ્તુત થયે કે અલ્પક્રાન્તિકયા વિશ્વવિદ્યા-
વયમાથી અને ગ્રીકોના બીજા વિદ્યાકેન્દ્રોમાથી ગણિત જ્યોતિષાદિ
વિદ્યાઓને અન્ય દેશોમા લઈ જવાનું કેટલુંક ક્રિય આગ્યોતે પાનું છે
જે કે બીજાગણિતમા ગ્રીકોએ કદી નહિ મેળવેલી નિપુણતા ભાગત-
વાગ્દાઓએ પ્રાપ્ત કરી હતી તથા ગણિતની દગારપદ્ધતિની શોધ પણ
તેમણે ઈસવી મનના પાચમા નાલક અગાઉ કરી હતી પરંતુ આગ્યો
દ્વારા જે જ્યોતિષ ભાગતમા આપ્યું એનું પ્રમાણ 'તાજિકસાગ,'
'તાજિકનીલક રી' જેવા સમૃત પ્રશ્નોના નામ પૂરૂ પાડે છે મોગાદ્દને
'દાયમે,' 'કાયમે' જેમા પ્રામદ્વા વર્તુલમા એકલા થઈને ગપાટા
માગતા જેમે એનું મૂળ ભૂમિતિના વર્તુળોના અર્થ વ્યક્ત કરતા
અગ્યો 'દાયરહ' ગણદમા છે

ફારસી-અગ્યો સિનાયની બીજા ભાષાઓમાથી પણ અમ
વાચક ગળે આપ્યા છે ઉપર નિર્દેશિત અમો ઉપગત કેટલાક
સમૃત ફોનોમા 'ખુગશાબ' (ખુગસાનના) ઘોડાઓનો ઉલ્લેખ
છે ભોજદેવના મુસ્લિમકાવર' (પૃ ૧૮૧)મા 'ગોશિકાથુ જાતના
મધ્યમ ઘોડાઓનો ઉલ્લેખ છે હેમચન્દના 'અભિધાનચિન્તા
મણિ'મા ઘોડાઓને તેમના ૨૨ ઉપગથી આપેલા 'દેશીપ્રાય'
નામેમા 'વેરુખાન,' 'ઉકતાહ' 'હલાહ' વગેરે નોંધેલા છે એ
બધા શબ્દો સ્પષ્ટ રીતે કોઈ પર્દેશી ભાષાના છે જે કે કઈ ભાષાના
એ નક્કી થઈ શકય નથી જૂની ગુજરાતીમા ઘોડાની લાસ,
'હય લાસ,' 'તુર ગમ તળી લાસ,' એવા પ્રયોગો વાર વાર આવે
છે મા એમા 'લાસ' શબ્દ 'સમૂહ'વાચક છે પણ કેવળ જાતવ ત

ઘોડાઓના સમૂહ માટે જ 'લાસ' શબ્દ વપરાય છે, ખીજા ગ્રાહ્ય
 પ્રાણીઓના સમૂહ માટે નહિ અર્વાચીન ગુજરાતીમાંના પ્રચલિત
 પ્રયોગોનું ઉદાહરણ આપીને કહીએ તો જેમ ગાયનું 'ધણુ,' ઘેટા
 બકરાનું 'વાવ' અને ભેંસનું 'ખાડ,' તેમ ઘોડાની 'લાસ' ટૂંક 'ભગત
 બાહુમલિ ગસ' (સ. ૧૨૪૧)ના સમયથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં આ
 શબ્દ વપરાતો આવ્યો છે એ પૂર્વેના અપભ્રંશ કે પ્રાકૃત સાહિત્યમાં
 એ અર્થ ॥ એને મળતો કોઈ શબ્દ હજી મારા જોનામાં આવ્યો નથી
 પરંતુ એમાંથી એ શબ્દ મળી આવનાનો પૂરો સંભવ છે નિકમના
 મતગ્રામી ગતકથી આ તર્કના ગુજરાતી સાહિત્યમાં એનો પ્રયોગ
 માલુમ પડતો નથી આ 'લાસ' શબ્દની વ્યુત્પત્તિ હજી નિશ્ચિત
 નથી 'મન્હડદેપ્રગન્વના સે પાદકે શ્રી ડાલાલાઈ દેગસરીએ
 એને સ રાગિમાંથી સિદ્ધ કરવા પ્રયાસ કર્યો છે અને ખીજા એક
 નિદાને સ લક્ષ્મી > લક્ષ્મી > લાક્ષ્મી > લાસ એ ક્રમે એની વ્યુત્પત્તિ
 સૂચવી છે પરંતુ એમાંથી એકેય વ્યુત્પત્તિ મને પૂરતી પ્રતીતિ જતક
 લાગતી નથી કાગ્ની કે અગ્નીમાં ઉપયુક્ત અર્થ વ્યક્ત કરતો
 લાસ અર્થ ॥ એને મળતો કોઈ શબ્દ નથી એમ એ ભાષાના તજ્જ્ઞોને
 પૂછતા જણાય છે એટલે કાગ્ની-અગ્ની સિવાયની ખીજા કોઈ
 પગદેરી ભાષામાંથી એ શબ્દ આવ્યો હશે ઘોડાઓના પગદેરી નામો
 સાથે અશ્વપાલનના કાર્ય સાથે સંબંધ ધરાવતા ખીજા કેટલાક શબ્દો
 પણ આ રીતે અહીંની ભાષામાં દાખલ થયેલા હોવા જોઈએ
 માણિખ્યમ્ દગ્ધગૃહિત 'પૃચીચન્દ્રચરિત્ર' પદ્યનાભૂત 'કાન્હડદે
 પ્રબન્ધ,' ત્રિગસિદ્ધિત 'ઉપાહરણ' લાવણ્યસમયકૃત 'ત્રિભવપ્રગન્વ'
 આદિ જૂના ગુજરાતી કાવ્યોના અશ્વખર્જનોમાંના સંખ્યાબંધ
 શબ્દોના અર્થ હજી અપ્રાપ્ત ગયા છે એનું મુખ્ય કારણ આ છે
 ભારતમાં પણ સિન્ધમાં અને તેની નજદીકના કન્ધમા ગોંચી જાતના
 ઘોડાનો ઉછેર મોટા પ્રમાણમાં થતો એમાં આગળ અને ઇરાની
 જેવી પ્રજાઓનો વહેલો થયેલો સંપર્ક કારણભૂત છે સિન્ધની બે

ચીત્તે પ્રખ્યાત હતી—ખનિજ મીઠું અને ઘોડા. એ કારણે સંસ્કૃતમાં એ બેયને માટે સંઘવ ગણે છે. ‘નૈવધીયચરિત’કાર શ્રીહર્ષે એક સ્ત્રિષ્ટ શ્લોકમાં સિન્ધના લશ્કરી ઘોડાઓ (સંઘવાઃ) ની રમતોનો ઉલ્લેખ કરવા સાથે સિન્ધમાં એક કાળે વ્યાપક રીતે પ્રચલિત બોદ્ધ ધર્મના અનુયાયીઓ (સંઘવાઃ) નો પણ નિર્દેશ કર્યો છે—

ધમ્મચરાસ્તસ્ય નૃપસ્ય સાદિનો
જિનોક્ષિપુ આદતયંચ સંઘવાઃ ।
વિહારદેશ સમવાપ્ય મણ્ડલી—
મજ્જારવન્ મૂરિતુરક્કમાનપિ ॥

(સર્ગ ૧, શ્લોક ૭૧)

આ સાથે સ્વાભાવિક રીતે આપણે ગુજરાતી જેવી અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓમાં ફારસી-અરબી શબ્દોના આગમ ઉપર આવીએ છીએ. ગુજરાતમાં મુસ્લિમ રાજ્યસત્તાના સ્થાપન સાથે આવા શબ્દોના પ્રવેશને મોટો વેગ મળ્યો એ ખરું, પણ ત્યાર પહેલાં ઘણા સમયથી, ઉપર જણાવ્યું એવાં કારણોએ, આ શબ્દો આપણી ભાષાઓમાં મુપરિચિતતાની રીતિએ વપરાતા થઈ ચૂક્યા હતા. સ. ૧૨૪૧ના ‘ભરત-આહુબલિ રામ’માં ‘વખત’ અને ‘સાબાન’ જેવા શબ્દો છે અને સં. ૧૨૯૦ની જિનભદ્રકૃત ‘પ્રજન્ધાવલિ’માં ‘દરવેશ,’ ‘મસીતિ,’ અને ‘સુરત્રાણુ’ જેવા શબ્દો છે. ગુજરાતમાં મુસ્લિમ રાજસત્તાની સ્થાપના પછી માત્ર અગિયાર વર્ષે, સં. ૧૩૭૧માં રચાયેલા અબ્દેવસૂરિકૃત ‘સમગરાસ’માં સુલ્તાન અલાઉદ્દીનના સૂબા અલફખાનની સંમતિપૂર્વક શત્રુંજય ઉપરના જૈન મંદિરોના છણોદ્ધારનું વધુન હોઈ એમાં સંખ્યાબંધ ફારસી-અરબી મૂળના શબ્દો વપરાયા છે.¹² એ પછી ફારસી-અરબી શબ્દોનો બહોળો પ્રયોગ

12. એ શબ્દો નીચે પ્રમાણે છે—પાતસાદિ, સુરત્રાણુ, અલખખાનુ, હિંદુ, મીરમલિક, વનુપાનુ, વાનુ, અડદાસિ, ફુનિય, હજ, ફુરમાણુ, અહિદર, મલિક, ખજમન, સન્દાર

સૌ પહેલાં શ્રીધર વ્યાસદૃત 'રુદ્રમલ્લ છંદ' અને પદ્મનાભના
 'કાન્ધકદેવપ્રબન્ધ'માં દેખાય છે. આ બન્ને વીરરૂપપ્રધાન કાવ્યોમાં
 સુરિલ્લમ સ્વરૂપ સાથે રાજપૂત રાજાઓના સંઘર્ષનું નિરૂપણ હોઈ
 મુખ્યત્વે લશ્કરી પરિભાષાના તેમજ લશ્કર સાથે સંબંધ ધરાવતી
 વસ્તુઓને લેખકો શબ્દો પુષ્કળ વપરાયા છે, તે ઉપરથી એ અનુમાન
 થાય છે કે સાહિત્યમાં જેમનો પ્રયોગ એ કાળે મળતો નથી એવા
 ઘણા ફારસી-અરબી શબ્દો સોડોની બોલાતી ભાષામાં તે પ્રચારમાં
 હશે.જ. એવા શબ્દો સમયજતાં ઘરગથું વપરંગના બનતા ગયા
 અને જૂના સંસ્કૃત શબ્દોને એમણે ઘણા દાખલાઓમાં સ્થાનપ્રદ
 કરી દીધાં એ આપણે જોઈએ છીએ (વ્યાખ્યાન ૪). ગાન્ધવહીવટના,
 બાગબગીચા અને હોજને લગતા ખાત-પાત અને પોશાકને
 લગતાં-ઘણાં ઇસ્લામી શબ્દો એ કાળે તથા એ પછી આપણી
 ભાષાઓમાં આવ્યાં. હિન્દુપત પાદશાહી આયુ રાખવાનો પ્રયત્ન
 કરનાર પેગવાઓની રાજવહીવટની પરિભાષામાં ફારસી-અરબી
 શબ્દોનું વૈપુલ્ય એમની પૂર્વે સુપ્રચલિત થઈ ચૂકેલી મોગલોની રાજ-
 શાસન-પરિભાષાની અસરથી જ સમજાવી શકાય. 'હિન્દુપત પાદ-
 શાહી'માં 'હિન્દુ' અને 'પાદશાહી' એ બન્ને શબ્દો પરદેશી છે એ
 ખુબી ધ્યાન ખેંચે એવું છે. ઉર્દૂ ભાષાને ઉદ્ભવ એ ઐતિહાસિક
 અસરનું પરિણામ છે 'જ્યાં પાદશાહનો નિવાસ હોય તે શહેર અથવા
 સ્થળ' એ અર્થમાં 'ઉર્દૂ' શબ્દનો પ્રયોગ અકબરના કંટલાક
 સિક્કાઓ ઉપર છે. એ શબ્દ-તુર્કી વિજેતાઓની સાથે ભારતમાં
 આવ્યો હતો. મૂળ તુર્કી શબ્દનો અર્થ 'તંબુ, છાવણી અથવા
 મુકામ' એવો છે. તુર્કી અને મોગલ સંઘર્ષોના તંબુઓ એ જ
 એમના દરબારો હતા મોગલ રાજદરબારો, ભારતીય બની જતાં
 છતાં, એ તુર્કી શબ્દથી જ ઓળખાતા. દરબારી વાતાવરણની
 અસરમાંથી 'ભારતીય આય' બધાગણવાળી અને ફારસી-અરબી
 અને તુર્કી શબ્દ-ભંડોળના વૈપુલ્યવાળી જે એક સંપર્કભાષા

ભારતમાં પેદા થઈ એને ૧૭મી સદીમાં ‘ઝબ્બાને ઉર્દૂ’ અથવા ‘ઝાવણીની ભાષા’ એ નામ આપવામાં આવ્યું. ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિની સમગ્ર ભાષા ઉપર થયેલી અસરનાં બીજા કેટલાંક ઉદાહરણ આપી શકાય. વિશિષ્ટ એંગ્લો-ઇન્ડિયન શબ્દો અને રૂઢિ-પ્રયોગો અંગ્રેજીમાં ‘હોબ્સન-જોબ્સન’ (Hobson-Jobson) નામથી ઓળખાય છે અને એવા પ્રયોગોના જ્ઞાન પણ તૈયાર થયા છે.¹³ ‘હોબ્સન-જોબ્સન’ એ તાજિયામાં થતા ‘યા હુમેન ! યા હુમેન !’ના પોકારોનું મિટ્ટિંગ સિપાઈઓએ કરેલું રૂપાન્તર છે. એ જ રીતે અમેરિકામાં બોલાતા અંગ્રેજીમાં શબ્દોનો અર્થગત વિકાસ ઇંગ્લેન્ડથી ભિન્ન રીતે થયો છે, અને એ વિષયનું તુલનાત્મક અધ્યયન કરતા ગ્રંથો લખાયા છે. ઑસ્ટ્રેલિયા અને બીજા સંસ્થાનોમાં પણ અંગ્રેજી જુદી રીતે વિકસ્યું છે. આપણા દેશની વાત કરીએ તો સૈકાઓ પહેલાં દક્ષિણ ભારતમાં જઈને વમેલા મૌર્યશ્રી બ્રાહ્મણોના શબ્દોમાં જૂની ગુજરાતીની સ્પષ્ટ અસર જણાય છે; ¹⁴ કેમ કે ગુજરાતી ભાષા બોલનાર મુખ્ય સમુદાયથી જુદા પડ્યા પછી તેઓ ગુજરાતમાં આવું ગૃહેષ ભાષાવિકાસથી અસ્પૃશ્વ રહ્યા, અને જે પ્રદેશમાં પોતે વસ્યા એની ભાષાની અસરો ત્રીજા સિવાય ગંદી શક્યા નહિ. ઉત્તર પ્રદેશમાં જઈને વમેલા ગુજરાતી નાગરો અને મધ્ય પ્રદેશમાં વમેલા ખેડાવાળા બ્રાહ્મણોની કે હૈદરાબાદ રાજ્યમાં વમેલા પટોળાં વણનાર ગુજરાતી સાળવીઓની ભાષા માટે પણ લગભગ એવું જ કહી શકાય.

13. જેમ કે ફર્નલ હેનરી થ્રલ અને એ સી હુર્નેલ, Hobson-Jobson: being A Glossary of Anglo-Indian Colloquial Words and Phrases.

14. જુઓ ‘પ્રસ્થાન,’ વૈશાખ સ ૧૮૮૨ માં શ્રી નગીનદાસ પારેખનો લેખ, ‘બૃહદ્ ગુજરાતની એક વિસરે પડેલી પ્રાચીન શાખા’ વળી ‘મલમધુ’ સાપ્તાહિકના મુવર્ણિકામાં મૌર્યશ્રી બ્રાહ્મણો વિષે શ્રી. સ્તમભિરાવ ભીમરાવનો લેખ.

આર્થ લાભાએ દિગ્વિજય કર્યો ત્યાર પૂર્વે જે પ્રજાઓ અહીં વસતી હતી તેમની લાભાઓ તથા આર્થ લાભા અહીં સુસ્થિર બની ચૂકી સાર પછી અહીં જે પ્રજાઓ આવી અને વસી એમની લાભાઓ કોઈ ને કોઈ સ્વરૂપમાં પોતાની અંસરો મૂકી મઈ છે. જે શબ્દોને આપણે 'દેશ્ય' ગણાવીએ છીએ એટલે કે જેમના મૂલ વિશે આપણું અજ્ઞાન જાહેર કરીએ છીએ તે, આવી પ્રજાઓના ઘણું-ખરું હોય છે. જે ગુજરા ઉપરથી આપણા પ્રાન્તને ગુજરાત નામ મળ્યું અને આપણા ખેડૂત અને કારીગર વર્ગમાં જેમની વસ્તી સારા પ્રમાણમાં છે એમની મૂળ લાભા કેવી હશે અને એમનું શબ્દભંડોળ ગુજરાતી લાભામાં કેટલે અંશે સ્વીકારાયું હશે એ ચોક્કસપણે કહેવાનાં સાધનો આપણી પાસે નથી. પણ ખાંસ કરીને પશુપાલન, ખેતી અને પશુપક્ષિમૃદિને લગતા કેટલાયે શબ્દો એમની પામેથી આવ્યા હશે. ગુજરાતી લાભાના શબ્દોનું એકાદ નાનું સરખું ભંડોળ પણ નિશ્ચિતપણે એકત્ર કરી શકાય એવા પુરાવા જે પ્રાપ્ત થાય તો લાભા અને ઇતિહાસ બન્ને ઉપર એથી નવો જ પ્રકાશ પડે એમાં સંશય નથી. જે પરદેશી શક પ્રજામાંથી રાજપૂતો થયા તેઓની સાંસ્કારિક પરંપરા પુરાણોના ક્ષત્રિયોથી અનેક રીતે જુદા પ્રકારની છે. આ સંબંધે પુરાણોમાં જેમનો ઉલ્લેખ મળે છે એ 'શાકદ્વિપીય' બ્રાહ્મણોની નોંધ પણ લેવી જોઈએ. શક રાજાએ પ્રાર્થનાતર યુગમાં 'શાહિ' (સરં 'શાહ') કહેવાતા. ગુપ્ત સમ્રાટ સમુદ્રગુપ્તના અલ્હાબાદના સ્તંભલેખના કથન પ્રમાણે, 'દેવપુત્ર શાહિશાહાનુ-શાહિ'એ સમુદ્રગુપ્તનું વર્ચસ્વ સ્વીકાર્યું હતું. 'દેવપુત્ર શાહિશાહાનુ-શાહિ' એ કુશાણ રાજાઓનું વિગિદ્ધ બિરુદ છે અને તે કુશાણ સિલ્લાઓ ઉપર અંકિત કરેલું હોય છે. ('સહેનશાહ' આ ઉપરથી આવેલ છે.) જૈન આગમસાહિત્યમાં શકો માટે શાલિ અને સાહિનો પ્રયોગ છે. શકોની જેમ હૂણોની લાભા માટે પણ કોઈ નોંધપાત્ર સાહિત્યિક પ્રમાણ રહ્યું નથી, પણ થોડા છુટાછવાયા ઉલ્લેખો

મળે છે. ‘પૃથ્વીચન્દ્રચરિત્ર’ (પ્રા. ગુ. કા. સં., પૃ. ૧૨૫) તથા ‘કાન્હડદેવપ્રબંધ’ (૩-૩૮, ૪-૪૪) માં ‘હૂણુ’ જાતિના રાજપૂતનો ઉલ્લેખ છે, ગુજરાતના રબારીઓમાં ‘હૂણુ’ અટક છે, તથા શ્રી. સુન્દરમની ‘ગદી’ નવલિકામાં બારેયા જાતિનો એક યુવાન પોતાને સાસરે આવે છે એનું સ્વાગત એની સાળીઓ ‘આશા હોણુ (હૂણુ) આવ્યા ! આશા હોણુ આવ્યા !’ એવા શબ્દોથી કરે છે તે ઉપરથી ‘હૂણુ’ જાતિ અહીંની પ્રજામાં કેવી રીતે સમાઈ ગઈ હશે એનો કંઈક ખ્યાલ આવે છે. ।

ઉત્તરોત્તર લંબાતા ઇતિહાસને કારણે સંસ્કૃત, કરતાં પણ અર્વાચીન ભારતીય આર્ય ભાષાઓમાં આર્યોત્તર શબ્દોનું પ્રમાણ વધારે છે. એમાંનું કેટલુંક સંસ્કૃતના વારસા રૂપે છે અને કેટલુંક સ્વતંત્ર રીતે આવેલું છે. ગુજરાતના ઐતિહાસિક ભરૂચ શહેરનું મૂળ સામાન્ય રીતે સંસ્કૃત મૃગુકચ્છ આપવામાં આવે છે. પણ મૃગુકચ્છ ઉપરથી વાગવ્યાપારના ક્રમે ‘ભરૂચ’ સિદ્ધ ન થાય. પુરાણાદિમાં—ખાસ કરીને પ્રાચીનતર અંગોમાં—મૃગુકચ્છ નહિ, પણ મરુકચ્છ કે મારુકચ્છ રૂપ મળે છે, અને પ્રાકૃત તથા પાલિ સાહિત્યમાં મરુચ્છ-મરુચ્ચ છે તે મરુકચ્છમાંથી સ્વાભાવિક ક્રમે વ્યુત્પન્ન થઈ શકે અને એમાંથી ગુજરાતી શબ્દ ‘ભરૂચ’ આવે તથા મરુકચ્છ શબ્દ ઓરટ્ટો-એશિયાઈ મૂળનો હોવાનું પુરવાર થયું છે¹⁵ સમુદ્ર કિનારાના અને નદીતટના બીનાશવાળા પ્રદેશ માટે પાલિ અને પ્રાકૃતમાં કચ્છ શબ્દ છે. જેમાં માલુકાની વેલો હતી એવા એક વિશિષ્ટ બીના પ્રદેશનું નામ ‘જ્ઞાતા-ધર્મ’ કથા સૂત્રમાં માલુયાકચ્છ આપ્યું છે. ભારતના પશ્ચિમ કિનારે આવેલા ‘કચ્છ’ પ્રદેશનો પણ એવો અર્થ હોઈ શકે. પાલિ અને પ્રાકૃત કચ્છની વ્યુત્પત્તિ સામાન્ય રીતે સંસ્કૃત કલામાંથી આપવામાં

15. ‘ગુજરાત સરોવરન મરુણું ત્રૈભસિક,’ ગ્રન્થ ૭, અક ૪ માં ડૉ હસમુખ સાંખિયાનો લેખ.

આવે છે, પણ ઉપર બતાવ્યું તેમ, એ શબ્દ આર્યોના હોવો જોઈએ મૂળ શબ્દનું વક્ષા એ બનાવી કાઢેલું સરૂત રૂપ હોય અને 'કાખ'નો અર્થ. એમા સાદર્યથી નિષ્પન્ન થયો હોય 'કાછ,' 'કાછડી,' 'કાછોટો' વગેરે શબ્દો પ્રાકૃત રૂપ વચ્ચે ઉપરથી આવ્યા છે એ તો દેખીતું છે એ જ રીતે વિગિદ્ધ નેદીવાચક ગંગા શબ્દ મૂળ સામાન્ય નેદીવાચક એક ઓગિદ્ધ શબ્દમાંથી આવ્યો હોવાનું વિદ્વાનો માને છે ('ભારતીય આર્ય ભાષા અને હિન્દી,' પૃ. ૫૨-૫૩).

ઘણીખરી અર્વાચીન ભારતીય ભાષાઓમા 'વીસ'ની સંખ્યા માટે 'કાડી' અથવા 'કુડી' શબ્દ વપરાય છે તે ઓડ્રો-એશિયાઈ મૂળનો છે એ પ્રો. પ્રિયુરકીએ બતાવ્યું છે¹⁶ વીસની સંખ્યાને એકમ ગણવાનું માનવ ગરીરની વીસ આંગળીઓ ઉપરથી સંજયું હશે એમ મનાય છે, પણ વીસ અને વળીઓ જેની જ ગવની પેદાશ માટે આ ગણતરી સ્વીકારાયેલી છે એ જાનું ઓડ્રો એશિયાઈ મૂળ સ્વીકારવા માટેનું એક સહાયક પ્રમાણ છે. 'પતંગ'માં વાંસની સળીઓ વપરાય છે માટે એની ગણતરીમાં પણ 'કાડી'ના એકમ સ્વીકારાયો હશે ?

આપણી ભાષાઓમા દ્રાવિડી અથવા પ્રત્યંક નોંધપાત્ર છે મોહે-જે દડોના વતનીઓ દ્રાવિડ હતા એવો ઘણાખૂંડ તર્કનોનો મત છે. જો કે આથી ભિન્ન મત પણ બીજાઓએ આપ્યો છે, પગનું મોહે-જે દડોની લિપિનો શંકાગ્રસ્ત હોવા થાય તહિ ત્યાં મુધી આ પ્રશ્નોનો છેવટનો નિષ્કર્ષ થવો સંભવિત નથી. પણ ભારતીય આર્ય અને ભારત ઈરાની બોલીઓની વચ્ચે, બહુચીસ્તાનની સરહદ ઉપર બાહુઈ જેવી દ્રાવિડી ભાષાનો એક નાનકડો ટાપુ આજ મુધી વિદ્યમાન છે એ વસ્તુ માત્ર વાચ્ય ભારતમા જ નહિ, પણ અત્યારે દ્રાવિડી

16 Pre Aryan and Pre Dravidian in India, Introduction, pp XIII-XIV.

ભાવાનિતાગ્ની બહાર આવેલા અન્ય પ્રદેશોમાં પણ દ્રાવિડ ભાષાનો પ્રચારનું સૂચન કરે છે સ સ્કૃતમાં દ્રાવિડ ગળદોનો અસ્તિત્વ વિષે આપણે અગાઉ ચર્ચા કરી છે અર્નાચીન ભારતીય આર્ય ભાષાઓમાં તદ્દન સાવાગ્ણુ વસ્તુઓ કે ભારો માટેના દ્રાવિડ મૂળના શબ્દોનું અસ્તિત્વ જોતા ખાસ કરીને ગળદો હોળમાં દ્રાવિડ તત્ત્વનો કેટલો મહત્ત્વનો ફાળો એ એનો ખ્યાલ આવે છે ભાષાના અ તરંગ ઉપર પણ દ્રાવિડની કટનીક અસર હાય એમ બને જેમ કે ગુજરાતી માગ્વાડીમાં રિત અર્ રિત—‘એ’ ‘ઓ’ ના મૂળ વિષે આધાર-ભૂત નિર્ણય હજી થઈ શક્યો નથી એનો સબ દ્રાવિડ ભાષા જોમાના આ પ્રકારના ઉચ્ચાર સાથે કેટલો એ તપાસનાં જેવું છે

પણ આપણે ગળદો વિષે નાત ત્રીએ ગીતીદ ડાની રમતમાં વપરાતા ‘નકટ’ લેણું આનિ ગળદો, ‘એલચી’ તથા ‘ઓડ’ ગળદો કનડમાંથી હોવાનું શ્રી નગસિહગન દિવેટિયાએ બતાવ્યું છે ૨૭ આના ગળદોની યાદો નધારે મોની થઈ ગઈ એમ છે ‘ઘોડા’ના નારિડી મૂળ વિષે આપણે ત્રીજા વ્યાખ્યાનમાં ચર્ચા કરી છે બાવનાચ ન કે ‘બાવનાચ દત’ ગળદ ખાસ કરીને જૂના ગુજરાતી સાહિત્યમાં વપરાય છે ૨૮ એની વ્યુત્પત્તિ ગુજરાત વિદ્યાપીઠના ‘સાધ’

૧૭ ‘ગુજરાતી ભાષા અને સહિત્ય (વિ મન ફાર્લે રેઝનિક્વ લેક્ચર્સ)’ ભાગ ૧, પૃ ૫ ૬૨

૧૮ હાહરણ તરીકે જુઓ—

(૧) નિસિડ બાવનું ચ દન, હસ્યા જહના સીતન મન હસ્યા
મહીયમ સજ્જન

—‘પૃષ્ઠીય દ્રવ્યનિ (પ્રવીન સુર્જર કેવલસ અદ્ધ ’ પૃ ૧૨૭)

(૨) તે ઘોડા ગગાહકિ સ્નાન કરવ્ય તેહ તમે સરિ જમવપૂલ કીધી
તેહ તણી પૂઠિ બાવના ચ દન હાયા દીધા

—‘કાલદેવજન્ય ’ ૨૭ આદિતિ પૃ ૧૧૫

નેડણીકાશ'ની ચોથી આવૃત્તિમાં વાવન (સં.) + ચદન (સં.) એ રીતે આપવામાં આવી છે એ યોગ્ય નથી. 'વાવના ચદન' એનો અનુવાદ-સમાસ (Translation-compound) છે, જેમાં એક જ અર્થના, વિલિન લાગામાંથી આવેલા બે શબ્દો વપરાયા છે. 'વાવન' કનડ શબ્દ છે અને એનો અર્થ 'ચદન' થાય છે. 'ગુંડા-નિશાન,' 'ત્રીલ-બેરિરટર,' 'કોર્ટ-કચેરી' વગેરે આ પ્રકારના સમાસો તરફ ત્રીજા વ્યાખ્યાનમાં ધ્યાન દોરેલું છે. 'સગડ' (કેડી, પગવાટ)નો પ્રયોગ સૌરાષ્ટ્રની બોલીમાં થાય છે, પણ કનડમાં 'સગર' શબ્દ એ જ અર્થમાં છે. 'ગુંડા'નો અર્થ ત્યાં પરથર છે, તે ઉપરથી જમીનનો અમુક ટુકડો (જેમાં પથ્થરનાં નિશાનથી સીમા બાંધી હોય) એનો અર્થકેર થઈ 'ગુંડા' શબ્દ આવ્યો લાગે છે. 'ઓલગ' (સેવા) અને 'ઓલગલો' (સેવક) એ શબ્દો જૂની ગુજરાતીમાં વ્યાપક છે. અર્વાચીન ગુજરાતીમાં 'ઓળગ' શબ્દ એ જ અર્થમાં છે, પણ 'ઓળગલો'નો અર્થ 'ભંગી' થાય છે. એની વ્યુત્પત્તિ શરઆતમાં આપણા કેટલાક વિદ્વાનો અવલગન ઉપરથી સિદ્ધ કરવાનો દુરાકૃષ્ટ પ્રયત્ન કરતા હતા; એ શબ્દ પણ કનડમાં 'ઊગિગ' સ્વરૂપે છે તથા 'ઓલગ,' 'વોળગ,' 'વોળગવટ,' 'ઉલિગ' એવાં વિલિન રૂપે પ્રાચીન મરાઠીમાં હોવાનું જણાયું છે. 'કેળવલુ,' 'કેળવણી' શબ્દનું મૂળ સંસ્કૃત કે પ્રાકૃતમાં જણાતું નથી; ને કે 'ખિલવણી કરવી' એ અર્થમાં 'કેલુ' ક્રિયાપદનાં રૂપો જૂની ગુજરાતીમાં વ્યાપક પ્રચારમાં છે. 'કેળે' ક્રિયાપદ 'કાળજીવેલી' એ અર્થમાં કનડમાં છે 'ગૂડી' શબ્દ જૂની ગુજરાતીમાં

(૩) વાવનચદન વડળી ચલ્લિ, નગરિ બાહિરિ નરી નિહા વહિ
—મતિસારદત્ત 'કર્પૂરમંજરી,' પંખિ ૩૮૮.

(૪) વાવના ચદનની બહેક આમળ, ક્રોશો રોએ ખીર ?
કમ્પુ નીર નવચ્છલું, જહાં રસ કપિહાનુ નીર ?
—'અખેખીતા,' કડવું ૨, કડી ૫.

‘પતાકા’ના અર્થમાં ઠર ઠર વપરાયો છે, એને પણ સાધારણતયા દેશ્ય
 ગણવામાં આવે છે. પણ ‘ગુફિ’ શબ્દ કનડમાં આ જ અર્થમાં છે.
 ચૈત્ર સુદિ પડવોને ‘ગૂડી પડવો’ કહેવામાં આવે છે. એ દિવસે
 ઘરને આંગણે પતાકાઓ બંધાતી. ચૈત્રી વર્ષારંભકૃત્યવની સ્મરણે
 આ શબ્દ પણ દક્ષિણ ભારતમાંથી આવ્યો. સંખની કોડીના અર્થમાં
 ‘ખોડિઅ’ કે ‘ખોડિ’ શબ્દ અપભ્રંશમાં તથા જૂની ગુજરાતીમાં છે,
 એ પણ દ્રાવિડી મૂળનો હોઈ કનડમાં છે. શેઠડીનો રસ કાઢવા
 ‘કોલુ’ પ્રાકૃતમાં કોલ્લુવ રૂપે છે; સંસ્કૃતમાં એ નથી એટલે દેશ્ય શબ્દ
 કનડમાં ‘કોલ્લુ’ શબ્દ હોઈ એનો અર્થ ‘લાકડું’ થાય છે. પણ
 એ યંત્ર લાકડાનું જ બનતું, એટલે અર્થસંક્રાંતી પ્રક્રિયાઈ દેખાતી
 રસ કાઢવાના લાકડા માટે આ શબ્દ રહ થયો. પ્રાકૃતમાં ‘નગુર’
 શબ્દ ‘નગુરરક્ષક,’ ‘કોટવાલ’ના અર્થમાં છે, પણ એ જ
 સંસ્કૃતમાં મળતું નથી. જો કે જૈન સંસ્કૃતમાં પ્રાકૃત શબ્દો
 આ તલવર શબ્દ પ્રયોજાયો છે ખરો. જૂની ગુજરાતીમાં ‘તલ્લાર’
 અર્થમાં ‘તલ્લાર,’ એવા રૂપે મળે છે કનડ અને ‘તલ્લાર’ શબ્દ
 શબ્દ છે અને એમાંથી તે જૂની મરાઠીમાં ‘તરલુ’ થયું
 છે, જ્યાં એનો અર્થ ‘પહોરેગીર’ થાય છે. ખરો અર્થ ‘તલ્લાર’

આજે પણ 'તલવર' અટક તરીકે જોવામાં આવે છે 'પૂરણાચી
 યોળી આણિ વૃપાચી હોળી' એ મરાઠી કહેવતમાંના
 'વૃપ' શબ્દનો અર્થ 'ધી' છે; 'વૃપ' શબ્દ કવચિત્
 ગુજરાતીમાં પણ પ્રયોગ્ય છે; તેમજ 'વૃપ' શબ્દનો આ જ
 અર્થ છે. 'સુન્દર'ના અર્થમાં જૂની ગુજરાતીમાં વપરાતો 'અવવે-
 સર' શબ્દ 'અલવ' અને 'અવર' એ બે અંગોને બન્યો છે.
 જૂની દ્રાવિડ ભાષામાં 'અળવ' અને 'અડવ' એ સુન્દરતાવાચક
 શબ્દો હતા એમ બતાવાયું છે. જુલ્લ, જુલ્લવ, અલદાર વગેરે
 સુન્દરતાવાચક સંસ્કૃત શબ્દો એ દ્રાવિડી વાચકો સાથે સંબંધ
 ધરાવે છે. જૂની ગુજરાતીમાં જ્યાં 'અવવેસર', 'અલવિ' જેવા
 પ્રયોગો આવે છે ત્યાં તેમનો અર્થ 'હળવે' નહિ પણ 'સહજપણે',
 'લીલાપૂર્વક', 'સુન્દરતાપૂર્વક' એવો છે. 'અવવેસર'માંનું 'અવવ'
 અંગ અહીં રજૂ થાય છે જૂની ગુજરાતી 'હલુઅડ' માથી અર્વાચીન

૨૦ હતાદરમ્ તરીકે જુઓ—

(૧) અલવિદિ અલવદિ બે વડ

—'પૃથ્વીય દ્રવ્યવિત' (પ્રા. ગુ. ૩. સ. ૫૫ પૃ ૧૭૫)

(૨) અલવિદિ લોચન મીથઈ દિયઈ દે સિદિ અદિ;

એકિ હામૃદ મિથુ કમસિ દે રમસિ મરદ બધ મેસિ.

—'વસન્તવિલાસ,' કી ૧૯

(૩) મિહ અલવદિ ઉપાચો કૈલાસ, લોક લગઈ ન ખર્જા સાસ

—શ્રીધરન 'રત્નમૃગદોહરી અપાર' (સજન કી ૭૨૫)

(૪) બે સ્થાપિક અલવિ કુનર, રવામી પ્રેમ ધારક અપાર

—મનિસાહન 'કર્ણવમલરી,' ૫ખિ ૨૪૩

(૫) મુખડે તે નાહુ જોલની, અલવે મૂ મોડે અંમ;

પદમીનીને પ્રેમ વર્જી, જાગવા તે મન કીર ન.

—નાસિદ મદનપૂત 'અનુરીએ', આનુરી ૫મી

(વેનવનના દિવેરવની વાચના, પૃ ૧૬)

ગુજરાતી 'હળવે' આવેલ છે અને તે 'અલ્પવધ'થી ભિન્ન છે સંસ્કૃત નાગવલ્લી ગુજરાતીમાં 'નાગરવેલ' અને છે 'નાગર' એ 'નાગ'ના કેન્દ્રક બહુવચન 'નાગરુ'નું પદી વિભક્તિનું રૂપ છે, એટલે 'નાગરવેલ' રૂપ નિષ્પન્ન થવામાં કેન્દ્રક અસંગી સંભવના છે બાવા ખીજ પણ ઉદાહરણ આપી શકાય એમ છે,²¹ પણ કથનની સ્પષ્ટતા માટે આટલા પૂરતા થઈ પડશે ગુજરાતી ભાષાના શબ્દ લેકાળમાં ખીજ દ્રાવિડી ભાષાઓને મુકામવે કેન્દ્રક ગળદો કે ઈકે નિશેષ' છે એના ઐતિહાસિક કારણો છે પુલકેશી ખીજ (સાતમાં સૈકા) જેવા કહ્વાટકના ચૌકુચ ગળઓનું દક્ષિણ ગુજરાત ઉપર આધિપત્ય હતું કહ્વાટકના ગળદૂટોએ દક્ષિણ ગુજરાતમાં એક સ્વતંત્ર ગળ્ય સ્થાપ્યું હતું વિક્રમના નામાં સૈકા પડેલા કહ્વાટક અતર્ગત પુન્નાટનો એક દિગબર સાપ્તમુદાય સૌરાષ્ટ્રમાં ખાસ કરીને વઢવાણ આસપાસના પ્રેગમાં ગિચા થયે હતો અને પોતાના મૂળ સ્થાન ઉપરથી પુન્નાટ સંતર્ગીકે ઓળખાતો હતો એ સંવના આચાર્ય હરિષેણે વઢવાણમાં સ ૮૮૮ માં 'બૃહતકથાકોશ' નામે સંસ્કૃત કથાગ્રંથ રચેલા છે એની યે પહેલા, સ ૮૩૦ માં દિગબર આચાર્ય નિત્યેતનું 'હરિવંશપુરાણ' વઢવાણમાં રચાયેલું કે²² આ સિવાય પણ ગુજરાતમાં દિગબરની કેટલીક સાહિત્યરચનાઓ થયેલી છે કહ્વાટક એ દિગબર જૈનોનું કેન્દ્રસ્થાન હતો અને ગુજરાત તથા કહ્વાટકનો રાજકીય અને ધાર્મિક સંપર્ક સાથેસાથ વિશ્વેશ હશે ગુજરાતના જ્યેષ્ઠીમદલ બ્રાહ્મણો અને તેમનું મંલયુદ્ધ એ ગુજરાતે કહ્વાટકને

21 નુઓ સાતમી પ્રાચ્યવિદ્યા પરિષદમાં Words from Jāmalesari એ નિબંધ

22 સૌરાષ્ટ્ર દત્તિદાસ પરિષદ મગધ અધિવેશન જ્ઞાનામદમાં રજૂ થયેલો મારો નિબંધ 'વઢવાણમાં રચાયેલા મે દિગબર જૈન ગ્રંથો (મુદ્રિત 'મનનધુ' તા ૧૯૫૧ નવેમ્બર ૧૯૫૦)

કરેલું એક લાક્ષણિક પ્રદાન છે.^{૨૨} સં. ૧૧૮૫ આસપાસમાં, અત્યા-
રના હૈદરાબાદ રાજ્યમાં આવેલ કલ્યાણીના ચૌલુક્ય રાજા સોમેશ્વર
ત્રીજાએ રચેલા સર્વસંગ્રહાત્મક સંસ્કૃત ગ્રન્થ 'માનસોલ્લાસ'ના
'મહાવિનોદ' વિષેના પ્રકરણમાં જ્યેષ્ઠીમહોનો વિગતથી લલ્લેખ છે,
એટલું જ નહિ પણ 'મહાવિનોદ'માં તમામ પદ્ધિઓ તથા વિષયના
નિરૂપણની પદ્ધતિ ગુજરાતમાં જ રચાયેલા 'મહાપુરાણ'ને બરાબર
મળતી છે. સિદ્ધરાજ જયસિંહની માતા મયલુક્ષા કણ્ઠાટકની હતી,
એટલે એ સમયમાં ગુજરાત અને કણ્ઠાટક વચ્ચે કેટલોક સંસ્કાર-
વિનિમય થયો હશે. એ સમયે ભાષાગત સંપર્ક પણ થયો હોવો
જોઈએ. દ્રાવિડી ભાષાઓમાં સંસ્કૃતોત્થ શબ્દભંડોળની પ્રચુરતા છે,
પણ નબ્બ ભારતીય આર્ય ભાષાઓની દ્રાવિડ ભાષાઓ ઉપર શી
અસર છે એ મુદ્દો તથા એ ભાષાઓ ઉપર દ્રાવિડ ભાષાઓની શી
અસર છે એ સંશોધનને પાત્ર બહુ મહત્વનો વિષય છે. સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ
પછી તો દ્રાવિડ ભાષાઓનો અભ્યાસ સવિશેષ અગત્યનો બન્યો છે,
અને આપણાં વિશ્વવિદ્યાલયોમાં એને વાજબી સ્થાન આપવું ઘટે છે.
આપણા સંસ્કૃતિક ઇતિહાસનાં અનેક રહસ્યોની ભાળ એમાંથી મળવા
સંભવ છે.

પ્રાચીન, માધ્યમિક અને નબ્બ ભારતીય આર્ય ભાષાઓ ઉપર
આર્યેતર અસરો અને એના સંસ્કૃતિક અર્થદર્શન વિષે આમ થોડીક
ચર્ચા કર્યા પછી આર્ય ભાષાના શબ્દોનો અર્થસંક્રાન્તિગત વિકાસ
ઇતિહાસ અને સંસ્કૃતિના અભ્યાસ માટે કેટલો ઉપયોગી છે એ કેટલાંક
ઉદાહરણોને આધારે જોઈએ. આ પ્રકારના સંખ્યાબંધ શબ્દો વિષે
અગાઉનાં વ્યાખ્યાનોમાં પણ આપણે યથાપ્રસંગ ચર્ચા કરી છે.

ગ્રામ શબ્દ √ગમ્ 'જવું' ઉપરથી આવેલો ટોઈ મૂળે 'જમભૂમીલ
ટોળી'નો અર્થ વ્યક્ત કરે છે, પણ જે જમભૂમીલ માનવસમૂહ હતો

૨૧. જુઓ 'જ્યેષ્ઠીમહા જ્ઞાતિ અને મહાપુરાણ' એ મળી પુસ્તિકા.

તે એક સ્થળે વસીને સ્થિતિશીલ બન્યો એટલે ગ્રામનો 'ગામ-ગામડું' એ અર્થ વિકસ્યો. સંગ્રામ એટલે જ્યાં અનેક ટોળીઓ એકત્ર થાય તે. આવી રીતે એકત્ર થવાનાં પ્રસંગો માટે ભાગે યુદ્ધ અંગે જ આવે; આથી સંગ્રામ એટલે 'યુદ્ધ.' વેદમાં ડબ્બ શબ્દ 'ભેંસ' અથવા 'જંગલી પોડા'ના અર્થમાં છે, પણ પાછળથી તે 'ઊંટ'ના અર્થમાં પ્રચલિત થયો એ બતાવે છે કે પહેલાં આર્યો જે પ્રદેશમાં વસતા ત્યાં ઊંટ નહોતાં. સિન્ધુ એટલે 'મોટી નદી'; આથી સાત નદીઓના પ્રદેશ સપ્તસિન્ધુ નામે ઓળખાયો. એક વિગિષ્ટ મહાનદી—સિન્ધુ જે પ્રદેશમાંથી વહે છે તે સિન્ધ. એ શબ્દનું પરદેશીઓએ હિન્દ કહ્યું અને સિન્ધુનું હિન્દુ થયું. આ દેશ માટે હિન્દુકદેશ એવો શબ્દપ્રયોગ અત્યંત સાહિત્યમાં સૌથી જૂનો સાતમા સૈકા આસપાસમાં રચાયેલી 'નિશીથચૂર્ણિ'માંથી ઉપલબ્ધ થયેલો છે ('જૈન આગમસાહિત્યમાં ગુજરાત,' પૃ. ૨૧૮). ઇરાનમાં 'હિન્દ'નો અર્થ 'કાળો' થતો અને ભૂમિતિમાં ભારતવાસીઓના નેપુણ્યને કારણે ભૂમિતિના શાસ્ત્રને 'હિન્દશા' કહેતા. પ્રારંભિક મુસ્લિમ વિજેતાઓ ભારતમાંથી ગુલામો પકડી જતા, અને એ કારણે 'હિન્દુ'નો અર્થ 'ગુલામ' કરતા. અંગ્રેજોમાં Slaveનો અર્થ ગુલામ છે, કેમકે એક કાળે સ્લાવ પ્રજામાંથી ટ્યૂટોનિક વિજેતાઓ ગુલામો પકડતા. તરબુચ આ દેશનું કળા હાવાથી ફારસીમાં એને 'હિન્દવાના' કહે છે, અને તે ઉપરથી એ શબ્દ પાછો હિન્દીમાં પણ એ જ સ્વરૂપે આવ્યો છે.

પ્રાકૃતમાં મામાની દીકરી માટે મેઢુળયા (સં. મૈથુનિકા) શબ્દ છે તે મામાની પુત્રી સાથે શોધના પુત્રનો વિવાહ થઈ શકતો એટલું

૨૬. હવારુહતનવજોબ્ધવણસ્સ સે અમ્માપિઝ્ઙ્ઙિ કુલસીલસરિસાણુસ્યા તમ્મિ ચેવ નયરે ઘણવસુસ્સ સત્થવાહસ્સ મજ્ઞા ઘણદત્તાણ ધૂયા નિયમમેઢુળયા જસમતી નામ દારિયા સિરિ વિવ પડમરહિયા, સિરીસ-માણવેસા । તીસે સહ નલ્લણ સે વત્ત । 'વસુદેવ-હિંદી' (મૂલ), પૃ. ૨૭.

જ નહિ પણ એવા વિવાહને પ્રથમ પસંદગી આપવામાં આવતી એનો સ્વયંક છે. સૌરાષ્ટ્રના કાડીઓમાં વહુ પોતાની સાસુને 'ફેઈ' કહીને સંબોધે એ રિવાજ હજી ચાલુ છે. ભાઈ પોતાની પુત્રીનું લગ્ન બહેનના પુત્ર સાથે ન કરે તો બહેન એનાથી રિસાય એવાં વહુને કટલીક જૂની કથાઓમાં મળે છે. મામા-ફેઈના સંતાનોના લગ્ન પ્રાચીન કાળે ખાસ કરીને ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યોમાં વ્યાપક હતાં અને આજે પણ ભારતમાં જુદે જુદે સ્થળે એ પ્રથાના અવશેષો મળે છે.²⁵

'પાકશાસ્ત્ર'ના અર્થવાચક અનેક પર્યાયો સંસ્કૃતમાં છે, 'પણુ પ્રાકૃતમાં એનો એક પર્યાય પૌરાગમ (સં. પૌરાગમ 'નાગરિકનું' શાસ્ત્ર) છે; એ શબ્દ અર્થસંકેતનું સારું ઉદાહરણ હોવા સાથે રસોઈની કળાની ગાંભીર્ય ખિલવણીનો ઘોતક બની રહે છે.' 'વસુદેવ-હિંડી'માં 'પૌરાગમના અનેક ઉત્પત્તિ છે ('વસુદેવ-હિંડી,' અનુવાદ, ઉપોદ્ધાત, પૃ. ૩૬) એમાં એક સ્થળે તો સ્પષ્ટ કહ્યું છે: "પછી અમે વિદેશમાં પૌરાગમ શીખીને, પછી 'પૌરાગમ ચિકિત્સાશાસ્ત્રને અધીન છે' એમ વિચારીને ચિકિત્સાશાસ્ત્ર શીખ્યા" (અનુવાદ, પૃ. ૨૭૪) આ મંબંધમાં એ નોંધવું રસપ્રદ થયે કે દક્ષિણ ભારતના એક પ્રાચીન શિલાલેખમાં જણાવ્યા પ્રમાણે, ય્યાનચુંકુરુ અમહારમાં વૈદક, જૂનવિદ્યા, કાવ્ય, ગત્રવિદ્યા અને કર્મકાંડ શિખવનારા

25. સદૃશત અવિરચક મેઘમ્ત્રીએ એક વાર રૂબરૂ વાતચીતમાં સભાગવેશ ખાતે એના એક લોકગીતમાં નાચિકા પેમાના માલિયા નામે પતિનો નિર્દોશ 'મામાના માલિયા' તરીકે કહે છે. જેમ કે—

વહાણે ચડ્યો. વહાણે ચડ્યો,
મારો મામાનો મલવિયો વહાણે ચડ્યો.

છોડી મેલો છોડી મેલો,

મામા મામાના મલવિયાને છોડી મેલો, દત્તારદિ.

આચાર્યો ઉપરાંત પાકશાસ્ત્રના પણ આચાર્યો હતા (એલ. રાઈસ : Mysore Inscriptions, p.107). અર્થાત્ પૌરાણમ શબ્દ સૂચવે છે તેમ, રસોઈની કળાને સાચા અર્થમાં 'આગમ'ની પદવી મળી હતી.

કુમારામાત્ય એ ગુપ્ત કાળના એક વહીવટી અમલદારની પદવી છે. સમુદ્રગુપ્તના અલ્હાબાદના સ્તંભવેખનો કર્તા હરિયેલુ એ સમ્રાટનો સાધિત્રિશ્લિક અને મહાદંડનાયક હોવા ઉપરાંત કુમારામાત્ય પણ હતો. રાજકુમાર હોવા સાથે જ અમાલ્યપદવી પણ સંભાળતો હેય—જેમકે 'કુમાર કા'લારી'—એવો એનો વ્યુત્પત્તિગત અર્થ થાય. કુમારામાત્યના અર્થ ત્રિષે પુરાતત્ત્વવિદોએ ઘણી ચર્ચા કરી છે, અને દરેક દાખલામાં કુમારામાત્ય રાજકુળનો સભ્ય હોવો જોઈએ એવું નથી એ પ્રકારનો સાધારણુ મત છે. પણ જૈન સૂત્રોની ટીકાચૂર્ણોએ નિશ્ચિતપણે એ પુરવાર કરી આપ્યું છે એમાં કુમારામચ્ચ (સં. કુમારામાત્ય) ગણ્ડ મુલકી ખાતાના અધિકારીઓ મોટે છે અને એમાં રાજકુળનો સંબંધ ક્યાંય આવતો નથી. એક કાળે રાજકુમારોને કારોબારના અનુભવ માટે જવાબદારીભર્યા ઓદ્ધાઓ ઉપર મૂકવાનું ગરૂ થયું હશે ત્યારથી આ ગણ્ડ પ્રચલિત થયો હશે, પણ ત્યાર પછી તે ઓદ્ધા ઉપર આવનાર ગમે તે માણસ માટે એ પ્રચારમાં આવ્યો. ગત્યવ્યવહારની આપણી પ્રાચીન પરિભાષાના અનેક શબ્દોના અર્થો સમજવામાં જોદ્ધ અને જૈન સાહિત્ય ખૂબ સહાયમૂલ થાય છે કેટલેટલના 'અર્થશાસ્ત્ર'ની ગોઠવ અને પ્રકાશન સાથે અનેક નવા સંસ્કૃત શબ્દો જાણવામાં આવ્યા, પણ એ શબ્દોના વાસ્તવિક, સમસામયિક અર્થો જે તત્કાલીન સમાજસ્થિતિમાથી ઉદ્ભૂત થયેલા છે તે સમકાલીન જૈન અને જોદ્ધ સાહિત્યમાના એ પ્રકારના પ્રયોગોની સહાય વિના સમજવાનું મુશ્કેલ છે. એ શબ્દો સાહિત્યિક સંસ્કૃતમાં જવલ્લે જ મળે છે. એમના પાલ્લિ અને પ્રાકૃત રૂપો સામાજિક ઉપરાંત ભાષાકીય સંદર્ભમાં એમને સમજવામાં ઉપયોગી થાય છે.

। શુદ્ધપક્ષ અને કૃષ્ણપક્ષ માટે 'શુદ્ધિ' અને 'વદિ' શબ્દો કેવળ વ્યાકરણ કે વ્યુત્પત્તિને આધારે સમજાવી શકાય એવા નથી. શુદ્ધિ અને વ(વ)દિ શબ્દોને એ પ્રયોગોના જૂના લેખોમાં શુદ્ધિ અને વદિ એવા સંક્ષેપો થાય છે. એ સંક્ષેપો જ જાણે સ્વતંત્ર શબ્દો હોય એમ અહીં પ્રયોજાયેલ છે. અર્વાચીન કાળમાં ખાસ કરીને અંગ્રેજીમાં કેટલાયે સંક્ષેપો સ્વતંત્ર શબ્દોની જેમ વપરાય છે, એટલે આમાં કંઈ આશ્ચર્યજનક નથી, પણ લિખિત ભાષાની બોલાતી ભાષા ઉપર થતી અસરની દૃષ્ટિએ આવા પ્રયોગો નોંધપાત્ર છે.

ગુજરાતના ઇતિહાસમાંથી એકબે ઉદાહરણ લઈએ. શિલા-લેખો આદિમાં રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહનાં બિરુદોમાં એક 'ત્રિભુવન-ગંડ' છે. એમાંના 'ગંડ'ના અર્થ વિષે એક કાળે વિદ્વાનો મુંઝવણમાં પડી ગયા હતા. 'ગંડ'ના એક અર્થ 'ગુમડું' થાય; એ અર્થ કેટલાકે સ્વીકાર્યો હતો અને 'ત્રિભુવનગંડ' એટલે ત્રિભુવનને ગુમડાની જેમ પીડા આપનાર એમ ગણ્યું હતું. પણ પ્રાકૃતમાં ગઢનો એક અર્થ 'કોટવાલ' અથવા રક્ષક છે, અને તે જ અહીં બંધ બેસે છે. ચૌલુક્ય રાજ્યકાળમાં સોમનાથ એ ભારતનું પ્રધાન શૈવ તીર્થ હતું અને સોમનાથના મંદિરના આચાર્યો 'ગંડ' અર્થાત્ તીર્થના રક્ષક કહેવાતા, એ ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિનો વિચાર કરીએ ત્યારે તો 'ત્રિભુવનગંડ'ના અર્થ વિષે કશી શંકા રહેલી નથી. જો કે આ 'ગંડ' શબ્દ આર્યેતર મૂળનો હોવાની સંભાવના રહે છે.

યાત્રા એટલે તીર્થગમન, અને તે ઉપરથી તીર્થના અધિષ્ઠાયક દેવ સાથે જોડાયેલો ઉત્સવ. મધ્યકાલીન ગુજરાતમાં સંસ્કૃત નાટકો દેવમંદિરોમાં યાત્રામહોત્સવ પ્રસંગે ભજવાતાં. બંગાળીમાં લોક-નાટ્યને 'જત્રા' કહે છે, તે આ સાથે સરખાવી શકાય. જૂની ગુજરાતીમાં લેવાઈને 'યાત્ર' કે 'જાત્ર' કહે છે, અને અર્વાચીન ગુજરાતીમાં 'આચર' ત્યાં જાતર' જેવા પ્રયોગોમાં એ અર્થ બરાબર

જળનાઈ રહ્યો છે. ખાસ કરીને નાયક જ્ઞાતિમાં લોકો સારે પ્રસંગે ‘માતાની જાતર’ માને છે. એને મળતા શબ્દો ‘પેખણું,’ ‘નાટારંભ,’ ‘નાટિક,’ ‘ઊંસર’^{૨૭} (સં. મવસર=નૃત્યસમારંભ), ‘કોતુક,’ ‘કોતુકી,’ આદિ છે. જૂના ગુજરાતી સાહિત્યમાંથી એ સર્વના પ્રયોગો એકત્ર કરી, કાલાનુક્રમે એમનો અભ્યાસ કરવામાં આવે તો ગુજરાતના લોકનાટ્ય વિષે ઘણું જાણવાનું મળે. ‘ગુણી જન’ શબ્દ જેનો મૂળ અર્થ ‘ગુણવાન’ છે તે ‘કલાવંત’ કે ‘કલાકોવિદ’ના અર્થમાં વપરાતો થયો એ સમાજના ચોક્કસ વર્ગની રચિત્તું ઘોતક છે.

‘સરસ્વતી’ માટે ‘કાશ્મીરમુખમંડણી’ પ્રયોગ જૂના ગુજરાતી સાહિત્યમાં અનેક સ્થળે છે,^{૨૮} તે મધ્યકાલીન ગુજરાત અને કાશ્મીરના

26. ઉદાહરણ તરીકે જુઓ—

(1) ભરહુ દિ ભુંગલ ભરહરિ, અબધા જીણી ઊંસર કરઇ.

—વીરસિંહદત્ત ‘ઉપાહરણ,’ પંક્તિ ૭૫

(2) પડિ ધરાતલિ, ઊંસરુ બાણુ, રેસિ અડિહ અહૂઆણુ.

—પદ્મનાભકવિ ‘કાન્હડદેવખન્ધ,’ ખંડ ૨, કડી ૧૨૧

(નર્તિકાને બાણુ વાગતાં સાંતલસિંહનો નૃત્યસમારંભ વડી પડે છે, એ પ્રસંગના વર્ણનથી)

27. ઉદાહરણ તરીકે જુઓ—

(1) દરિ કમવાં ભમરા ભમઇ, કાસમીરાંમુખમંડણુ માઇ.

—નાઈહદત્ત ‘વીસલદેવ રાસો,’ કડી ૭

(2) સારદ વહિ અઘાકુમારી, કાસમીરાં મુખમંડણી.

—એ જ, કડી ૬

(3) કાસમીરમુખમંડણુ માડી, વસમી ન જગિ કોઇ ભિરાડી.

—સાલિસુરિ-વ ‘વિરાટ પર્વ,’ કડી ૧

(૪) કાસમીર-મુખમંડણી (હંસગમણી) સરસતિ સામિણી,

—અસાધવદત્ત ‘હંસાલિ,’ કડી ૧

સાંસ્કારિક સંબંધનો સૂચક છે. કાશ્મીર શારદાદેશ તરીકે ઓળખાતો અને કાશ્મીરની પ્રાચીન લિપિ પણ શારદાલિપિ કહેવાય છે. કાશ્મીરમાં પ્રવરપુર પાસે દેવી સરસ્વતીનું ભવન હતું, ત્યાં એક વિશાળ પુસ્તકાલય હતું, અનેક પ્રકાંડ પંડિતો અને કવિઓનું એક પરીક્ષકમંડળ ત્યાં બેસતું અને ભારતવર્ષના સંસ્કૃત સાહિત્યકારો એ પરીક્ષકમંડળ પાસે પોતાના ગ્રન્થો માટે સંમતિની મહાર મેળવવામાં કૃતકૃત્યતા માનતા. સંસ્કૃત પંચમહાકાવ્યો પૈકી 'નેવધ્રીયચરિત'ના કર્તા શ્રીહર્ષે કાશ્મીરના શારદાપીઠમાં વિરાજતી દેવી શારદા તથા કાશ્મીરી પંડિતો પાસે પોતાના મહાકાવ્ય માટે અલિપ્રાય મેળવવા સારુ કેટલી મહેનત ઉઠાવી હતી એની શ્રુતપરંપરા પંદરમા શતકના પ્રારંભમાં થયેલા ગુજગતી પ્રબન્ધકાર રાજશેખર-સૂરિએ પોતાના 'પ્રબંધકોશ' અથવા 'ચતુર્વિંશતિપ્રબંધ'માં વિગતથી આપી છે. ચોલુખ્યયુગમાં ગુજરાત અને કાશ્મીર વચ્ચે જીવતો સંપર્ક

(૫) કાશ્મીરધોરવાસની, વિલા તણી નિધાન !

મેવક કર જોડી કહઈ, આપક વિચાદાન.

—નરપતિશૂર 'પદ્યદંડની વાર્તા,' આદેશ ૧, કડી ૮

(૬) સરસ્વતી સમિભુ પય નમી, માણુ લયિત પસાય;

કાશ્મીરમુખમંડણી, વાંણી દિક મઝ માય.

—દેવશીલશૂર 'વેળાવપચીરી,' કડી ૧

(૭) કાશ્મીરમુખમંડણી બહાપુત્રિ કરિ વીળુ મોહઈ.

—કુસાવલ કૃત 'માધવાનસ ચોપાઈ,' કડી ૧

(૮) કાશ્મીરનિવાસિની સરસ્વતી સમઝું માત.

—મતિસ કૃત 'કર્પૂરમંડી,' પંક્તિ ૬

28. શુભો અખ્યાપક રસિપ્રવાહ છે. પરીખ-સંપાદિત દેવમચન્ડકૃત 'કાવ્યપુ શાસન,' અમેજ પ્રસ્તાવના, પૃ. ૨૫૭. 'સગુલે,' કેજુઅરી ૧૯૫૧ માં મારો લેખ 'ગુજરાત અને કાશ્મીર: પ્રાચીન સાંસ્કૃતિક સંપર્ક.'

હતો. બિલ્હણ જેવા કાશ્મીરી કવિપંડિતો ગુજરાતમાં આવતા; આચાર્ય હેમચન્દ્રને કાશ્મીરવાસિની દેવીની આરાધના કરવા માટે ગુજરાતથી કાશ્મીર જવા માટે પ્રયાણ કરતા ‘પ્રભાવકચરિત’માં વર્ણવ્યા છે; હેમચન્દ્રના ‘શબ્દાનુસાસન’ના લેખનમાં સહાયભૂત વ્યાકરણગ્રન્થો ઉત્સાહ નામે પંડિત—જે પોતે પણ કાશ્મીરી હતા—સિદ્ધરાજની આજ્ઞાથી કાશ્મીરથી લઈ આવ્યો હતો તથા એ ગ્રન્થ તૈયાર થયા પછી એની વીસ નકલો કાશ્મીર મોકલવામાં આવી હતી; મમ્મટ, અલટ, લોલલટ, રુદ્રટ આદિ ‘ટ’કારાન્ત કાશ્મીરી નામેના સાદૃશ્યથી મધ્યકાલીન ગુજરાતના શાસ્ત્રોમાં વજ્રટ, ઊવટ અને આમટ જેવા નામે પડ્યા; કાશ્મીરમાં રચાયેલા સંસ્કૃત ગ્રન્થોની જેટલી પ્રાચીન હાથપ્રતો ગુજરાતના ગ્રન્થલંકારોમાં સચવાઈ છે એટલી ભારતમાં બીજે ક્યાંય નથી જૂના ગુજગતી સાહિત્યમાંનો ‘કાશ્મીરમુખમંડણી’ એ સરસ્વતીના વિશેષણરૂપ શબ્દપ્રયોગ આ ઐતિહાસિક સંપર્કની કથાને અદ્ભુત લાઘવથી રબૂ કરી દે છે.

બીજે એવો શબ્દ ‘ચોલ’ અથવા ‘ચોલ મજ્જ’ છે. પ્રાકૃતમાં ચોલનો અર્થ ‘મજ્જ’ થાય છે. ચોલ દેશની—કારોમાડલ કિનારાના પ્રદેશની આ તરફ આવતી તે એક મુખ્ય પેદાશ હોવાથી તે ‘ચોલ મજ્જ’ તરીકે ઓળખાઈ અને પછીથી એનો સંક્ષેપ ‘ચોલ’ થયો હશે. ચૂડો રંગવાનો લાલ ગ્ગ તે મજ્જ માટે કોઈ પણ રાત્રી વસ્તુને

૨૭. જુઓ હેમચન્દ્રનું અપભ્રંશ અવતરણ—

દેસુન્નાહણુ સિહિન્કદણુ ઘણ-કુટ્ટણુ જ લોહ ।

મનિદ્રુણ અદરત્તિણ સબ્બુ સહેબ્બર હોહ ॥ (૮-૪-૪૩૮)

અર્થાત્ અતિરક્ત (અથવા પ્રેમાસક્ત) મનિષ્ઠને આ લોકમાં દેરોખ્યાટન—દેરાત્યાગ, અગ્નિ ઉપર ઊઠાવવું અને ધણુ વડે કુટાવાનું એ સર્વ સહન કરતું પડે છે.

આમાંનો ‘દેરોખ્યાટન’ શબ્દ સૂચવે છે કે મનિષ્ઠા ન્યાં થતી હતી ત્યાંથી દૂર દેરા જતી હતી.

‘જુતશી’ અવટંકો એની સૂચક છે. નવ ગ્રંથો પૈકીનો એક ગ્રંથ ધીરે ધીરે ગતિ કરતો હોવાથી એને સંસ્કૃતમાં જનનચર કહ્યો છે તથા એનો પર્ણાંશ મન્દ પણ છે. મન્દનો તદ્દલવ ‘માદો’ ગુજરાતીમાં બિમાર માણસ માટે વપરાય છે ત્યાં અશુભ વસ્તુનું હળવા શબ્દ દ્વારા પટંતરે કથન કરવાની વૃત્તિ કામ કરી રહેલી છે. શકુન એટલે ‘પક્ષી.’ પક્ષી સામે મળે કે અમુક પ્રકારનો અવાજ કરે એ ઉપરથી શુભાશુભ કહેવાની વિદ્યા તે શકુનસ્ત. આ પ્રકારની બીજી વિદ્યાઓ કાવસ્ત, જ્વાનસ્ત આદિ પણ છે. શકુનમાં સ્વરવ્યત્યય થતાં ગુજરાતી શબ્દ ‘શુકન’ આવ્યો, અને ગુજરાતી ભાષાના સામાન્ય વલણ મુજબ ‘શુ’માના ‘ઉ’નો લોપ થતાં ‘શકન’ થયો. ‘દશા બેડી છે’ એવા પ્રયોગમાંનો ‘દશા’ શબ્દ ગ્રહદશાનો સંક્ષેપ છે. ‘પનોતી,’ ‘કન્યારાશિ,’ ‘બારમો ચંદ્ર,’ ‘નામરાશિ,’ ‘બિયાબારું’ જેવા શબ્દો તથા જુદા જુદા વારે જન્મેલાં બાલકોનાં નામ તે વારના નામ ઉપરથી પાડવાની પદ્ધતિ પણ જ્યોતિષની અસર સૂચવે છે. ‘લક્ષણ,’ ‘કુલક્ષણ,’ ‘મુલક્ષણ,’ ‘બત્રીસલક્ષણો’ આદિ શબ્દો સામુદ્રિકને લગતા છે. ‘બલિ’ અને ‘બલિદાન’ શબ્દો મૂળે પશુબલિયુક્ત યજ્ઞક્રિયાના છે, પણ એમના અર્થોનું હવે બિહારીકરણ થયું છે. આવાં બીજાં ઉદાહરણ આપી શકાય.

સ્થળનામોનો અભ્યાસ ભાષા અને વ્યુત્પત્તિ ઉપગંત ઇતિહાસ અને સમાજશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ઘણો અગત્યનો છે. ખાસ કરીને પંજાબ અને વાયવ્ય સરહદના ગામોના નામ સાથે ગુજરાતનાં સ્થળનામોનું ધ્યાન ખેંચવું સામ્ય છે. જેમ કે કંદલાર (જેનું સંસ્કૃત નામ ગાન્ધાર છે) અને ગુજરાતનું ગંધાર, સિયાલકોટ અને ગુજરાતનો સિયાલ ખેટ, પંજાબનું અંબાલા અને ગુજરાતમાં ચાણુરમા પાસેનું અંબાડા, કાશ્મીરનું શ્રીનગર અને પોરબંદર પાસેનું શ્રીનગર, રોહતક પાસેનું ચોધેયોનું પ્રાચીન પાટનગર બહુધાન્યક અને ગુજરાતમાં કામરેજ પાસેનું બહુધાન; પંજાબનું ગુજરાંવાલા, ગુજરાત, બિલ્લા

ગૂજરાતિંગ અને આપણું ગુજરાત (પ્રાન્ત) અને ગોજરિયા (ગૂજરિયા) એ સામ્યે ખૂબ સ્વયં છે. આ સ્થળનામોને ગુર્જરાના સ્થળાન્તર સાથે સંબંધ હોવો જોઈએ. ગુર્જરા પંજળમાંથી રાજપૂતાનામાં થઈ ગુજરાતમાં આવ્યા હતા. પંજળમાં પણ 'ગૂજર' અવટકથી જાળખાતા લોકો વસે છે તથા પંજળના અમુક પ્રદેશની સ્થાનિક બોલી 'ગૂર્જરી' નામથી જાળખાય છે એ ધ્યાનમાં રાખીએ ત્યારે આ સામ્યે આકસ્મિક નહિ જણાય. કુશાવર્ત (પ્રદેશ) અને શૌરિપુર (પાટનગર) બે હતાં—ઉત્તરમાં યમુના નદી પાસે અને પશ્ચિમે સૌરાષ્ટ્રમાં. આ નામોનો સંબંધ યાસૈન પ્રદેશમાંથી સૌરાષ્ટ્રમાં થયેલા યાદવોના સ્થળાન્તર સાથે છે ('જૈન આગમસાહિત્યમાં ગુજરાત,' પૃ. ૪૬). ઇતિહાસમાં આનો નવો દાખલો ઇબ્નેન્ડમાંથી ધર્મને કારણે સ્થળાન્તર કરીને અમેરિકા ગયેલા અંગ્રેજોએ ત્યાં નવા વસાવેલાં ગામોને જૂનાં અંગ્રેજી નામ આપ્યાં હતાં એ છે. ઉદાહરણ તરીકે—ન્યૂ યોર્ક, ન્યૂ જર્સી, કેમ્બ્રિજ, ઇત્યાદિ. મૂલસ્થાન (મૂલતાણ) અને સ્થાનેશ્વર એ સ્વયંજનતાં પ્રાચીન કેન્દ્રો છે; સૌરાષ્ટ્રનું સ્થાન (ધાન) પણ એના પ્રાચીન સ્વયંમંદિર માટે પ્રસિદ્ધ છે. આ સર્વનો તથા મુળધર્મની ઉત્તરે આવેલા થાણા (સ્થાનક) નો સંબંધ સામાજિક ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ વિચારવા જોવો છે. એ જ રીતે સૌરાષ્ટ્રના અને કચ્છના કિનારે આવેલાં કેટલાંક સ્થળોનું નામસામ્ય દક્ષિણ ગુજરાત સાથે છે; જેમ કે—માંગરોળ, માંકવી, મહુવા, ઊના, ઇત્યાદિ; એનો સંબંધ પણ સામસામે કિનારે વેપાર અર્થે કે બીજાં કાંઈ કારણે થયેલા પ્રજાસમૂહના યજ્ઞાન્તર સાથે હોય. કેટલાંક નામોનો પોતાનો અલગ ઇતિહાસ હોય છે. જેમ કે—સુરત નામ સૂર્યપુર > સૂરજપુર > સૂરત (પુર) એ પ્રમાણે વ્યુત્પન્ન થઈ શકે છે સૂર્યપુર એટલે સૂર્યનું નગર; તેની સાથે જ ગનેર (રાંદેર) એટલે સૂર્યપંતની રન્નાદેનું નગર છે અને બેની વચ્ચે સૂર્યકન્યા તપતી (તાપી) વહે છે તાપીને કિનારે અશ્વિનીકુમાર એ સૂર્યના

પુત્રો છે. પાસે જ આવેલાં સાંધિયેર અને ચોખા એ બે ગામો સૂર્યની પત્નીઓ સંધ્યા અને ઉપાની માદ આપે છે. આ બધું જોતાં એક કાળે આ પ્રદેશ સૂર્યપુત્રનું કેન્દ્ર હોવો જોઈએ. સૌરાષ્ટ્રના કિનારા પાસેનો ચાંચ બેટ એક વાર દરિયાઈ લૂંટારાઓનું કેન્દ્ર હતો, એ ઉપરથી ગુજરાતીમાં ‘ચાંચિયો’ શબ્દ સામાન્ય પ્રચારમાં આવ્યો છે.

પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ભારતનાં સંખ્યાબંધ નગરોનાં નામને ‘કટ’ કે ‘કટક’ પદાન્ત લાગેલો છે. જેમ કે—કાપકટ, ભોગકટ, વંગકટ, કુંભકારકટ, વેણાકટક, કલ્યાણકટક, આદિ (‘જૈન આગમસાહિત્યમાં ગુજરાત,’ પૃ. ૪૬-૪૭). એમાનો ‘કટ’ જૈન સંસ્કૃતમાં પ્રયોજાય છે ખરો, પણ એ પ્રાકૃત રૂપ છે અને મૂળે સંસ્કૃત કૃતમાંથી વ્યુત્પન્ન થયેલ છે. જવા વગેરે પ્રાચીન ભારતની વસાહતોનાં જોગ્યકર્ત, જકર્ત વગેરે નગરોનાં નામોને અંતે ‘કર્ત’ પદાન્ત છે તે સંસ્કૃત કૃતમાંથી છે, એ ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ નોંધપાત્ર છે.

આપણા પ્રાન્તમાં પણ ‘પાદર’ (લાખાપાદર, માયાપાદર ઇત્યાદિ), ‘વદર’ (ભાયાવદર, સાળિયાવદર, બગવદર, વીસાવદર આદિ), ‘વડ’ (ભાણુવડ, કાલાવડ આદિ) અને ‘દડ’ (લાડીદડ, મોજદડ આદિ) અંતવાળાં નામો માત્ર સૌરાષ્ટ્રમાં છે, ‘સણુ’વાળાં (બીરસણુ, દેવરાસણુ આદિ) માત્ર ઉત્તર ગુજરાતમાં અને ‘સદ’વાળાં (વીરસદ, કરમસદ, બોગસદ, વાસદ આદિ) માત્ર ચરેતરમાં છે, એનાં કારણો તપાસવા જેવા છે. જંબુસર, જંબુગામ, જંબુધોડા, વડોદરામાં દાંડિયાબજાર પાસે આવેલો જંબુબેટ એ પ્રકારનાં ‘જંબુ’વાળાં સ્થળનામો માત્ર વડોદરા અને ભરૂચ જિલ્લામાં છે અને જંબુ બાલણોની વસતિ પણ એ જ જિલ્લાઓમાં છે એ ધ્યાનપાત્ર છે.

પહાડો, ટેકરા, નદીઓ, ઝરણા, વેંકળા અને ખેતરોનાં નામ બદલાતાં નથી. એ બધાં નામોમાં આર્ય લાખા આ પ્રદેશમાં પ્રવેશી ત્યાર પૂર્વેનાં અસ્પૃશ્ય ઇતિહાસ છુપાયેલો રહ્યો છે.

, શેરીઓ અને પેલોનાં નામો પ્રમાણમાં વિશેષ પરિવર્તન પામે છે. આપણાં સૌથી જૂનાં શહેરોમાં પણ એ ગહેરે ની સ્થાપના જેટલું જૂનું નામ ધરાવતી શેરીઓ ઘણી ગ્યાછી હોય છે છતાં એમાંથી આપણી સામાજિક સંસ્થાઓ, રીતરિવાજો, ધર્મસંપ્રદાયો, વ્યવસાયો, વ્યક્તિવિશેષો, દુકાનાં આપણા સામાજિક ઇતિહાસ અને સંસ્કારિતાના ઘણા મર્મો જે બીજા સાધનોથી લાગ્યે જાણવા મળે છે તે જણાય છે. લંડનની શેરીઓ માટે એક મોટો ગ્રંથ લખાયો છે તેમ પાટણ, અમદાવાદ, સૂરત, ખંભાત, ભરૂચ અને વડોદરા જેવાં ઐતિહાસિક શહેરો માટે થઈ શકે.

સ્થળનામોના અભ્યાસ માટે ઇંગ્લેન્ડમાં 'એસનેમ સોસાયટી ઓફ ઇંગ્લેન્ડ' નામે એક સ્વતંત્ર સંસ્થા ચાલે છે. આપણા દેશમાં તો એ જાતના અભ્યાસનો માત્ર આછો પ્રારંભ જ થયો છે એમ કહી શકાય. ગુજરાતના ઉત્કૃષ્ટ લેખોમાં મળતાં સ્થળનામો અને વ્યક્તિનામો વિશે ડૉ. હસમુખ સાંકળિયાએ આ વ્યાખ્યાનમાળામાં કેટલાંક વર્ષ પહેલાં વ્યાખ્યાનો આપેલાં છે. પણ મળેલાં ઐતિહાસિક સાધનોની સહાય લઈ અર્વાચીન સ્થળનામોનો અભ્યાસ ખાસ અપેક્ષિત છે. જુદા જુદા પ્રદેશો કે નગરોનાં સ્થળનામોને લગતું અધ્યયન ડૉક્ટરેટને લાયક સંશોધનગ્રંથોને યોગ્ય છે.

૩૬ પ્રયોગો અને કહેવતો સામાજિક પરિસ્થિતિ અને પ્રચલિત માન્યતાઓમાંથી ઉદ્ભવે છે, એટલે એનો અભ્યાસ પણ આ દિશામાં ઘણો ઉપયોગી નીવડે. ગુજરાતી કહેવતો માટે જૂની સાહિત્યિક સામગ્રી સારા પ્રમાણમાં છે. વિક્રમના સોળમા સૈકામાં થયેલા માંડણે 'પ્રયોધણનીશી'માં અને શ્રીધરે 'રાવણમદોદરી સંવાદ'માં તથા સત્તરમા-અરાઢમા સૈકામાં થયેલા અખાએ પોતાના 'છપ્પા'માં તથા રામજીભટે 'રાવણમદોદરી સંવાદ'માં કહેવતોનો વિપુલ પ્રયોગ કર્યો છે. આ ચારે કવિઓએ પ્રયોજેલી કહેવતોની તુલના એ

પણુ ગભીર અધ્યયનને પાત્ર નિમય છે એ પૂર્વેના જૈન કવિઓએ પ્રસંગોપાત્ત કહેવતો ટાળી છે તથા પોતાની સંસ્કૃત પ્રાકૃત રચનાઓમા ગુજરાતી કહેવતો લાગાન્તર કરીને મૂકી દીધેલી છે અથેજ કેળવણીના પ્રચાર પછી ગુજરાતમા કેટલાક કહેવતસંગ્રહો થયા છે, પણુ શાસ્ત્રીય સંશોધનદષ્ટિએ કહેવતોનો સંપૂર્ણ સંગ્રહ તથા વ્યવસ્થિત અભ્યાસ જરૂરી છે

ગુજરાતના જૂના શહેરોમા શેરીઓની સંકડાશ નવી નથી પણુ પ્રાચીનતર નગરરચનાનો વારસો છે, એ માંડણે ટાકેલી એક કહેવત ઉપરથી જણાય છે ‘પ્રખ્યાધખત્રીશી’ (કડી પર) મા તે એક સ્થળે લખે છે કે—

જણેશિ જા તુ યમકગિ ચડી, ગૂજરાત શેરી સાકડી

અર્થાત્ ‘તુ યમને હાથે ચડીશ ત્યારે ખબર પડશે કે ગુજરાતની શેરી સાકડી છે’ ‘ગૂજરાત શેરી સાકડી એ ઉક્તિ એનું અવતરણ આપનાર માંડણ કગ્તા કેટલાક સૈકા જૂની હશે ગુજરાતના જૂના શહેરોની રચના પરત્વે સંક્ષેપમા તે એક ઐતિહાસિક સત્ય ગૂં કરે છે ‘લ કાની લાડી ને ઘોઘાનો વગ’ જેવી કહેવત સાગરપર્થ ટનની એક જૂની કથાને તાજ કરે છે ‘જે જાય જાવે તે કદી ન પાછો આવે, અને આવે તો પરિયાના પરિયા આવે એટલું લાવે’ એ કહેવત પ્રાચીન નહાણવટાના ઇતિહાસ ઉપર પ્રકાશ પાડે છે ‘પડી પટોગે ભાત, ફાટે પણુ શીટે નહિ’ એ ઉક્તિ પ્રાચીન કારીગરીના ઇતિહાસનું એક પ્રકરણ ઉઠાવે છે ‘શિવરામ ગારદી, જ્યા પજા ત્યા એક મહિનો ને બાર દિ’ હવેની લેતા ગુજરાત ખોઈ,’ ‘લલ્લુભાઈ જેવો છે વાત વાતમા ભર્ય ખોયુ’ જેવી કહેવતો ઐતિહાસિક પ્રસંગો ઉપરથી છે ‘રાજ વાજ ને નાદરા’ને અપિ શ્વાસપાત્ર મળ્યા છે ત્યા ‘વાજ’નો અર્થ ‘વાદિત્ર’ નથી પણુ ‘નાજ દ’ છે વાજનોમા ‘વાજ અટક હોય છે ‘સસ્તુ ભાડું ને

સિદ્ધપુત્રની જાત્રા' તથા 'પેટ ભગ્યુ એટલે પાંટણુ ભગ્યુ' એ કહેવતો ગુજરાતમાં અનુક્રમે સિદ્ધપુત્ર અને પાંટણના મહત્ત્વની સૂચક છે

અમુક માણસ 'ઠ જોવો છે' એ રૂઢિપ્રયોગની પાછળ આપણી લિપિના ઇતિહાસની એક વિચિત્રતા રહેલી છે અર્વાચીન દેવનાગરી અને તત્સબદ્ધ બીજી લિપિઓ જાણી લિપિ ઉપરથી ઊતરી આવી છે જાણી લિપિના બધા જ વર્ણોના આકાર બદલાઈ ગયો છે પણ એક માત્ર 'ઠ' વર્ણ જ એ હજાર કરતાં વે વધારે વર્ષ પહેલાં અશોકના શિલાલેખોમાં મળે છે એવો ને એવો આજે લખાય છે । રીઠાપણાનું આથી અધિકાનું ઉપમાન બીજું કયું હોઈ શકે ?

'ગજ વાગવો' એ સંગીતવિદ્યામાંથી આવેલો પ્રયોગ છે દિલ્હીના આદિ ગજથી વાગતા વાદ્યોનું સમુચિત વાદન એ એનો મૂળ અર્થ છે 'કારી કાવવી' એ દગ્ગુના ધવાનો પ્રયોગ છે 'કારી' એ બગલમાં આવતો કાપકાનો સાધો છે કોઈ પ્રતિકર્પર્ધા કે ગજને સીધો કગવા માટે 'કરક કાઢવો' બોલાય છે તેમાં રૂઢિયાની ત્રાક મગકાઈ હોય તે સીધી કરવાનો અર્થ છે લાકડામાં ખાડો હોય એમાં ત્રાક ગોળીને ઉપર ઠોકે એટલે ત્રાકની ઠગડ નીકળે મગનારની પાછળ ટાઢી વાગના માટે ચિતા ઉપર પાણી છાંયી પાણી ભરે તો વડો અને લાડવો મૂકવામાં આવે, તેથી કોઈને 'મારી નાખવા'ના અર્થમાં 'વડો લાડવો કરવો' એ રૂઢિપ્રયોગ છે 'પોખાગ મણુવા' અથવા 'અગિયાગ મણુવા' એટલે નામી જનુ એ ગજદપ્રયોગ પામ્યાની ગમતમાંથી છે 'પાખી મનુ' એટલે પ્રતિજ્ઞા કરવી, ઠગણુ કે કોઈ પણ સંકલ્પ કરતા અજબિમાં પાખી લઈને મૂકવાનું હોય છે દેવતાનું આવાહન કરવા માટે ચોખા મૂકવાનું વિવાન છે તથા લમાદિ પ્રમગે આમ જનુ આપતા ઘેર ચોખા મૂકવામાં આવે છે, તે ઉપરથી 'ચોખા મનુ' એ રૂઢિપ્રયોગ આમ તથા આપવાને માટે પ્રચલિત થયો 'નાતે તગણુ નેનુ' એટલે તામેદારી સ્વીકારવી, કેમ કે

યુદ્ધમાં પરાજય પામેલો રાજ દાંતે તરણું લઈ, કાયા સૂતરથી બંધાઈ વિજેતાને શરણે જતો એવો પ્રવાદ છે. ‘દ્વંદ્વી ઉપર પૈસા’ એટલે રોકડ નાણાં. મૂળે એ વેશ્યાવૃત્તિનો રૂઢિપ્રયોગ છે, પણ એમાંથી અશ્લીલતાનો ભાવ એટલો ઘસાઈ ગયો છે કે ઉત્તર ગુજરાતમાં સ્ત્રીઓ પણ એ બોલે છે. ‘પૂડે તેવા દેવા’ એ ટંકશાળ સાથે સંબંધ ધરાવતો રૂઢિપ્રયોગ છે અને જૂના દસ્તાવેજોમાં નાણાંની લેવડ-દેવડ વિષે વપરાયો છે. લોકો પોતાની ધાતુ લઈને ટંકશાળમાં સિક્કા પકાવવા જતા એ પણ તેમાંથી ફલિત થાય છે. ‘લાવ ભજવવો’ એ અહીંનો રૂઢિપ્રયોગ છે, પણ ‘ભાગ ભજવવો’ એ અંગ્રેજી To play one's partના ભાષાન્તર રૂપે આવ્યો છે.

સમકાલીન ઇતિહાસ અને વિચારસરણિની અસર ભાષા ઉપર કેવી રીતે થાય છે એના કેટલાંક લાક્ષણિક ઉદાહરણ આ પૂર્વેનાં વ્યાખ્યાનોમાં અર્થસંક્રાન્તિની ચર્ચા કરતાં આપણે જોયાં છે. અહીં એ પ્રકારના બીજા કેટલાક શબ્દો તપાસીએ : વિનય શબ્દ ‘વ્યાપક શિક્ષણ’ના અર્થમાં સંસ્કૃતમાં છે; પાલિ અને પ્રાકૃતમાં બોદ્ધ અને જૈન સાધુઓની આચારવ્યવસ્થા માટે એ શબ્દ છે. બોદ્ધ ‘ત્રિપિટક’માંનું ‘વિનયપિટક’ અને ‘ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર’નું પહેલું ‘વિનય અધ્યયન’ એના ઉદાહરણ છે અર્વાચીન ગુજરાતીમાં ‘વિનય’ શબ્દ સાધારણ રીતે ‘નમ્રતા,’ ‘સમ્યક્તા’ના અર્થમાં વપરાય છે પણ રાષ્ટ્રીય પુનરુત્થાન સાથે જ્યારે કેળવણીની કેટલીક નવી પરિભાષા યોજવાની જરૂર પડી ત્યારે માધ્યમિક શિક્ષણશાળા માટે ‘વિનયમન્દિર’ શબ્દ યોજાયો અને હવે વિશ્વવિદ્યાલયોની

31. જુઓ આ અર્થયનનું પહેલું પદ—

સજોગા વિષ્ણમુદ્ગસ્સ અળગારસ્સ મિનલ્લુણો ।

વિણયં પાત્તકરિસ્સામિ આણુપુન્નિ સુણેહ મે ॥

‘આર્ટ્સ ફેકલ્ટી’ માટે ‘વિનયન વિભાગ’ હીકકીક પ્રચલિત થયો છે. વિદ્યાર્થીસ પૂરે કર્યા પછી જેણે સ્નાન કર્યું હોય—જેનો સમાવર્તન સંસ્કાર થયો હોય તે ‘સ્નાત’ અથવા ‘સ્નાતક’. હવે નવા સન્દર્ભમાં વિશ્વવિદ્યાલયની પદવી પ્રાપ્ત થઈ હોય તે ‘સ્નાતક’ કહેવાય છે, એટલું જ નહિ પણ એક પદવી પ્રાપ્ત થયા પછી — ‘પોસ્ટગ્રેજ્યુએટ’ શિક્ષણને ‘અનુસ્નાતક’ શિક્ષણ કહેવામાં આવે છે. ‘ગૃહપતિ’ એટલે ગૃહસ્થ; પણ હવે છાત્રાલયનો નિયામક ‘ગૃહપતિ’ કહેવાય છે. ‘પ્રગતિ’, ‘ઉત્ક્રાન્તિ’, ‘સમુત્ક્રાન્તિ’, ‘વિકાસ’ આદિના નવીન અર્થો કાં તો નવીન શોધને અથવા આપણી માનસસૃષ્ટિમાં થયેલાં પરિવર્તનોને આભારી છે. ‘સુધારો’ અને ‘સ્વદેશાભિમાન’ જેવા શબ્દો પ્રમાણમાં ઘણા નવા છે, અને ‘સત્યાગ્રહ’ તો ઠીક વીસમી સદીમાં ગાંધીજીની પ્રેરણાથી યોજાયેલા છે. અંગ્રેજીમાં પણ Nation અને National જેવા શબ્દોના અત્યારે પ્રચલિત છે તે અર્થો ઠીક સોળમા સૈકામાં નિબળ થયેલા છે; Patriot અને Patriotic સત્તરમા સૈકામાં મળે છે, પણ એના અર્થોની અર્થ અસાદમાં સૈકા પડેલાં ચિકસ્વા નથી; Patriotism શબ્દ એ જ અરસામાં મળે છે. એ પછી લગભગ એક સૈકા બાદ આપણા દેશમાં Patriotismના પર્ચાય તરીકે ‘સ્વદેશાભિમાન’ શબ્દ યોજાયો છે, જેનું કર્તૃત્વ સામાન્ય રીતે નર્મદ ઉપર આરોપિત કરવામાં આવે છે. જનની જન્મભૂમિસ્વ સ્વર્ગદપિ ગરીયસી । જેવાં સુભાષિતોમાં મળે છે તે ‘જન્મભૂમિ’ શબ્દ જૂનો છે, પણ ‘માતૃભૂમિ’ અંગ્રેજી Mother-landના પર્ચાયરૂપે નવો યોજાયો છે. બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી ‘અંકુશ’, ‘કાળું બજાર’, ‘પાંચમી કતાર’, ‘કુગારો,’

૩૨. ગૃહપતિનું પ્રકૃત ગહવદ્ થયે પરંતુ પ્રાકૃતમાં ગાહનો એક અર્થ ‘ઘર’ છે, એ ઉપરથી ગાહાવદ્ શબ્દ થયો છે ગાહાનું ગાયા એકં સંસ્કૃતીકરણ કરીને દીકકારેલો ગાણપતિ શબ્દ તૈયાર કર્યો છે ।

જેવા કેટલાયે ગ્રંથો આપણી ભાષામાં પ્રવેશ્યા છે; અને જાપાની તરજુમિયા પદ્ધતિએ ઉદ્ભવેલા હોવા છતાં હવે શબ્દકોશમાં એમનું કાયમી ધ્યાન નક્કી થઈ ચૂક્યું છે. સમકાલીન ઇતિહાસની ભાષા ઉપર થયેલી અસર સૂચવવા માટે આ પ્રકારના ખીજ ઘણા શબ્દો તપાસ કરીને ટાકી સકાય, પણ સૂચક ઉદાહરણો તેએ આટલા પૂરતા થશે.

ભૌતિક અથવા ભૌદિક ક્ષેત્રમાં નવીન સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ સાથે કોઈ પણ ભાષાનો શબ્દસંચય વિસ્તૃત થાય છે. ભાષાના શબ્દ-સંચયનું સર્વાંગી અધ્યયન એટલે એ ભાષા બોલનારી પ્રજાએ જીવનના વિવિધ ક્ષેત્રોમાં પ્રાચીન કાળથી માડી આજ સુધી કરેલા કાર્યોનો, એના ઐતિહાસિક સંપર્કોનો અને અદ્યતન પ્રવૃત્તિઓનો, એની લાક્ષણિકતાઓ ખૂબીઓ અને ખામીઓનો ઇતિહાસ ભાષામાં રહેલા માનવ તત્વનો અભ્યાસ એની સ્વગવ્યંજનપ્રક્રિયા કે પ્રત્યયો દ્વારા નહિ, પણ એના શબ્દભંડોળ દ્વારા જ થઈ શકે છે. શબ્દ-ભંડોળના વિકાસ સાથે નવા નવા શબ્દકોશોની સંકલના આવશ્યક બને છે. શબ્દભંડોળની—નવા શબ્દરૂપોની કે નવા અર્થોની—વૃદ્ધિ એ કોઈ પણ જીવન ભાષાની નિશાની છે. ગુજરાતીમાં આ લાક્ષણિકતા એના આગલકાળથી જ છે. નર્મદના જમાનાથી માડી ગુજરાતીના અનેક શબ્દકોશો રચાયા છે એ ભાષાવિષયમાં વિગિજ જાગૃતિ સૂચવે છે. ગુજરાત વિદ્યાપીઠના ‘સાર્થ ભેડણીકોશ’ આપણી ભાષાની ભેડણીને એકધારી બતાવવામાં મૌથી મહત્વનો ફાળો આપ્યો છે, પણ ઐતિહાસિક સિદ્ધાન્તાનુસાર રચાયેલા બ્રહ્મકોશની જરૂરિયાત ઘણા કાળથી ઊભેલી છે—એવો કોશ, જેમાં માત્ર બહોળો શબ્દસંચય હોય કે ક્રમિક વ્યુત્પત્તિ આપી હોય એટલું જ નહિ પણ સાહિત્યિક પ્રમાણો અને અવતરણોને આધારે એમાં કાલાનુક્રમિક અર્થવિકાસ બતાવેલો હોય. ઑક્સફર્ડનો અંગ્રેજી મહાકોશ (New English Dictionary) આ પ્રકારના મહાકોશના ઉત્કૃષ્ટ નમૂના તરીકે આપણી

પાસે છે કાઈ પણ વિદ્યમાન કોશના વિસ્તાર રૂપે આ કામ ન થઈ શકે, કેમ કે એનો મૂળભૂત સિદ્ધાન્ત જુદો છે એવા કોશના વ્યવસ્થિત કાર્યનો આરભ થાય ત્યાર પહેલાં કેટલાક ભૂમિકારૂપ કામો—જૂના ગ્રંથોની સાંસ્કૃતિક વાચનાઓના અને તે તે ગ્રંથના અથવા વિશિષ્ટ યુગોના અને કનિષ્ઠોના શબ્દકોશની રચનાના તથા વિશિષ્ટ શબ્દો કે શબ્દસમૂહોના કાલાનુક્રમિક અધ્યયનના કામો— થતા જોઈએ આપણા દેશના ઇતિહાસમાં સ્વાતંત્ર્યનો નવો યુગ શરૂ થયો છે ત્યારે આવા શકવર્તી કાર્યની તૈયારી કરવામાં પરમ ઓચિત્ય લેખારો

સામાન્ય સૂચિ

- અકબર ૧૪૬
 'અખેગીતા' ૧૫૦
 અખે ૧૬૮
 અગ્નિપૂજક પુરોહિતો ૧૩૦
 અટકો ૮૫
 'અથર્વવેદ' ૯૭, ૧૨૬, ૧૩૦, ૧૩૧
 અનાદિસિદ્ધાન્ત નામો ૧૭
 'અનુયોગદ્વાર સૂત્ર' ૧૩, ૧૭, ૧૮, ૧૦૩, ૧૦૫
 અનુયોગો ૧૩
 અનુવાદમય સમાસ ૮૦
 અનુવાદ સમાસ ૧૫૨
 'અનુશાસન પર્વ' ૩૧
 અનેકાર્થ કોશો ૨૦
 'અનેકાર્થસંગ્રહ' ૩૩, ૩૫
 અપભ્રંશ ૪૫, ૬૨, ૧૨૦, ૧૦૨, ૧૪૪, ૧૫૩, ૧૬૩
 અપભ્રંશ અવતલો ૮૬
 અફગાનિસ્તાન ૬૧, ૧૦૧, ૧૪૨
 'અભિમાન શાકુન્તલ' ૫૪
 અભિધા ૧૦, ૧૨
 'અભિધાનચિન્તામણિ' ૫૪, ૧૩૭, ૧૪૩
 અમદાવાદ ૩૩, ૮૪, ૮૫, ૧૦૪, ૧૬૮
 'અમરકોશ' ૭૫, ૪૫, ૫૪
 'અમૃત કચોલાં' ૧૬૪
 અમેરિકા ૧૪૭, ૧૬૬
 અરબમાન ૧૪૧, ૧૪૨
 અરબી ૧૩૩, ૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૨, ૧૪૩, ૧૪૪
 અરબી અંકો ૧૪૦
 અરબી ધોરો ૧૪૨
 'અરાહ નાત્રાં' ૩૭
 'અરાહ નાત્રા ચોપાઈ' ૩૮
 'અરાહ નાત્રા સંબંધ' ૩૮
 અર્થકેર ૪૩
 અર્થચિન્તાર ૮, ૨૬, ૨૮, ૪૩, ૫૭, ૫૮, ૫૯, ૬૬, ૭૨, ૭૫, ૭૬, ૮૨, ૮૩, ૮૫, ૮૭, ૮૮, ૮૯
 'અર્થશાસ્ત્ર' ૨, ૭૨, ૧૫૬
 અર્થસંકેત ૬, ૨૬, ૨૮, ૩૩, ૩૪, ૪૧, ૪૫, ૫૦, ૫૨, ૫૩, ૫૬, ૫૭, ૫૪, ૬૬, ૮૨, ૮૮, ૧૫૩
 અવટ ૧૬૩
 અલફમાન ૧૪૫
 અલાહિદીન ખિલજી ૧૨૪, ૧૪૫
 અલેક્ઝાન્ડર ૧૩૬
 અલેક્ઝાન્ડ્રિયા વિશ્વવિદ્યાલય ૧૪૩
 અલ કારશાસ્ત્ર ૨૬

અલ્લાબાદનો ઝાંભવેખ ૧૪૮, ૧૫૬	‘આદિપર્વ’ ૬૪
અન્યવર્થી પડતાં નામો ૧૮	આનર્ત ૭૨
અવેસ્તા ૧૨૭, ૧૩૦, ૧૩૧	આમટ ૧૬૩
અશુર બેનિપાલ ૧૩૨	આયોનિયન પ્રદેશ ૬૦
અશોક ૫૫, ૧૦૨, ૧૦૬	આરબ વેપારી ૧૪૦
અશોકના શિલાલેખો ૧૭૦	આરબો ૬૧, ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૪૩, ૧૪૪
અશ્મીભૂત અવશેષો ૨૨, ૧૨૭	આર. સી. ટ્રેન્ચ ૨૧
અશ્વવૈદ્યક ૮૦	આર્મેનિયન ૧૨૭
અસાઈન ૩૭, ૪૩, ૬૫, ૯૧, ૧૬૧	આર્યેતર ભાષા ૧૩૧
અસુર દેગ ૧૩૨	આર્યેતરગ ખંડો ૧૨૯, ૧૩૦, ૧૩૧
અસુરો ૧૩૩	આર્ય પ્રાકૃત ૪૪, ૧૨૦, ૧૩૨
અહિચત્ર જ્ઞાતિ ૧૦૦	આર્યેનિયન ભાષા ૧૨૭
‘અંગવિદ્યા પ્રકીર્ણક’ ૧૩૫	‘આવશ્યક સૂત્ર’ ૧૩૬
અંગ્રેજી ૩૦, ૪૪, ૧૧૪, ૧૨૬, ૧૩૯, ૧૪૦, ૧૫૭, ૧૭૨	‘આવશ્યક સૂત્ર’ ચૂલ્કિ ૧૦૪
અંગ્રેજી શબ્દો ૧૨૫	ઇંગ્લેન્ડ ૫૩, ૧૬૬, ૧૬૮
અંગ્રેજો ૧૬૬	ઇંગ્લેન્ડ-અમેરિકા ૨૪
‘અ તગડદસાઓ’ ૬૦	ઇન્ડો-ગ્રીક રાજાઓ ૧૩૫
અ તગદમા ૬૮	ઇગિપ્ત ૫૬, ૬૧, ૬૨, ૬૩, ૧૩૦, ૧૩૧, ૧૫૭
‘અધેરીનગરીનો ગર્વચર્ચેત’ ૧૨૨	ઇરાની ૬૨, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૪૧, ૧૪૪
અબ્દેવસૂરિ ૪૦, ૧૪૫	ઇરાની અખાત ૬૨, ૧૪૧
આકાશા ૧૦	ઈરાની ભાષાઓ ૪૫
આગમોદય સમિતિ ૩૦	ઉચ્ચાગણ ૫
‘આચારાગ સૂત્ર’ ૧૫	‘ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર’ ૧૫, ૩૧, ૪૪, ૭૯, ૧૭૧
આચાર્ય હરિષેણુ ૧૫૫	
આત્મા ૬૮	
આદાનપદ્ધતી પડતા નામ ૧૫	

ઉત્સાહ ૧૬૩	ઑરિફ ૮૦, ૧૩૧, ૧૫૦
ઉદયપ્રભસૂરિ ૧૧, ૪૮	ઑટ્ટેલિયા ૧૪૭
ઉપચારવાક્યો ૧૦૬	ઑસ્ટ્રો-એશિયાઈ ૧૪૯, ૧૫૦
‘ઉપદેશમાલા’ ૪૬	ઑદુમ્બરાચલુ ૧૦
‘ઉપનિષદ’ ૬૭	કુચ ૧૩૬, ૧૪૪
ઉપભાષા ૮૨	‘કરોપનિષદ’ ૬૭
ઉપશિષ્ટ ૧૦૬	કડિયા ૬૨
ઉર્દૂ ૧૦૪, ૧૦૭, ૧૪૬	કડિયાની ‘પારમી’ ૬૨
ઉડા ૧૦૨, ૧૬૭	કનિષ્ક ૧૩૮
‘ઉપાહરણ’ ૩૨, ૪૦, ૭૫, ૭૯, ૧૪૪, ૧૬૧	કનક ૮૦, ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૫૫
ઉજ્જી ૩૮	કચકાન ૧૪૨
ઉડિયા ૧૦૭	કર્કરાજ સુવર્ણવર્ષ ૭૩
ઉવટ ૧૬૩	કર્ણાટક ૧૫૬
‘ઋગ્વેદ’ ૫, ૪૪, ૪૭, ૫૯, ૬૭, ૭૩, ૭૪, ૯૬, ૧૨૬, ૧૩૦, ૧૩૨	કર્ણાટકના યોગુક્ય રાજ્યો ૧૫૧
એસિરિયનો ૧૩૩	‘કર્પૂરમંચરી’ ૧૫૨, ૧૫૪, ૧૬૩
એસિરિયા ૧૩૨	કર્મકાંડ ૧૫૮
એસિરિયાવાસીઓ ૧૩૩	કર્મણુ ૧૧૨
એ. સી. યુનેલ ૧૪૭	કર્મસિહ ૩૮
એલ રાઈસ ૧૫૯	કલ્યાણી ૬૩, ૧૫૬
એલ્ફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યૂટ ૧૧૧	કવિલાયા ૯૬, ૧૨૬
એન્ગ્લો ઇન્ડિયન શબ્દો ૧૪૭	કહાનજી ધર્મસિંહ ૩૮
‘એનગ્રેય બ્રાહ્મણ’ ૭૩	કહેવતસંગ્રહો ૧૬૬
એતિહાસિક શબ્દાથશાસ્ત્ર ૨૨, ૨૩	કહેવતો ૧૬૮
એક્ટમફડનો અગ્રેજ મહાકોશ ૧૭૩	કબોજ ૧૪૨
	‘કાઠક’ ૬૭
	‘કાઠિયાવાડી સાહિત્ય’ ૩૮

કારિગ્રો ૧૫૮ : ૧૮	કેટિલક ૬૦
કાવ્યાયન ૩૧, ૧૧૯	કેશવદાસ ૬૫
'કાદંબરી' ૩૫, ૪૨, ૬૫, ૮૧	કેશવલાલ કુવ ૮૫, ૧૨૨
'કાન્હડદેવગ્રન્થ' ૪૨, ૪૬, ૬૧, ૭૫, ૯૧, ૧૧૦, ૧૧૧, ૧૧૨, ૧૧૩, ૧૨૧, ૧૨૪, ૧૪૪, ૧૪૫, ૧૪૯, ૧૫૧, ૧૬૧, ૧૬૪	કેશવલાલ ત્રિવેદી ૪૮
'કાન્હડદેવગ્રન્થના ત્રણ ત્રિગિદ્ધ ગ્રન્થપ્રયોગો' ૧૧૦	કોરોમાડલ કિનારો ૧૬૩
કામરૂઝ ૧૬૫	કોલ ૮૦
'કામસૂત્ર' ૬૪	કોલેજ દ કાન્સ ૨૦
કાલસંયોગ ૧૮	કોશ ૭, ૨૦, ૪૫
કાલિદાસ ૬	કોશા વેશ્યા ૧૦૪
'કાવસજી એદલજી મસાણી ૧૧૧	કોત્રેસ પક્ષ ૧૦૭
'કાવ્યપ્રકાશ' ૧૨	કોટિય ૬૪, ૬૫, ૭૨, ૧૫૯
'કાવ્યાદર્શ' ૫	કમલાવધ ૭
'કાવ્યાનુશાસન' ૧૬૨	કોત્રસ યોગ ૧૮
કાશ્મીર ૧૬૧, ૧૬૨, ૧૬૩, ૧૬૫	કોમકાર્તિ ૬૩
કાશ્મીરવાસિની દેવી ૧૬૩	ખત્રીઓ ૮૫
'કિરાતાશુનીય' ૧૫	ખતિજ તેલ ૬૩
'કીર્તિકોમુદી' ૩૫	ખંભાત ૧૪૧, ૧૪૨, ૧૬૮
કીર્તિમુખ ૩૫	ખાન્ડિયન ભાષા ૧૦૦
'કુમાર' માસિક ૫૮	ખુગસાન અશ્વો ૧૪૩
કુમારપાલ ૪૬	ખેડાવાળ આલજો ૮૫, ૧૪૭
કુશલવાલ ૧૬૨	'ખેડાવાળ આલજોની ત્રણ અટકો
કુમારુ રાત્રીઓ ૧૪૮	વાગ્વ્યાપારની દૃષ્ટિએ' ૮૫
કુશાવર્ત ૭૨	ખેતરમીના પાકાનો સારભંદાર ૧૧
'કૃષ્ણકીડાકાવ્ય' ૬૫	ગણપતિ ૪૦, ૧૧૦, ૧૧૩
	'ગણિતસાગ' બાશાનમેધ ૧૫૩
	ગણિતાનુયોગ ૧૮

- મણેશ વાસુદેવ માધળંકર ૪૮
 ગંગા ૧૧૭
 ગાંધીજી ૭૧, ૧૨૨, ૧૭૨
 ગિરનાર ૩૫, ૫૫
 'ગીતા' ૬૭, ૭૧
 'ગુજરાતના ઐતિહાસિક લેખો' ૫૫, ૭૪
 ગુજરાત વર્નાક્યુલર મોસાયટી ૪૮
 ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ૧૫૧, ૧૭૩
 ગુજરાત વિદ્યાસભા ૪૮
 'ગુજરાત સંશોધન મંડળનું ત્રૈમાસિક' ૧૪૬
 'ગુજરાતી અટકાનો ઇતિહાસ' ૮૬
 'ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્ય' ૩૨, ૧૦૭, ૧૫૧
 'ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ પત્રિકા' ૧૨૦, ૧૨૧
 ગુણનિબંધ નામ ૧૪
 ગુણાદ્ય ૪૩
 ગુર્જરે ૧૪૮, ૧૬૬
 ગુર્જરે ની ભાષા ૧૪૮
 ગૌથિક ૧૨૭
 ગોણ નામ ૧૪
 ગોણ શબ્દો ૮૯
 ગ્રાક ૧, ૨૩, ૧૦૫
 ગ્રાક એવચી ૫૨
 ગ્રાક ન્યોતિષ ૧૩૭
 ગ્રીક નાટક ૧૩૬
 ગ્રીક ભાષા ૧૨૭, ૧૩૪
 ગ્રાકો ૫૯, ૬૦, ૧૩૪, ૧૪૩
 ગ્રાકો-રોમન ૧૩૬
 ગ્રીસ ૬૦, ૧૩૬
 'અતુર્વિશતિપ્રબંધ' ૧૬૨
 અમારોની બે.લી ૧૨૪
 અરજુકરજુનુયોગ ૧૩
 અરોતર ૧૬૭
 અંદ્રગુપ્ત મૌર્ય ૫૨, ૫૫
 અંદ્રવદન ચિમનલાલ મહેતા ૭૬
 અંદ્રાપીઠ ૩૫
 આદૂકિત ૧૦૧, ૧૦૬
 'આતુરીઓ' ૧૫૪
 આતુર્યામ સંવર ૩૪
 આર મહાવ્રતો ૩૪
 આચ બેટ ૧૬૭
 ચિકિત્સાશાસ્ત્ર ૧૫૮
 ચિત્રકલા ૫૧
 ચિત્રાલ ૧૦૮
 ચિત્રોડા ૧૦૦
 ચિનાઈ ૧૨૭, ૧૩૭, ૧૩૯
 ચિનાઈ બનાવટની વાંસળીઓ ૧૩૮
 ચીન ૧૩૭, ૧૩૮
 ચીનબુક્તિ ૧૩૯
 ચૈતન્યબાળા નિવેદિયા ૧૫૪
 ચૈત્રી વર્ષોરંભઉત્સવ ૧૫૩

ચોલ દેશ ૧૬૩	જિનસેન ૧૫૫
ચોસઠ કલાએ ૬૪	જિનહર્ષ ૪૦, ૭૮, ૧૩૯, ૧૪૨
ચોખંબા મિરીઝ ૩૩	‘અવિતનામ’ ૧૮
ચોલુક્ય યુગ ૮૫, ૧૬૨	જૂનાગઢ ૫૫, ૧૫૫
ચોલુક્ય રાજ્યો ૧૪૨, ૧૫૬	જૂની આઈરિશ ૧૨૭
ચોલુક્ય વંશ ૧૦૬	જૂની ગુજરાતી ૮૪, ૮૫
ચોહાણ વંશ ૧૧૦	જેસલમેરનો ભંડાર ૬૩
છપ્પા ૧૬૮	જૈન આગમગ્રન્થો ૧૩૬, ૧૩૮, ૧૪૧
છંદ:શાસ્ત્ર ૮૦	જૈન આગમસાહિત્ય ૧૩, ૧૪૮
જગદ્ગુ ૩૭	‘જૈન આગમસાહિત્યમાં ગુજરાત’ ૬૩, ૧૩૫, ૧૩૬, ૧૫૭, ૧૬૬, ૧૬૭
‘જગતકાદંબરીઆમં સરસ્વતી- અંદ્રનું સ્થાન’ ૮૧	‘જૈન ગુર્જર કવિઓ’ ૩૮, ૭૭
જયવંત ૭૭	જૈન પરિભાષા ૭૬
જયશેખરસૂરિ ૭૭	જૈન પ્રાકૃત ૭૦, ૧૧૪
જયેન્દ્રી ૬૨	જૈન શાસ્ત્રો ૫૧, ૫૨
જર્મન ૧૩૦	‘જૈન સત્યપ્રકાશ’ ૬૩, ૭૭
જર્મેનિક ભાષાઓ ૧૨૭	જૈન માધુઓ ૧૭૧
જર્મેનિક ગણદ ૬૦	‘જૈન સાહિત્ય સંશોધક’ ૬૨
‘જ છુદ્દીય પ્રજાપિત’ ૬૨	જૈન સૂત્રો ૭૧, ૮૨, ૧૦૬, ૧૫૯
જંભુ આલ્મશો ૧૬૭	જૈન સંસ્કૃત ૭૧, ૭૬, ૧૫૩, ૧૬૭
‘જ છુવાળા સ્થળનામો ૧૬૭	જોહર ૧૧૦
‘જ છુઆમીયરિન’ ૩૭	‘જ્ઞાતાધર્મકથા સુત્ર’ ૧૪૬
જાવા ૧૬૭	જ્ઞાનપ્રમાણુ શાસ્ત્ર ૮
જિનપ્રભસૂરિ ૬૨, ૬૩	જ્ઞાનશાસ્ત્ર ૮
જિનપ્રભાચાર્ય ૪૬	‘જ્યેષ્ઠીમય જ્ઞાનિ અને મલ્લપુગણુ’ - ૧૫૬
જિનભદ્ર ૧૪૫	
જિનવિજયજી ૧૪૦	

ન્યેટીમસ્ટ્રા પ્રાક્ત ૧૫૫
 ન્યેટીમસ્ટ્રા ૧૫૬
 ન્યોતિ.શાસ્ત્ર ૧૩૪, ૧૩૭
 ન્યોતિય ૧૩૫, ૧૪૩
 'ઝ્યાને ઉદ્ધ' ૧૪૭
 ઝવેરચંદ મેઘાણી ૧૫૮
 ઝોરાસતર ૧૩૦
 ટંકશાળ ૧૭૧
 ટીકાચૂણિયો ૧૫૬
 ટ્યુરોનિક વિજેતા ૧૫૭
 ઠક્કર વસનજી માધવજી વ્યાખ્યાન-
 માળા ૪
 ડાહ્યાભાઈ દેરાસરી ૧૧૨, ૧૧૩,
 ૧૪૪
 ડૉ. જયકર ૪૮
 ડૉ. તાગપોરવાળા ૬૭, ૧૩૫
 ડૉ. પ્રબોધચન્દ્ર બાગચી ૧૩૮
 ડૉ. સુનીતિકુમાર ચેટરજી ૬૬
 ડૉ. હસમુખ માકળિયા ૧૪૬,
 ૧૬૮
 તકારબહુલ પ્રાકૃત ૧૦૭
 'તાજિકનીલક ડી' ૧૪૭
 'તાજિકસાર' ૧૪૭
 તામિલ ૮૦
 તિગેટ ૧૨૭, ૧૩૭
 તિમેટન ૧૩૭
 તીર્થકૃ ૩૪

તુર્કી શબ્દ ૧૪૬
 તુલનાત્મક ભાષાશાસ્ત્ર ૨, ૪, ૫,
 ૨૦
 તુવાર પ્રદેશ ૧૪૨
 તેલુગુ ૮૦, ૧૫૩, ૧૫૪
 'તૈત્તિરીય ઉપનિષદ' ૬૭
 તોખારિસ્તાન ૧૪૨
 તોખારી ભાષા ૧૨૭
 'ત્રિપિટક' ૧૭૧
 ત્રિભુવનગંડ ૧૬૦
 'ત્રિભુવનદીપક પ્રબન્ધ' ૭૭, ૬૧
 'ત્રિપિટકાકાપુરુષચરિત્ર' ૬૨
 ત્સીન વંશ ૧૭૮
 દક્ષિણ ગુજરાત ૧૫૫
 દક્ષિણ ભારત ૧૫૩, ૧૫૮
 'દક્ષપત પિંગળ' ૮૦
 દશાશ પદ્ધતિ ૧૪૩
 દહાઈ ૫૬
 દંડી ૫
 દાદાભાઈ નવરોજી ૧૧૧
 દામેસ્તેતર ૨૧, ૨૨
 દાડિયા બજાર ૧૬૭
 દિગંબર સાધુસમુદાય ૧૫૫
 દીવ ૧૩૫
 દુર્ગ ૮
 દુર્યોધન ૬૪
 દુન્યન્ત ૫૫

देवप्रलसूरि ५३
 देवद्विगलि क्षमात्रमलु १३
 देवविमलगलि ४०
 देवशील १६२
 देश्य १४८, १५३
 देश्य प्राकृत १०७
 द्रव्यसंयोग १८
 द्रव्यानुयोग १३
 द्राविड शब्दो १५१
 द्राविडी भाषा ८०, १३१, १५०,
 १५१, १५३, १५४, १५५, १५६
 द्राविडो १२६, १५०
 'धम्मपद' ७२
 धर्म ३७
 धर्मक्रथानुयोग १३
 धर्मशास्त्र ५२
 'धर्माव्युदय' महाकाव्य ४८
 ध्वनि ५
 ध्वनिग्रहिया २, ३, ४
 ध्वनि-सादृश्य ६७
 नकुल १२०
 नगीनृदास पादेष्य १४७
 नडियाद ६३, ११२
 नरयन्द्रमुनि ४८
 'नरनारायणानन्द' ४८
 नरपति १६२, १६४
 नरसिंहदास ७७, ७८

नरसिंह ४३
 नरसिंह महेता ४२, ४३, १५४
 नरसिंहरात्र द्विवेष्टिया ७, ३२, ४६,
 ५०, ६५, १०७, १५१
 नरहरि ७५
 नर्मद १७२, १७३
 नवलराम लक्ष्मीराम पंथा ११४
 नवसारी १११
 नव्य नैयायिको १०
 'नणाभ्यान्' ४२, १६४
 नंदन ८२
 'नंदनप्रोसी' ३२, ६५
 नंदभाषा ६५
 नागरो ८५
 'नाट्यशास्त्र' ७६
 नानालाल ८१
 नामथी चडलु नाम १७
 नायक ज्ञाति १६१
 नाटक १६१
 'निधंद्' ७, २०
 'निनेवेह' १३२
 'निरुक्ता' २, ६, ७, ६७
 निरुक्ता ७
 निष्कृतसागर प्रेस २६, ३५, ५४,
 १४१
 'निशीथमूर्ध्नि' १५७
 निषिद्ध शब्दो १०२

रुमिदायतार ४४	पाटल ११, ८५, १६८
नेपाय १०४	पाणिनि ११६
नेपायिकपरंपरा १०	पारमहृत ६२, १४१
नेपायिको १०, ११, १२	‘पारंगी’ ६२, ६५
‘नेपाधीयवर्णित’ ६०, १०२, १४५, १६२	पारसी लेखक १११
नेगोलु नाम १४, १७	पारंगीयो ११०, १३१
‘नॉर्मल रजोक्षर’ १११	पारंगीक नैय ६३
न्यायशास्त्र २	पारंगीक तैत्तिरीय ६३
फनंजलि ५, ८, ६, २६, १३३	पारंगीक वेपारीयो १४१
फे १०	‘पारंगी नाममाया’ ६२
पद्मनाभ ४२, ४३, ६१, १४४, १४६, १६१, १६४	‘पारसीप्रकाश’ ६२
‘पश्चिष्ट पत्र’ ६२	पारसी ग्याली ८३
परीपटो ७६	‘पारंगी लाभानुभासन’ ६२
पर्यायश २०	‘पारंगीविमोह’ ६२
‘पश्चिम भारतीय पंचतंत्र’ २६	‘पारंगीबाणिक गण्टोश’ ४६
पट्टेवपी १४१	पार्श्वचन्द्र ४०
‘पंचतंत्र’ २८, ५२, ६०, १३६	पार्श्वनाथ ३४
पंजल ५८, १३७, १३८, १६५	पालकाभ्य ८१
‘पंचाभ्यास योपाध’ ४२	‘पालकाभ्यसंहिता’ ८१
‘पंचदंडनी वार्ता’ १६२, १६४	पालि ७२, १०४, ११५, १४६, १५६, १७१
‘पंचपंडव रास’ १२०	पालि ग्रन्थो १२७
पंचमहाकाव्यो १६२	‘पालि डिक्शनरी’ १०४
पंच महावतो ३४	पासड १०६
पं. हरगोविन्ददास १०४	पांडवो ६४
पाकशास्त्र १५८, १५९	पिचलायार्थ ८०

પુત્રાટ ૧૫૫	‘પ્રમાદસ્થાનીય’ ૪૪
પુત્રાટ સંઘ ૧૫૫	પ્રવરપુર ૧૬૨
પુરાણાદિ ૧૪૯	‘પ્રશ્નવ્યાકરણ’ ૬૦
પુરાણો ૧૩૨	પ્રશ્નોરા ૧૦૦
‘પુરાતન પ્રબન્ધસંગ્રહ’ ૪૦	‘પ્રસ્થાન’ માસિક ૫૦, ૫૮, ૧૪૭
પુલકેશી બીજો ૧૫૪	પ્રાકૃત ૧૬, ૧૯, ૩૨, ૩૮, ૪૦,
પુબ્યમિત્ર ૫૫	૪૩, ૪૫, ૫૪, ૭૦, ૭૧, ૭૨,
પૂર્વદેશ ૬૪	૮૦, ૮૨, ૮૫, ૯૨, ૯૬, ૧૦૦,
‘પૃથ્વીચંદ્રચરિત્ર’ ૭૫, ૯૧, ૧૧૨,	૧૦૪, ૧૦૭, ૧૦૮, ૧૧૦, ૧૧૧,
૧૪૪, ૧૪૯, ૧૫૧, ૧૫૪	૧૧૫, ૧૧૬, ૧૨૨, ૧૨૪, ૧૪૦,
પેશવા ૯૨, ૧૪૬	૧૪૯, ૧૫૦, ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૫૭,
પોદુંગીઝ ૮૦	૧૫૮, ૧૫૯, ૧૬૩, ૧૬૭, ૧૭૧
પોલ ૨૨	પ્રાકૃત વ્યાક્ર ૮૪
પૌર્વાત્ય પ્રાકૃત ૭૧	‘પ્રાકૃત શબ્દમહાભૂત’ ૧૦૪
પૌર્વાત્ય હિન્દી ૧૬	પ્રાકૃત સાહિત્ય ૧૩૮, ૧૪૪
‘પ્રબળન્ધુ’ સામાહિક ૧૪૭, ૧૫૫	પ્રાગ્વૈદિક આર્ય સંસ્કૃતિ ૨૨
પ્રતિપક્ષનામ ૧૫	પ્રાચીન ઈરાની ૧૨૭
પ્રતિપક્ષપદ ૧૬, ૧૯	‘પ્રાચીન ગુજરાતી મઘસન્દર્ભ’
પ્રત્યય ૫	૪૬
પ્રધાનતાથી પડતાં નામો ૧૭	‘પ્રાચીન ગુર્જર કાવ્યમંત્રણ’ ૭૫,
‘પ્રબન્ધકાશ’ ૪૦, ૧૪૨, ૧૬૨	૯૧, ૧૧૨, ૧૫૧
‘પ્રબન્ધચિંતામણિ’ ૩૫, ૧૦૨	પ્રાચીન નૈયાયિકો ૧૦
પ્રબન્ધાત્મક ગ્રન્થો ૧૩૬	પ્રાણિશાસ્ત્ર ૪૫
‘પ્રબન્ધાવલિ’ ૧૪૫	પ્રિયુક્તી ૧૫૦
‘પ્રબોધબત્રીશી’ ૧૬૮, ૧૬૯	ગ્રેમ દરવાજો ૧૦૪
‘પ્રભાવકચરિત’ ૧૬૩	‘ગ્રેમપર્ચીશી’ ૭૦, ૭૫
પ્રમાણથી થતાં નામ ૧૮	‘ગ્રેમાનંદ’ ૪૨, ૪૩, ૭૫, ૭૬

- આહી લિપી ૧૭૦
 આહુઈ ભાષા ૧૫૦
 યુગમેત ૨૨
 'ભગવદ્ગીતા' ૩૦, ૩૬, ૧૦૬
 'ભદ્રંભદ્ર' ૮૧
 ભરત ૭૬
 'ભરત-બાહુબલિ રાસ' ૧૧૩,
 ૧૧૪, ૧૪૪, ૧૪૫
 ભરૂચ ૫૩, ૧૪૬, ૧૬૮
 ભરૂચ જિલ્લો ૧૬૭
 ભટ્ટકરિ ૫, ૧૧, ૧૨
 ભવાઈ ૧૬૦
 'ભવ્યઅગિત' ૪૬
 ભારત-ઈરાની ૧૫૦
 ભારત-યુરોપીય કાળ ૧૩૦
 ભારત-યુરોપીય જૂથ ૧૩૧
 ભારત-યુરોપીય ભાષા ૧૨૭
 ભારત યુરોપીય યુગ ૧૨૮
 ભારતીય અંકો ૧૪૦
 'ભારતીય આર્યભાષા અને હિન્દી'
 ૬૦, ૮૦, ૧૧૬, ૧૫૦
 'ભારતીય જૈન અમણસંસ્કૃતિ અને
 લેખનકલા' ૮૪
 'ભારતીય વિદ્યા' ૬૦, ૬૭
 ભારતિ ૧૫
 ભાલજી ૪૨, ૪૩, ૬૫, ૧૬૪
 ભાલજીન 'દશમ સ્કંધ' ૧૬૪
 ભાવનગર ૧૨૪
 ભાવસંયોગ ૧૮
 ભાષાશાસ્ત્ર ૫૧
 ભાષાશ્રયી પુરાતત્ત્વ ૨૨, ૧૨૭,
 ૧૨૮
 બીમ ૭૫
 બીમદેવ ૧૦૬
 ભૂતવિદ્યા ૧૫૮
 ભૂમિતિ ૧૫૭
 ભૂલાભાઈ દેસાઈ ૧૦૭
 ભોજદેવ ૧૪૩
 ભોજો બીમદેવ ૧૦૬
 'મગ' પ્રાહ્મણો ૧૪૧
 'મગસીમંડન જિતભાવન' ૭૭,
 ૭૮
 મગી ૧૪૧
 મતિસાર ૧૫૨, ૧૫૪, ૧૬૨
 મધુસૂદન ૩૬
 મધુસૂદન વ્યાસ ૧૦૮
 મધ્ય એશિયા ૧૩૦, ૧૩૮
 મન.મુખરામભાઈ ૪૬
 મમ્મટ ૧૨, ૧૬૩
 મયાલુસ્લા ૧૫૬
 મરાઠી ૧૬, ૩૨, ૭૬, ૮૧, ૮૪,
 ૮૬, ૯૫, ૧૦૫, ૧૦૭, ૧૦૯,
 ૧૫૨, ૧૫૩, ૧૫૪
 'મરુતેલ' ૬૩

મરુદેશ ૧૩	માડરી જા ૧૩૬
મયધારી હેમચન્દ્ર ૧૪, ૧૬	મિનાચતુ ગદિય ૫૪
મયયગિરિ ૧૩૬	મીમામકો ૯, ૧૦, ૧૧
‘મન્વપુરાનુ’ ૧૫૬	મીમાસાદર્શન ૯, ૧૦
મનયુદ્ધ ૧૫૫	મુદુર્નિશાન ૫૨
‘મયચિતોદ’ ૧૫૬	મુબઈ ૧૬૬
મથિતાય ૩૩, ૮૧	મુબઈ યુનિવર્સિટી ૧
મહાક્ષત્રપ ૫૫	મનિરિધાન ૫૧
મહાદેવનાયક ૧૫૬	મૂર્ત્ય ન્ય જનો ૧૦૧
મહાપ્રાણ ૬૧	મૂયર ૧૪, ૧૫
‘મહાભારત’ ૬૪, ૭૩, ૯૦	મુગપગિતારુ ૪૫
૧૨૦, ૧૩૮	‘મુગાપુત્રીય’ ૪૪
મહામન્ય ૫, ૮, ૯, ૨૬ ૧૩૩	‘મુન્નકટિક’ ૫૫
મહાયાન ૧૧	મુદ્દમમૂલ ૨૦
મહાગોષ્ઠ ૬૮, ૧૦૯	મુગેશ્વરનિમ ૫૦
મહાની ૩૪	મુદુતુમ ૩૫
મહેન્દ્રસૂરિ ૩૭	મુદ્દ ૩૮
માધુર્ય ધીલ ૨૦	મુનિય ૨૧ વિવિધ મુદ્દત મુદ્દત
માધુર્યમુદ્દસરિ ૧૪૪	અ મુદ્દ દોર ૪૭
‘માધુર્ય કામક દલા પ્રમથ	મોદ્દ-મોદ્દો ૧૫૦
૪૦, ૧૧૨, ૧૧૩	મોગોલ કુળની ભાષાઓ ૧૦૭
‘માધુર્ય મોપાઈ’ ૧૬૦	મોગોલિયન ૧૩૦
માનસગાત્ર ૪, ૨૩	મોલાના સૌકતઅથી ૧૦૭
‘માનમોદ્યાસ’ ૧૫૬	મોદ્દ ભાષા ૬૪
માગવાડી ૪૫ ૧૫૧	યજુર્વેદ ૧૧૬
માળવા ૪૪	યમ યમી સવાદ’ ૭૪
માડપુ ૧૬૮ ૧૬૯	યમલ’ ૭૬

યમવાનુન ૭૪	ગસિકલાલ છો પરીખ ૫૦, ૧૬૭
યમુના નદી ૧૬૬	ગચાઈની કળા ૧૫૮, ૧૫૯
યવનીચો ૬૦	રાગપૂતાના ૧૬૬
યવનો ૧૬૪	ગજગેખરસૂરિ ૧૪૨, ૧૬૨
યશોધર ૬૪	ગજગ્યાન ૮૨
યાદવો ૧૬૬	ગજસ્થાની ૮૫
યાતનિમાન ૫૧	‘ગજસ્થાની’ ત્રૈમાસિક ૬૪
યાસ્કાચાર્ય ૭, ૬, ૭, ૮, ૧૦	ગજયવદીવટ ૫૧
‘યુક્તિક’ પત્ર ૧૪૩	ગજયશસ્ત્ર ૫૧, ૫૭
યુવિદિ ૧૬, ૭૩	ગમ ૭૩
યુનિવર્સિટી ૧૧૧	રામાનુજ ૧૪૨
યુનિવર્સિટી શિક્ષણ ૧૦૦	‘ગમાયણ’ ૭૩ ૧૪૦
યુરોપ ૧૩૦	‘ગાયષસેલ્લિય સૂત્ર’ ૫૧
યોગ્યતા ૧૦	‘ગાયણમ દોદરી સંવાદ’ ૧૫૪,
યૌધેયો ૧૬૫	૧૬૮
રક્ષિતસૂરિ ૧૩	ગાજ્જુટો ૧૫૫
‘ગધુનગ’ ૬, ૭૦	‘ગસમાળા’ ૪૬
ગણુછોડભાઈ ઉદયગમ ૮૧, ૮૨	રુદ્ર ૧૬૩
‘રમુમલ્લહ’ ૧૪૬	રુદ્રદામન ૫૫
રત્નક બલ ૧૦૪	રુસ્તમ મસાણી ૧૧૧
રત્નમણિરાવ ભીમગન ૧૪૭	ઝઢિપ્રયોગ ૧૦૧, ૧૦૬, ૧૨૪,
રત્નાદે ૧૬૬	૧૨૬, ૧૬૮
રબારીચો ૧૪૯	રૂપક ૮૮, ૮૯, ૯૩, ૯૪, ૯૫, ૯૬,
રમણભાઈ નીચક ૮૧	૧૦૦, ૧૦૧
ગદિયન ૧૩૦	રૂપવદનપ્રક્રિયા ૩
ગજિયા ૨૪	રોમ ૧૩૬, ૧૩૭
રસાયનશાસ્ત્ર ૫૧	‘રોમકસિદ્ધાન્ત’ ૧૩૭

રોમન અસર ૧૦૭	વડી ધારાસભા ૧૦૭
રોમન અ કો ૧૪૦	વડોદરા ૮૪, ૧૧૨, ૧૬૭, ૧૬૮
રોમનગર ૧૦૭	વદવાણુ ૧૫૫
રોમન સિક્કાઓ ૧૩૬	વત્સ ગોત્ર ૧૦૦
રૂહાઈસ ડેવીડ્ઝ ૧૦૪	‘વતપર’ ૧૨૦
સકારવાળા ગખ્દો ૧૩૧	વનાયુજ અમ્મો ૧૪૨
સક્ષણા ૧૦, ૧૨, ૫૦, ૫૭, ૮૯, ૯૦, ૮૧, ૯૨, ૯૪, ૧૦૦, ૧૧૭ ૧૦૦	વ ગ નેત્રકર ૫૫
સક્રિયાર્થ ૯૫	વગહમિહિર ૧૦૪
‘સવિતાદુ ખદગઈક’ ૮૦	વધમાન ૬૧
સવિતાદેવી ૪૦	વલ્લીના વેષો ૫૩
સકત ૨૧	વલ્લીપુ ૧૩
સકતની શેરીઓ ૧૬૮	‘વસુદેવ-હિંડી’ ૨૮, ૪૩, ૭૨, ૮૬, ૧૦૭, ૧૫૭, ૧૫૮
સાક્ષણિક અર્થ ૯૬	‘વસુદેવ હિંડી’ (અનુનાદ) ૧૨૦
સાક્ષણિક ગખ્દો ૮૯, ૯૫	‘વસનવિલાસ’ ૧૦૬, ૧૧૬, ૧૫૪
સાક્ષાગૃહ ૬૪	વસ્તુપાલ ૧૧, ૩૫, ૪૦, ૪૮, ૫૦, ૧૪૭
સામુદાયનમય ૬૬, ૧૩૭, ૧૪૪	‘વસ્તુપાલચરિત’ ૪૦, ૭૮, ૧૩૯, ૧૪૭
‘સિંગાનુગાસન’ ૧૦૯	વસ્તુપાલ તેજપાલ રાસ’ ૪૦
સેટિન ૪૯, ૧૦૭, ૧૩૦, ૧૩૬	‘વસ્તુપાલ ગસ’ ૪૦
ચોકમાન્ય ટિપ્પક ૧૦૯	વાક્ય ૧૦
ચોપ્પટ ૧૬૩	‘વાક્યપદીય’ ૫, ૧૧, ૧૭
ચક્રોક્તિ ૧૫, ૧૦૬, ૧૦૨, ૧૦૩, ૧૦૫ ૧૦૬	વાક્યાર્થ ૧૦
ચરગાજ ૪૭, ૪૩	‘વાગામ્બુળી સૂક્ત’ ૫, ૭૩
ચબટ ૧૬૩	વાન્યાર્થ ૯૫
ચક્રનગર ૧૦૦	

- વાસ્તુશાસ્ત્ર ૬૪
 વાયવ્ય સરહદ ૧૦૮, ૧૬૫
 વારણાસ ૬૪
 વાસુદેવશાસ્ત્રી અભ્યંકર ૯
 વાહુલીક ૧૪૨
 'વિક્રમાંકદેવચરિત' ૬૩
 વિજયલાલચંદ્રસુરિ ૧૩૯
 વિદુર ૬૪
 'વિનયપિટક' ૧૭૧
 'વિનોદચોત્રીસી કથા' ૭૭
 વિનોદિની નીલકંઠ ૮૬
 'વિમલપ્રબંધ' ૬૬, ૯૧, ૧૩૭, ૧૪૪
 વિમલ મંત્રી ૧૩૭
 વિરાટનગર ૧૨૦
 'વિરાટ પર્વ' ૬૬૧
 વિરોગ ૧૨૭, ૧૨૮
 વિસ્તૃત ક્રાંતિસામ્યોગિકલ લેક્ચર્સ ૩૨, ૧૫૧
 વિરૂત અર્ધ-વિરૂત 'ઋ'-'ૠ' ૧૫૧
 વિશ્વતાલ જાની ૭૦, ૭૫
 વિશ્વવિદ્યા ૪૭
 વિપ્લવ ૪૪, ૫૮
 વીરસિંહ ૩૦, ૪૦, ૭૫, ૭૬, ૧૪૪, ૧૬૧
 વીસતગર ૧૦૦
 'વીસલક્ષ્ય રાસો' ૧૬૧
 વી સુબ્રહ્મણ્ય શાસ્ત્રી ૧૩૧
 'વેતાલપચીસી' ૧૬૨
 વેદ ૧૦, ૧૧, ૧૫૭
 વેરાવળ ૧૪૧
 વેન્સ ૬૦
 વૈદિક ભાષા ૧૨૭
 વૈદિક ક્રિયાકાંડ ૧૨૭
 વૈદિક શબ્દો ૧૧૯
 વૈદિક સાહિત્ય ૪૭
 વૈષ્ણવ ૫૧
 વૈયાકરણો ૯, ૧૦
 વૈજંપાયન ૩૫
 વ્યસય ૧૧૪
 વ્યવહારભાષા ૧૨૬
 વ્યુત્પત્તિ ૫
 વ્યુત્પત્તિશાસ્ત્ર ૪
 વ્યંજના ૧૨, ૧૩
 વ્યાકરણ ૫૧
 વ્યાકરણસંબંધ લિંગ ૯૯
 રાક પ્રગ્ન ૧૪૮
 મકાર ૫૫
 મનુજય ૧૪૫
 'મતપથ પ્રાક્ષણ' ૧૩૩
 —ની કાવ્ય પાકપર પગ ૧૩૩
 'મન્દકકપદ્મ' ૩૧
 મન્દકાગો ૩, ૧૭૧

गण्डप्रभास्य १०
 'गण्डप्रभास्य' ११
 शण्डगङ्गा १२
 गण्डानुवृत्ति ७
 'गण्डानुवृत्ति' ११३
 गण्डार्थशास्त्र १, २, ३, ४, ५,
 ६, ७, १२, १३, १४, २०, २१,
 २२, २३, २४, २६
 गण्डार्थसंक्रान्तिशास्त्र १, २
 शण्डमन्त्रोप ५४, ७०
 गद्या परीक्षा ७६
 गन्त्रविद्या १५८
 'गङ्गायाय' ६७, ६८, ६९
 गाङ्गापीय ब्राह्मणो १४८
 गाङ्गा ७
 'गाङ्गाय' ६०, ६७
 गाङ्गाभुक्ति ६१
 गान्तिग्रन्थ ६२
 गान्तिसूत्रि ४५
 गामण बट ६५, १६८
 शाङ्गदेव १६२
 शाङ्गो १६२
 शाङ्गलिपि १६२
 शाङ्गसूत्रि १२०
 शाङ्गसूत्रि १६१
 शाङ्गोत्र ८०
 'शाङ्गनामा' ४५

शिल्प ५१
 शिल्पशास्त्र ३५, ५२
 शिलाकदेव २६
 शम्भुन प्रदेव १६६
 'शृङ्गाभञ्जरी' ७०
 शेखसचिवर ४४
 शो मेनी ७०
 श्रीकृष्ण ७४
 'श्रीकृष्ण मथाराभ भावे' ६७
 श्रीधर १५४, १६८
 श्रीधर व्यास १६६
 श्रीधरयाय १५३
 'श्रीपाद कथा' ४०
 भाङ्गय ८०, १०२, १४५, १६२
 'श्रीमन्नाथयज्ञित' ५३
 'श्रीमन्नाथयज्ञित' ४७
 सञ्जय नाना १२१
 सञ्जयन ३५
 'सत्तामा गतकता प्राचीन शुद्ध'
 काव्य' ७०
 सप्तसिन्धु १००
 'सम्भाषण' ३०
 'सम्भाषण' ४०, १४५
 सभाषण सत्तामा १७२
 समुद्रयुग १४८, १५०
 'सम्भक्तवर्माय यज्ञिय' ३७
 'सरणीकृत हिन्दी' ८६

સંકેત ૧૦	સાહિત્ય પરિષદ ૮૧
સંગીત ૫૧	સાહિત્યશાસ્ત્ર ૫૧, ૮૯
સંઘકુલ ૩૨	સાહિત્યિક પ્રાકૃત ૧૨૦, ૧૩૨
સંઘદાસગણિ ૩૮, ૭૨	સાળવીઓ ૧૪૭
સંઘવિજય ૭૩, ૭૮	સાંકેતિક જોડી ૬૨, ૬૪
સંઘ્યા ૧૬૭	સાંતલસિંહ ૧૬૧
સંનિધિ ૧૦	સાંધિવિગ્રહિક ૧૫૯
સંપત્તિશાસ્ત્ર ૨	સિદ્ધરાજ જયસિંહ ૩૫, ૧૦૨, ૧૫૬, ૧૬૦, ૧૬૩
સંપર્કભાષા ૧૪૬	સિન્ધ ૫૬, ૮૧, ૧૪૪, ૧૪૫
સંયોગથી થતાં નામો ૧૮	સિન્ધુ ૧૧૬, ૧૪૨
સન્કારભાષા ૧૨૬	‘સિંહાસનબત્રીસી’ ૭૭, ૭૮
સંસ્કૃત કોશકારો ૫૪	‘ગીતાહરણ’ ૧૧૨
સંસ્કૃત કોશો ૨૦, ૩૪, ૧૪૩	મુન્શીન સરોવર ૫૫
સંસ્કૃત-ચિનાઈ ગ્રન્થકોશો ૧૩૮	મુન્દરમ્ ૫૬, ૧૪૯
સંસ્કૃત નાટકો ૧૬૦	મુમેરિયન ભાષા ૧૩૦
‘સંસ્કૃતિ’ માસિક ૧૬૨	મુરબ્ક ૫૫
સહિદરા નાગર ૧૦૦	‘સૂત્રકૃતાગ સૂત્ર’ ૨૬, ૩૦
સાતમી પ્રાચ્યત્રિશા પરિષદ ૧૫૫	સૂરત ૧૬૮
સાદશ્ય ૮૮, ૯૬, ૯૭, ૯૮, ૯૯, ૧૦૦, ૧૦૧	સૂર્યપૂજા ૧૬૬, ૧૬૭
સાદશ્યાભાસ ૬૬	સૂર્યમંદિર ૧૬૬
સામુદ્રિક ૧૬૫	સૈમિટિક ૧૨૬
સામ્યાભાસ ૯૬	સોક્રેટિસ ૨૩
‘સાર્થ’ જોડાગીકોશ ૧૫૧, ૧૫૨, ૧૭૩	ગોની ૬૨
સાસાનિયન ૧૪૧	ગોનીની ‘પારસી’ ૬૨

મોમનાથ ૧૬૦	‘હરિત્રીયા પોડરા કલા’ ૭૫, ૯૯
સોમસુન્દરસૂત્રિ ૪૬	હરિવલ ભાષાણી ૯૭
મોમેશ્વર ૩૫, ૧૪૨, ૧૫૬	‘હરિવંશપુરાણ’ ૧૫૫
મોળોન યુનિવર્સિટી ૨૧	હરિચંદ્ર ૧૫૮
મોરાધ્વ ૧૦૬, ૧૨૦, ૧૩૯, ૧૪૩, ૧૫૨, ૧૫૫, ૧૫૮, ૧૬૬, ૧૬૭	‘હરિચરિત’ ૧૪૧
મોગાધ્વ ઇતિહાસ પરિષદ ૧૫૫	હમયાયુર્વેદ ૮૧
મોરાધ્વી બ્રાહ્મણો ૧૪૭	હસદેવ ૪૫
સ્થળનામેનો ઇતિહાસ ૧૬૫	‘હંસાદિતી’ ૨૭, ૪૩, ૬૫, ૯૧, ૧૧૧, ૧૬૧
મ્યાનમરુકુરુ અમહાર ૧૫૮	‘હંસાવતી વિક્રમચરિત્ર વિવાહ’ ૩૭, ૧૦૮
મ્યાપ્ત્ય ૫૧	ફિટામટ ૧૨૭
સ્થાપત્યશાસ્ત્ર ૫૧	‘હિન્દ અને ફિટાનિયા’ ૬૫
સ્થૂલભદ્ર ૧૦૪	હિન્દી ૭૬, ૧૦૩, ૧૦૪, ૧૦૮, ૧૩૬
સ્થૂલીકરણ ૩૪, ૩૫, ૩૬, ૪૫	હિન્દુપત પાદશાહી ૧૪૬
સ્ફોટ ૮, ૧૦	‘હીંગોલાખ કાન્થ’ ૪૦
સ્ફોટવાદ ૮, ૧૦	હીરાણુદ ૪૦
સ્નાન ૧૨૭	હૂણો ૧૪૮, ૧૪૮
સ્નાન પ્રજા ૧૫૭	હુનરી યુદ્ધ ૧૪૭
સ્વરભાગ ૨૪	હુમયન્દ્ર ૩૩, ૩૫, ૮૪, ૮૬, ૯૩, ૧૩૭, ૧૩૯, ૧૪૩, ૧૫૩, ૧૬૨, ૧૬૩
સ્વગવ્ય જનપ્રક્રિયા ૩, ૧૭૩	હુસ્સિન ૮૬
સ્વાર્થિક પ્રત્યય ૩૩, ૬૫, ૧૦૩	હૈફરાબાદ રાજ્ય ૧૫૬
સ્વાર્થિક રૂપ ૮૨	‘હોબ્સન જોબ્સન’ ૧૪૭
સ્વીટ ૨૨	હ્યુએનત્સાગ ૧૩૯
હરગોવિન્દદાસ કાટાવાળા ૧૨૨	
હરજી ૭૭	
‘હરિલીલામૃત’ ૭૫	

- Analogy 88
 Arabic numerals 11
A Select Glossary of English Words 21
Biographies of Words and Home of the Aryans 22
Collected Works of Max Muller, Vol. X 22
 Concretion 34
Elements of the Science of Language 97, 99, 135
 Epistemology 8
 False Analogy 90
 Indian Numerals 110
Hobson-Jobson 147
King Lear 14
 Linguistic Palaeontology 22, 128
 Magis 141
 Metaphor 88
 Morphology 3
Mysore Inscriptions 150
New English Dictionary 173
Origin and Development of Bengali Language 129
 Phonetics 3
 Phonology 3
Poona Orientalist 129
Pre-Aryan and Pre-Dravidian in India 150
 Semantics 1, 2
Semantics 22
 Semasiology 1
 Slang 12, 100
Study of Words 21
Surnames of the United Kingdom 80
 Taboo words 102
The Life of Words as the Symbols of Ideas 21
The Shorter Oxford Dictionary on Historical Principles 50
 Transference of Meaning 43
 Translation compound 80, 152
Vedic Index 73
 Wiro 127
-

અર્થ, વ્યુત્પત્તિ કે ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ ચર્ચેલા

શબ્દોની સૂચિ

અક્ષલ ૧૨૩	અપવાદ ૫૧
અક્ષીર ૮૨	અપ્પા ૬૯
અગિયારા ગણુવા ૧૭૦	અક્ષલાનૂત ૮૨
અમામસ્તૌ ૯૭	અખ્યાસ ૫૧
અગ્નિ ૧૬	અન્નેય ૧૧૯
અગ્રોર ૧૬	અમુંગ્ધ ૧૬
અજ્ઞુષ્ઠ ૯૮	અમ્બર ૧૦૦
અચપલ ૧૬	અમ્મર ૧૦૦
અજડ ૧૬	અમ્લ ૧૬
અટવી ૧૩૦	અરક્તક ૧૬
અડદાસિ ૧૪૫	અરધુ ૧૨૨
અડવ ૧૫૪	અરણિ ૧૨૯
અણુ ૧૨૯	અર્થ ૨
અત્તા ૬૯, ૭૦	અલક ૧૫૪
અથર્વણુ ૧૩૦	અલકા ૧૫૪
✓અદ્ ૧૧૯	અલક્ષાર ૧૫૪
અદ્વાસમય ૧૭	- અલત્ત ૧૬
અધર્માગ્નિકાય ૧૭	અલવઇ ૧૫૪, ૧૫૫
અનહ્વન્ ૧૧૯	અલપખાનુ ૧૪૫
અનુકૂલ ૯૫	અલર્ક ૧૩૦
અનુસ્નાતક ૧૭૨	અલવ ૧૫૪
અન્ધકૂપ ૯૪	અલવિ ૧૫૪
અન્ધ તમઃ ૯૪	અલવેસર ૧૨૧, ૧૨૩, ૧૫૪
અપરાધી ૯૮	

અલાલુ ૧૬	અહુર મહાદા ૧૨૨
અલાલુ-લાલુ ૯૮	અહિદર ૧૪૫
અલ્પા ૬૩	અળવ' ૧૫૪
અળોપ ૧૬	અળતો ૧૬
અલ્પાહ ૧૩૩	અંકુશ ૧૭૨
અવકરણ ૧૮	અગારસવટિકા ૫૪
અવદાત ૭૮	અંતેઉરિ ૧૨૧
અવરુદ્ધા ૩૪	અબાડા ૧૬૫
અવરોધ ૩૪	અબાલા ૧૬૫
અવલગ્ન ૧૫૨	આકાશાસ્તિકા ૧૭
અવસર ૧૨૧, ૧૬૧	આગમ ૧૫૮
અવિ ૩૦, ૧૧૬	આગમમન્યો ૩૧
અશિવા ૧૬	આત્માય' ૩૧
અશુર ૧૩૨	આઠમ્બર ૧૩૦
અશોકવન ૧૭	આતા ૭૦
અસમન્ ૧૧૯	આતાશ ૭૦
અશ્વ ૨૫, ૧૧૯	આતાભાઈ ૭૦
અશ્વગોષ્ઠ ૮૪	આત્મન્ ૬૯, ૭૦
અશ્વિનીકુમાર ૧૬૬	આત્મા ૬૯
અસુર ૧૩૧, ૧૩૨	આયમજું ૬૯
અસુર-અહુર ૧૩૧	આયવણુ ૧૩૦
અસુરકુમાર ૧૩૨	આદા ૭૦
અસુર મહત્ ૧૩૨	આધીન ૯૮
અસુર્ ૧૧૯	આપ ૬૯, ૭૦
અસંખ્ય ૧૫	આપોપુ' ૬૯
અસ્તમિત ૯૮	આશ્વિયે ૬૯
અહુર ૧૩૨	આળખોરો ૧૨૫

આમુખિયા ૧૧૬
 આગનાકાલી ૧૦૫
 આરભ ૫૨
 આલિંગી ૧૨૯
 આયોચના ૫૨
 આયતી ૧૫
 આસન ૫૨
 આસલ ૫૨
 આહુગણી ૫૩
 આહાર ૫૨, ૫૩
 ઇશુવન ૧૭
 ઇતર ૧૦૬, ૧૦૭
 ઇન્દ્રાગ્ની ૬૭
 ઇન્દ્રામહતી ૬૭
 ઇગિની આયો ૧૩૨
 ઇન્દુ ૧૩૩
 ઇશ્વર ૧૫૪
 ઇસ્ત્રાક ૧૪૧
 ઇકુ ૬૫
 ઉકનાહ ૧૪૩
 ઉકગડો ૧૮, ૧૦૫
 ઉક્કુહક ૧૮
 ઉક્કુ ૧૧૮
 ઉક્કિમ ૧૮
 ઉક્કીય- ૧૧૯
 ઉક્કાન્તિ ૧૭૨
 ઉક્કર્ગ ૫૧

ઉક્કુ ૧૧૯
 ઉક્કર્ગ ૫૨
 ઉક્કુ ૬૮
 ઉક્કાધ્યાય ૧૦૩
 ઉક્કુલા ૧૨૯
 ઉક્કુ ૧૪૬
 ઉક્કિમ ૧૫૨
 ઉક્કીય ૧૨૧
 ઉક્કજ્ઞાન ૧૦૩
 ઉક્કસવાદ ૧૧૯
 ઉક્કુ ૧૫૭
 ઉક્કતાદી ૧૧૪
 ઉક્કમનુ ૬૯
 ઉક્કર્મ ૧૨૧
 ઉક્કા ૧૬૬
 ઉક્કુ ૧૯
 ઉક્કમ ૧૨૧
 ઉક્ક ૧૨૧, ૧૬૧
 ઉક્કિમ ૧૫૨
 ઉક્કો સાદ ૬૪
 ઉક્કો ૬૫
 ઉક્કુ ૬૩
 ઉક્કમ ૬૮
 ઉક્કિયુ ૮૩
 ઉક્કાદસ ૮૮
 ઉક્કો ૮૩

अक्रो ८३
 अक्षम ५४
 अक्षमिनेशन ५४
 एड्मा ११६
 अक्षयी १५१
 अयोध्या १३३
 अयोध्या ११७
 अयोध्या १०३
 अयोध्या १५१
 अयोध्या १५२
 अयोध्या १५२
 अयोध्या १२२
 ओष्ठ ६८
 अयोध्या १२१, १५२
 अयोध्या १५२
 अक्षय १८
 अक्षय १४६, १५०
 अक्षय १८, १०५
 कच्छ १४६, १५०
 कज्जवण १८
 अक्षय ११७
 अक्षय ११७
 अक्षय ११८
 अक्षय ८३
 अक्षय १२६
 अक्षय ६४

अक्षय ८३
 अक्षय ३२
 अक्षय ६८
 अक्षय १३१
 अक्षय ११५
 अक्षय १२५
 अक्षय ११६
 अक्षय ६१
 अक्षय ३७
 अक्षय १२६
 अक्षय ११५
 अक्षय ११५, ११६
 अक्षय ११६
 अक्षय ११६
 अक्षय ११६
 अक्षय ११७
 अक्षय १३१
 अक्षय ६६
 अक्षय ११६
 अक्षय ११६
 अक्षय ११५
 अक्षय १२६
 अक्षय ५८
 अक्षय ११७
 अक्षय ३०
 अक्षय ३०
 अक्षय ३०

अथायः ५२	आश्वीरसा ७२
अभुंयो १६	आलय ११८
अं १४०	आणी मणी ८४
अदविज १४०	आशुं अन्तर १७२
अं १६५	वितय १२६
अं १४०	विन्नर १०१
आव ७	किराट ६०
आररत १६५	रिरात ६०
आम १५०	मिवर १०१
आमद १३८	निपुण १०१
आमण-पत्र ८०	शीमत करी ६४
आठ १५०	शीर्तिभुज ३५
आठडी १५०	कीर्तन ३५
आठो १५०	कीर्ति ३५
आने १८	कुक्कुर ११६
अहं ८१	कुटुम्बिन् ३२
आन ६५	कुडी १५०
आने ६५	कुदुवी ३२
आन्दविक १४०	कुण्ड ६६
आपड ११६	कुणरी ३२
आपडी ११६	कुण्ड १२६
आमफर १०६, ११७	कुपात्र ६१
आगड ५१	कुपी १३०
आपटिक ११६	कुमारामन्व १५६
आल १२६	कुमारामात्य १५६
आलायड १६७	कुक्षेत्र ८१
आली ८४	कुर्कुर ११६
आश्वीरभुजमंडली १६१, १६३	

કુલ ૧૧૯	કૈલાસવાસી ૧૦૩
કુલશાલુ ૧૬૫	કોડી ૧૫૦
કુલુપિ ૧૨૯	કોપકટ ૧૬૭
કુસલ ૮, ૫૭	કોટ્-કચેરી ૧૫૨
કુશાગ્રધુલિ ૯૩	કોતુ ૧૫૩
કુલાર ૧૩૦	કોતુ ૧૫૩
કુશાવત્ ૧૬૬	કોલ્હુમ ૧૫૩
કુમ્ભ ૧૬	કોષ્ઠ ૯૮
કુલ્લી ૩૨	કોતુક ૧૬૧
કુલકારકટ ૧૬૭	કોતુકી ૧૬૧
કુમ્હો ૧૨૧	કૌલિક ૧૧૯
કુચો ૧૨૧	કોધી ૧૮
કૂટ ૧૦૧	કાવપ ૧૩૬, ૧૩૭
કૂટસ્થ ૧૦૧	કાનિય ૧૩૦
કૂપ ૧૨૯	ખન્નમત ૧૪૫
કૂર્વ ૧૨૧	ખટમલ ૧૦૩
કૂલ ૯૫	સદ્વાસદ ૧૦૯
કૂંચ ૧૨૧	ખડોખલી ૧૨૧ .
કૂત ૧૬૭	સદ્ગ ૧૩૦
કેકાલુ ૨૫, ૧૪૨	સણ્ડ ૧૪૦
કેન્દ્ર ૧૩૫	સત્તિમ ૧૩૦
કેમ્બિજ ૧૬૬	ખતી ૧૩૦
કેલવ ૧૫૨	ખારુ ૧૯
કેસરિયા ૯૬	✓સાદ્ ૧૧૯
કેસરી ૧૮	વાનવાનુ* ૧૪૫
કેળે ૧૫૨	વાનુ* ૧૪૫

ખુમચા ૧૨૫
 ખુરશાણુ ૧૪૩
 ખુરી ૧૮
 ખૂબ ૧૨૩
 ખેડૂત ૩૨
 ખેતરવા ૬૮
 ખેલ-તમાશા ૮૦
 ખેલાડી ૧૧૪

ચાંચ ૧૧૬
 ચટર ૧૨૫
 ચઢિકા ૧૧૬
 ચળ ૧૨૬
 ચણત્રીખાજ ૬૪
 ચણિયારી ૧૨૦
 ચત ૧૦૩
 ચમ્ ૧૫૬
 ચરીખખાના ૧૦૪
 ચર્દમ ૬૮
 ચણી-કુંચી ૮૦
 ચાલ ૧૩૮
 ચવેપકે ૫૮
 ચવેપના ૫૭, ૫૮
 ચહલ ૧૭૨
 ચગા ૧૫૦
 ચાંડ ૧૬૦
 ચાંદુ ૧૬
 ચાંધાર ૧૬૫

ચાંબીરતા ૬૬
 ચાંબીર ચખ્દ ૬૪
 ચાડી ૧૬
 ચાચાપતિ ૧૭૨
 ચાન્ધાર ૧૬૫
 ચામકું'ગોઠકું' ૮૪
 ચામતરુ કરવું ૧૦૩
 ચાલ ૬૫
 ચાલો ૬૫
 ચાથ ૨૮, ૩૦
 ચાહા ૧૭૨
 ચાહાવદ્ ૧૭૨
 ચુજરાત ૧૪૮, ૧૬૫, ૧૬૬
 ચુજરાતવાલા ૧૬૫
 ચુજરી જવું ૧૦૩
 ચુદ્ધ ૮૪
 ચુડવુ ૧૨૨
 ચુડી ૧૨૨
 ચુડિ ૧૫૩
 ચુથુ ૫૧
 ચુણી જન ૧૬૧
 ચુમિ ૫૨
 ચુલ ૧૪૦
 ચુલક દ ૧૪૦
 ચુલાખ ૧૪૦
 ચુંઠા ૧૫૨
 ચુંડા ૧૫૨

ગૂજર ૧૬૬

ગૂજરિયા ૧૬૬

ગૂજરી ૧૬૬

ગૂડી ૧૫૩

ગૂડી પડવો ૧૫૩

૧/ગુમ્ ૧૧૯

ગુહ ૧૧૯

ગૃહપતિ ૧૭૨

ગો ૨૮, ૨૯, ૩૦

ગોઘરી ૫૭, ૫૮

ગોઝરિયા ૧૬૬

ગોઝિકાણુ ૧૪૩

ગોઝારી ૧૦૩

ગોઝીની શેરી ૮૫

ગોઢુઢા ૮૬

ગોઢ ૮૬

ગોઢડી ૮૬

ગોઢડું ૮૬

ગોઢિયો ૮૬

ગોઢી ૮૫, ૮૬

ગોઢીની શેરી ૮૫

ગોઢગોઢે ૮૧

ગોળ ૧૧૯

ગોળન ૫૪

ગોલોમી ૩૦

ગોઠ ૮૩, ૮૪, ૮૬

ગોઠ (મરાઠી) ૮૬

ગોઠિ ૨૬

ગોઠિક ૮૫, ૮૬

ગોઠ-અંગાળ ૮૧

ગ્રામ ૧૫૬, ૧૫૭

ઘડો લાડવો ૧૭૦

ઘનચોળું ૧૬૪

ઘચોળું ૧૬૪

ઘુત્ર ૮૦

ઘેટો ૩૦

ઘોટ ૮૦

ઘોટ-ક ૧૧૯

ઘોડાની લાસ ૧૨૧, ૧૪૩

ઘોડી ૬૫

ઘોડો ૨૫, ૬૫, ૧૫૧

ઘોન ૮૦

ઘોર ૧૬

અકળી ૬૫

અતુપદ ૧૮

અન્ન ૧૩૯, ૧૫૨

અન્નનિવા ૧૦૪

અપલ ૧૬

અમકળી આલ ૯૪

૧/અમઢ ૧૨૦

અમ્મદિ ૧૨૦

અલતી ૩૯

અલણિયા ૧૦૪

અંદન તળાવડી ૧૦૪

ચંપકવન ૧૭
 ચા ૧૩૯
 ચાહરગિજી ૧૫
 ચાતુર્વર્ણ્ય ૩૧
 ચાલ ૮૩
 ચાલ બાહત ૧૦૪
 ચાલાકી ૧૧૪
 ચાલી ૮૩
 ચાચિયો ૧૬૭
 ચિણદ ૯૯
 ચિનાઈ સીંગ ૧૩૯
 ચિનોતિ ૯૯
 ચીકણો માયુસ ૯૪
 ચીન ૧૩૮
 ચીનનો શાલુકાર ૧૩૯
 ચીનપટ્ટ ૧૩૮
 ચીનપિપ્પટ ૧૩૯
 ચીનરાજપુત્ર ૧૩૯
 ચીનાનિ ૧૩૯
 ચીનાશુક ૧૩૮
 ચીની ૧૩૯
 ચીર ૧૧૬
 ચીરપટ્ટણાં ૧૧૬
 ચીવડ ૧૧૬
 ચેટ ૩૨
 ચેટી ૩૨
 ચેઢ ૩૨

ચેવડી ૩૩
 ચેલકો ૩૩
 ચેલી ૩૨, ૩૩
 ચેલી ૮૩
 ચેલુ ૩૨
 ચેમો ૩૨, ૩૩
 ચેરુલી ૮૩
 ચોવલા ૭૨
 ચોલા ૭૨
 ચોખા ૭૨
 ચોખા મુકના ૧૬૮
 ચોપાનિયું ૮૪
 ચોલ ૮૩, ૧૬૩, ૧૬૪
 ચોલમલ્ક, ૧૬૩, ૧૬૪
 ચોળ ૧૬૪
 છત્રી ૧૮
 છાતી ૩૭
 છું ૯૭
 છે ૯૭
 છોકરી ૩૨
 જાહર ૪૬
 જકત ૧૬૭
 જક્ષણી ૩૧
 જગીસ ૭૬, ૭૭
 જડ ૧૬
 જનન- ૧૧૯
 જનાવર નડપુ ૧૦૩

જન્મભૂમિ ૧૭૦

જન્મ ૧૧૯

જમ ૧૨૩

જમગસમગ ૭૪

જમગ ૭૪

જમણડ ૧૨૩

જમલ ૭૪, ૭૬

જમલિ ૭૫

જમબુ ૭૫

જમમે ૭૫

જમમ્ય ૭૫

જમહર ૪૫, ૪૬, ૧૧૮

જમા ૧૨૩

જમાદાર ૧૦૫

જમ્બુ ૯૮

જમતિ ૯૯

જલ ૧૧૯

જલદી ૧૨૩

જલપાન ૧૦૫

જલપાનીય ૮૦

જવણાલયો ૧૩૬

જવતિકા ૧૩૫

જવઢ ૭૬

જવેહર ૪૬

જહાગીરી હુકમ ૯૬

જાગુગામ ૧૬૭

જાગુમેટ ૧૬૭

જાગુસર ૧૬૭

જાડી શુદ્ધિ ૯૩

જાતક ૫૧

જાતર ૧૬૦, ૧૬૧

જાત્ર ૧૬૦

જાત્રા ૧૬૦

જામ ૧૨૫

જાર ૧૧૦

જાગુધોડા ૧૬૭

જિગીપા ૭૬

જિણદ ૯૯

જિમ ૧૨૩

જિમણડ ૧૨૩

જિલ્લા ગૂજરસિંચ ૧૬૬

જિવાસ્તિકાર્ય ૧૭

જિવો ૧૦૫

જિતશી ૧૬૫

જિલાખ ૧૪૦

જેડિ ૧૨૧

જેમ ૧૨૩

જોઈએ છીએ ૯૯

જોઈએ છે ૯૯

જોઈતી ૧૦૫

જોઈતા ૧૦૫

જોઈકત ૧૬૭

જોતડુ ૬૯

જોપી ૧૬૪

બૈહર ૪૫, ૧૧૮

ભયમયો ૭૫

ભયાક્ત ૧૨૫

જાતિ ૩૯

જાગ ૩૯

જાગકમ્ ૩૯

જ્ઞાનગોચરી ૫૮

જ્ઞાતી ૧૮

ઝમર ૪૬

ઝમો ૪૫, ૪૬

ઝમોરિયો ૪૬

ઝંડા નિશાન ૮૦, ૧૫૨

ઝૂલુ ૧૬૪

ટાકું ૧૯

ટાટો ૧૦૩

ટેલીફોન ૫૪

ટોરલે મૂકવું ૮૨

ટોરલો ૮૨

ટ્રે ૧૨૫

ઠંડી નજર ૯૪

ઠાકુર ૧૦૭

ડણાક ૮૫

ઢબ ૧૨૩

ડાળો ૧૨૩

ડાન ૭૬

ડામરો ૧૪૩

ડિયલિતો ૧૨૦

ડોક્ટર ૩૦, ૩૧

ઢ ૧૭૦

તમર અલ હિન્દ ૧૪૦

તગણુ ૧૫૩

તલવર ૧૫૩, ૧૫૪

તલાગ ૧૨૧

તળીર ૧૫૩

તાચ ૧૪૨

તાલુક ૧૨૯

તામ્બૂલ ૧૩૧

તાલ ૫૧

તાલમખાજ ૧૦૮

તાલીમ ૧૦૯

તાલીમખાના ૧૦૯

તાલીમખાજ ૧૦૯

તાસક ૧૦૫

તિક્ત ૮૩

તિલ ૧૩૦

તીક્ષ્ણ ભુદ્ધિ ૯૩

તીજુ ૮૩

તીખો સ્વભાવ ૯૪

તીજો અનાજ ૯૪

તીગવા ૯૮

તીર્થ ૫૨

તૂપ ૧૫૪

વૃષ્ઠ ૧૫૪	દરિયા ૧૧૬, ૧૧૭
તુળ ૭	દશા ૧૬૫
તેજ ૬૬	*દસ્યુ ૫૯
તેજ ૨૫, ૧૪૨	દાત્ત ૫૬
તેજ (તેજ-મંદીના અર્થમાં) ૯૫	દળદર ૩૩
તોખાર ૨૫, ૧૪૨	દળદરી ૩૩
તોલન ૬૪	દંડ ૫૨
તોક્ષા ૮૩	દંડી ૧૮
તૈમાત ૧૨૯	દામિન ૭૬
ત્રયોદશ ૫૮	દાહિમ્બ ૯૮
ત્રિપોણિયુ ૮૨	દાદી ૧૮
ત્રિભુવનગંડ ૧૬૦	દાન ૫૨
ત્રિવિદ્રમ ૫૮	દામોદર ૬૨
ત્રીકમ ૫૮	દામ ૧૩૫
ત્સી ૧૩૮	દાયરહ ૧૪૩
થાણા ૧૬૬	દાયરો ૧૪૩
થાન ૧૬૬	દારપરિગ્રહ ૩૩, ૩૪
થવિલણ ૭૬, ૧૨૩	દારિય ૩૩
થકિણ ૭૬, ૮૯, ૯૦, ૧૨૩	દાર્શનિક ૧૮
થકિણા ૯૦	દાસ ૩૨
દડ ૧૬૭	દાસ ૫૬
દબિર ૧૩૫	દાગી ૩૭
દમડી ૧૩૫	દાસ્યતા ૯૮
દમ્ ૧૧૯	*દાહ ૫૯
દરવેશ ૧૪૫	દાહિણ ૭૩, ૧૨૩
દરસાયા ૭	દાહિના ૭૬
દરિદ્ર ૩૩	દાંતે તરણું ૧૭૦

दिग्भर १००

दिग्भ १३५

दिविर १३५

दीनार १३६

दीवो णंदवाचिनो १०४

दीवो नंदवाचिनो १०४

दुनिय १४५

दुरोदर ६२

दुर्धितगोत्रि ८६

दुर्विदग्ध ६२

दुर्वा २६, ३०

देव १३२

देव-दण्य १३१

देवर ७

देवराज १०७

देवगसज्ज १६७

देवयोक्त १०३

देवाना प्रिय १०२

देह ५६

देहात ५६

दीक्षतभाना १०४

द्यावापृथिवी ६७

द्रम्म १३५

द्रु ११६

द्रेक्काण १३५

द्वादश ६८

द्विपद १८

द्विरेफ १०१

द्विधीलान ५२

धगत ८५

धान ५४, १४४

धग्गी १२४

धन ५४, ११६

धनित् ११४

धर्म ७१, १२६

धर्मकायधुरधर ५३

धर्मास्तिकाय १७

धानु ५२

धान ७१

धुणइ ६६

धुनाति ६६

धुरीज्ज ५३

धुरधर ५३

धौरेय ५३

ध्वनि २५

न १०५

नउलिजा ६२

नकुलिवा ६२, १२०

नग्गी १८

नग्ग १२३

नग्ग १२३

नग्गारी १०३

नद ६

नदी ६

नक्षत्र ११८
 नरपुंगव ५३
 नरसिंह ५३
 नखि १०५
 नंगुली १८
 नंदन ८२
 नंदवायु १०४
 नंदार्ध १०४
 ना १०५
 नाके ६५
 नाकु ६५
 नाग ६५
 नाग १५५
 नागदन्त ६५
 नागवन १७
 नागवल्ली १५५
 नागरवेष्ट १५५
 नागरु १५५
 नाटारक्ष १६१
 नाटिक १६१
 नात ३७, ३८, ३९
 नातु ३७, ३८, ३९
 नाति ३९
 नात्र ३७
 नात्रु ३८
 नात्य ३९
 नाथी १०५

नाना १२९
 नामराशि १६५
 नारङ्गक १३९
 नारंगी १९
 निदान ५२
 निमिष ६२
 निम्ब ६८
 निम्बु(क) ६८
 निरपराधी ६८
 निर्वाण १२६
 नी १०५
 नील ८३, १२९
 नीहार १२९
 ने १०५
 नेाणी १२०
 न्यू जर्सी १६६
 न्यू योर्क १६६
 भर्ध १२४
 पईज १२४
 पऊतार १२१
 पओलि ८२
 पकड ६५
 पक्षी १८
 पगलु ६४
 पङ्कज ६
 पञ्चत्व प्राप्तः १०३

पटोशुं १२०	पहिअ १२४
पट्टकूल ११६	पंथांगपसाठि ११८
पडप १२१	पाछ १२४
पडिसिरा १२०	पाडिं ८०
पति ११४, ११५	पाडिं-गेटी ८०
पन् ११६	पाभंटी १०६
पत्नी ११५	पाछ थपुं १०३
पत्र ६०	पाल्पियारी ७१
पषिक १२४	पाणीपत ८१
पनोती १६५	पाणी मूकपुं १७०
परगै ८५	पाणी विनाने ६३
परधु ८५	पाणीदारी ७१
पसु ५८	पात ६१
पगभीन ६८	पातरु ३६
पराण १४	पानसाहि १४५
परिगहो ८५	पात्र ३६, ६३, ६१
परिग्रह ३३, ३४	पात्रकम् ३६
परिव्राज ६	पाफर ११७
परीअयि १२१	पादशाही १४६
परोशोपछ १०४	पानीय ८०, ११६
पत्र ६१, ६२	पारधी ८५, १२३
पर्वत ३०	पारस ६२
परस्वः ५८	पारसी ६२, ६४, ६५, ६६, ६७
पलाय १४	पारेण १०७
पसणोर १००	पारे ३६
पसणोरा १००	पार्टी १२५
पसं १००	पालकाप्य ८१

પાવન ૧૫૨
 પાશ્વિમાલ ૯૮
 પાષણ ૧૦૬
 પાસડી ૧૦૬
 પાળી ૧૬
 પાંખ ૬૫
 પાંચમી કતાર ૧૭૨
 પાંડવ ૧૨૦
 પિણ્ડ ૧૧૬
 પિપ્પલી ૧૩૬
 પિસર ૧૨૪
 પિંગલ ૮૦
 પુદ્ગલાસ્તિકાય ૧૭
 પુરુષવ્યાધિ ૫૩
 પુરુષાર્થ ૨
 પુષ્કર ૧૨૬
 પુષ્પ ૧૨૬
 પુગવ ૫૩
 પૂંતાર ૧૨૧
 પુનાગવત ૧૭
 પૂજન ૧૨૬
 √પૂજય- ૧૧૯
 પૂજારી ૧૦૦
 √પૂરય- ૧૧૬
 પૂંખ ૬૫
 પૂંજી ૧૮, ૧૦૫
 પૃથ્વી ૩૦

√પૂર્ણ- ૧૧૯
 પેખલ ૧૬૧
 પેમર ૧૨૪
 પેહરો ૧૨૪
 પેશ્વાગી અલુચ્છા ૧૭૦
 પોરાગમ ૧૫૮
 પોલિ ૮૨
 પોળ ૮૨, ૮૩
 પોળ્ય ૮૨
 પોરાગમ ૧૫૮, ૧૫૬
 પ્ર+√માપ્ ૧૧૬
 પ્રવોઠ ૬૮
 પ્રકૃતિ ૫૧
 પ્રગતિ ૧૧૭, ૧૭૨
 પ્રગતિવાદ ૧૧૭
 પ્રતાપમહાધાની પોળ ૧૧૨
 પ્રતિકૂલ ૬૫
 પ્રતિકૂળ ૫૨
 પ્રતોલિ ૮૨
 પ્રયય ૫૧
 પ્રત્યવસાન ૧૧૬
 પ્રદક્ષિણા ૬૦
 પ્રલાલ ૧૪
 પ્રવીણ ૮, ૫૭
 પ્રનોરા ૧૦૦
 પ્રસ ૬૬
 પ્રસનોગ ૧૦૦

પ્રસન્ન ૧૦૦	બહુધાન્યક ૧૬૫
પ્રસન્નપુર ૧૦૦	બહુપદ ૧૮
પ્રસ્તર ૧૧૯	બાંકુ ૯૩
પ્રાકૃત ૧૪, ૧૨૩	બાજી ૧૦૫
પ્રેમાનંદ ૮૧	બાબાજી ૧૦૭
ફલ ૧૨૬	બારમો ચંદ્ર ૧૬૫
ફરમાશુ ૯૪	વાલસૂર્ય ૯૪
ફલાણું ૧૨૩	બાવન ૧૫૨
ફારૂખી ૧૧૮	બાવનચંદન ૧૫૧
ફારૂખી ૬૨, ૬૪, ૬૫, ૬૭	બાવનાચંદન ૧૫૧, ૧૫૨
પ્રગાથો ૬૫, ૧૭૨	બાંકુ ૯૩
પુરમાણુ ૧૪૫	બાયડી વાઢવશી ૧૦૪
ફોઈ ૧૫૮	બિયાબાડુ ૧૬૫
ફોજદાર ૧૦૯	વીજ ૧૨૯
ફોન ૨૪	ભુત ૬૦, ૬૧
બગવદર ૧૬૭	ભુતખાતા ૬૧
બજાર ૯૪	ભુતપરસ્ત ૬૧
બત્રીસત્રક્ષણો ૧૬૫	ભુતગિકન ૬૧
બધવાગિયું ૮૪	બુદ્ધ ૬૦, ૬૧
બગ્ચ ૩૬	બુધવાગિયું ૮૪
બગ્ચન ૩૬	બેહુગ્ગનશીન ૧૦૩
બલ ૧૧૯	બોડિ ૧૫૩
બલારાત ૧૦૭	બોડી ૧૫૩
બલિ ૧૬૫	બોદિઅ ૧૫૩
બલિદાન ૧૬૫	બોરસણ ૧૬૭
બલિવદ ૧૧૯	બોરમદ ૧૬૭
બહુધાન ૧૬૫	બ્રહ્મ ૧૦૬

દ્રહ્યચયં ૧૨૬

મક્ત ૭૧

મક્તપાન ૭૧

ભક્તહારી ૭૧

ભત્તપારી ૭૧

મદ્ર ૧૦૩, ૧૦૬

ભદ્ર'ભદ્ર ૮૧

ભમરડો ૬૫

ભમરી . ૬૫

ભરથુ ૬૫

ભરથુ ૬૫

ભરતધર્મ ૫૩

ભરહ ૭૯

મહમજ્જ ૧૪૬

મહમજ્જ ૧૪૬

મહમજ્જ ૧૪૬

ભરથ ૧૪૬

માઠ ૧૦૩, ૧૦૬

ભયે ૧૦૬

મહક ૧૦૩

મલ્લુવ ૧૦૩

ભવાઈ ૧૧૦

ભવાડૂ ૧૧૦

ભવાડો ૧૧૦

ભાણુવડ ૧૧૭

ભાત ૭૧, ૭૨

ભાતપાળી ૭૧

ભાણુ ૭૧

મારુકજ્જ ૧૪૬

ભાણુ ૧૦૩

ભાણુક ૧૦૩

ભાયાવદર ૧૧૭

ભાવ ૧૧૦

ભીખો ૧૦૫

ભુત ૬૧

ભૂત ૬૧

મુગુકજ્જ ૧૪૬

ભેડિ ૧૨૨

ભેદ ૫૨

મોગ ૧૦૬

ભોગકટ ૧૧૭

ભોગ મળ્યા ૧૦૬

ભોગ ભાગ્યા ૧૦૬

મોગાયતન ૧૦૬

ભોળો ૧૦૬

મમર ૧૦૧

મરહુતઘડ ૧૧૪

મરહુતધા ૧૧૨, ૧૧૩

મરહુતધિ ૧૧૩

મરહુતદો ૧૧૪

મરહુતધા ૧૧૨, ૧૧૩

મરહુધ ૧૧૩

મરહુધા ૧૧૨, ૧૧૩

મરહુતધારી ૧૧૨

भड्धाभागी ११२
 भड्धी ११२, ११३, ११८
 भडुर १६
 भडुर-भृति ६४
 भध्यगच्छक ७२
 भनोद्य १०१, १०२
 भन्तवाही ५४
 भव ११५
 भयूर १२६
 भरधानेष्ठी ४५
 भरधी ४५
 भरधी ४५
 भरधी ११२, ११५, १२३
 भर्वट १३०
 भर्ह ११३
 भवय ८०
 भल्लय-गिरि ८०
 भल्लिक १४५
 भल्लिनाथी ८१
 भयी ८४
 भयीजल ८४
 भसाष्टी ११०, १११, १२३
 भसूर १३८
 भसारगल १३८
 भसाष्टी ११०, १११, ११२
 भसीति १४५
 महत्तर १०७

महत्तरिवा १०८
 महत्तरिता ६८
 महा १०२
 महाजन १०८, १०९
 महानिद्रा १०२
 महापथ १०२
 महाद्राहण १०२
 महाभारत ८१
 महायात्रा १०२
 महाराज १०७
 महाराष्ट्र ७२
 महाराष्ट्रक १८
 महारी ११
 महासाधनिष ११०
 महासाहणिक ११०
 भद्रवा १६६
 भद्रत १०८
 महुक्की १२०
 भंडी ६५
 भागध १८
 भाजवी ६५
 भातरु ३६
 भाव ३६
 भाववम् ३६
 भातृभूमि १७२
 भाषुकरी ५७, ५८
 - भातव ५६

માનવી ૫૬
 માની ૧૮
 માયા ૧૨૩
 માયાપાદ ૧૬૭
 વમારય ૧૧૯
 માલવ ૧૮
 માલિક ૧૧૫
 માલુયાવજ્ઞ ૧૪૯
 માગરોળ ૧૬૬
 માંડવી ૧૩૬, ૧૬૬
 માદો ૧૬૫
 મીઠા બોલ ૯૪
 મીઠા વિનાનો ૯૩
 મીઠું ૧૬
 મીરમલિક ૧૪૫
 મુકુટચક્ર ૧૧૩, ૧૧૪
 મુક્તિ ૩૬
 મુકધા ૧૧૦
 મુડી ૧૧૭
 મુડીપાર ૧૧૧
 મુકધા ૧૧૨
 મુઠ્ઠો ૧૧૩
 મુરઘી ૪૫
 મુઘો ૪૫
 મુર્ધ ૪૫
 મુસાર ૧૩૮
 મુંઝવણ ૧૬

મૂલતાણુ ૧૬૬
 મૂલસ્થાન ૧૬૬
 મૂળ ૪૧, ૪૪, ૪૫
 મૂળનયના ૪૫
 મૂળયા ૪૫
 મૂળાધિપ ૪૫
 મૂળેન્દ્ર ૪૫
 મેલા ૧૩૫
 મેલાન્ધુવ ૧૩૫
 મેષ ૧૧૯
 મેઠુળયા ૧૫૭
 મેયુનિયા ૧૫૭
 મોસ ૩૬, ૧૨૬
 મોગલાઈ ૬૬
 મોજ્જ ૧૬૭
 મોટા જન ૧૦૩
 મોભાગ્રજીવિ ૯૩
 મોરી ૧૨૫
 મોઘો ૯૫
 મ્યેચ ૬૦
 મ્લેચ્છત્વ ૬૪
 મ્લેચ્છતક ૬૫
 યક્ષ ૩૧
 યક્ષાયતન ૩૧
 યજ્ઞ ૩૧, ૧૨૬
 યક્ષ ૭૧

यमरासमय ७१
 यमरा ७४
 यमगृह ४५
 यमल ७४, ७६
 यमलो ७४
 यवन १०, १३६
 यवनाला १३६
 या अन्त्यादि १३३
 यात्र ११०
 यात्रा ११०
 यात्रागृहागव ११०
 यान ५२
 यार ११०
 या दुर्मेन १४७
 युक्तिप्रयुक्ति ११४
 युक्ष्विड ८१
 योत्र ३६
 योत्रकम् ३६

 रक्ष ११
 रक्त ११८
 रट्ट ७२
 रट्टि ५५
 रत्तिव १०७
 रय ११६
 रवण १०२
 रस २५, ३१, १२६

रत्नायन ३६
 रंभी १८
 राध १०७
 राधम् ११६
 (राज)नरिग्रहिन् ८५
 राज १०७
 राजो क्रयो १०४
 गन १०७, १०८
 गल ६६
 गलुं ३४
 गनि १२८
 गने १६६
 गभगन्त्री १०३
 गभगन्त्य ६६
 गभाय ८१
 गन्त ८८
 राशि १४४
 राष्ट्र ५४, ७०
 राष्ट्र ५५, ७३, ७४
 राष्ट्रगोप ७३
 राष्ट्रपति ७२, ७३, ७४
 राष्ट्रिय ५४, ५५
 राष्ट्रिय ७४
 राष्ट्रियद्वाल ५४, ५५, ७३
 राष्ट्री ७३
 राष्ट्रीय ७३
 रास ६८

रासवीला ६६
 राहम् ११६
 रांटेर १५६
 रघिर ११६
 रमा १३७
 रूप १२६
 रूचिरी भागी ८४
 रोहित ३४
 रोमक लवण १३७

लक्ष्मण ११५
 लक्ष्मी १४४
 लगध ५६
 लगी ५६
 लगध ५६
 लगध ५६
 लग्न ५१
 लच्छी १४४
 ललित गोष्ठि ८६
 लवण ६३
 लाऊ ११
 लाभापादर ११७
 लाङ्गल १३१
 लाछि १४४
 लाडीदंड ११७
 लाय काडी ८४
 लास भागी ८४

लास वावरो ११७
 लास शाही ८४
 लावण्य ६३
 लास १४३, १४४
 लांगा छव १०३
 लिङ्ग १३१
 लिप्त १३५
 लुभ्यो आवकार ६४
 लूथ ६३
 लीधु ८३
 लेथु १५१
 लोड १०७
 लोडवरथ १०७
 लोण ६३
 लोप ११
 लोडी ३४
 लोहित ३४, ११६

लुड १५१
 लुडल-लेगिस्ट ८०, १५२,
 लुडल ११६
 लुभत १४५
 लुभेरी ३४
 लुभेरी ३४
 लुभनदा ६३
 लुड ११७
 लुतन ५३

वत्सतर ३४

वत्सतरी ३४

वह १६७

वहि १६०

व० दि० १६०

वन्दनमाला १२१

वरधोडा ८४

वरधुदेव १३२

वर्ग ११७

वर्गविग्रह ११७

वर्गस्व ६८

वर्ण ३१

वर्णायम ३१

वल्गु १२६

वसति ७६

वसुरात १०७

वडु ११५

व(य)हुलदिने १६०

वणी ज्युं १०३

वंदवाक्ष १२१

वंशकट १६७

वाध १४४

वाछरडी ३४

वाछरडो ३४

वाञ्ज १६७

वाञ्ज २५

वाटिका ११६

वाडी १६

वादी ५४

वानर १०१

वानर १०१

वाम १२३

वायुयान ५१

वालि १२२

वालिगी १२६

वाली १८

वासद १६७

वाह ११६

वाडु ६३

वास ६५

वासे ६५

विकास १७२

विग्रम ५८

विक्रमादित्य ५८

विग्रह ५१, ५२

✓विज् ११६

विदग्ध ६२

विदेह युजुं १०३

विद् ३०

विद्वान् ८१

विनय १७१

विनयन विलास १७१

विनयमन्दिर १७१

विमान ५१

विषंग १४१

विश्व ६४

विश्वो ६४

विश्वायत ५३

विश्वायती ५३

विश्व ४७

विश्ववर्त्मन् ४७

विश्वजमा. ४७

विश्वरूप ४७

विश्वविद् ४७

विश्वविद्या ४६, ४७, ४८, ४९

विश्वविद्यालय ४६, ४७, ४८, ४९

५०

विश्वे देवा ४७

विष ५१

विषाणी १८

वीरभद्र १६७

वीरभद्रा १०३

वीरावधर १६७

वीरिणी ६५

वृक्ष ११६

वृद्धि ५१

वृण ११६

वृषभ ५३, ६८

वेत् ११६

वेदि १२२

वेदाङ्कट १६७

वेला ६१

वेद्य ११८

वेद्य ३०, ३१

वेद्यशास्त्र ३०

वेद्यभान १४३

वेद्यभ १५२

वेद्यभगवत् १५२

व्याकरणा ५१

व्याध ५३

व्यंत्तर ३१

व्यंत्तरायनन २१

ग्रोहि १३०

सर्ग ११६

सर्गटिना ५४

सर्गन १६५

सर्ग १४०

सर्गन १६५

सर्गनस्त १६५

सर्गन १४

सर्गश्चर १६५

सर्ग १३८

सर्ग्या ७६

सर्ग्यान्तर ७६

सर्ग्या १२०

सर्ग १३०

सर्गेनशब्द १४८

गह्वर १२३	शृंगी १८
गान्धि १४८	शेढा ८२
गाय १००	शेर ८२
शामण ८१	शेरडा ८२
गामुर्ग ४५	शेरी ८२
शाल ८०	शेखत ८५
शालि ८०	शोषक ११७
शालिवन १७	शोषा ११७
शालि-वाहन ८०	शोरिपुर १६६
शालिहोत्र ८०	श्राप १००
शाह १०७, १४८	श्रीकरी ३६, ४०, ४१
शाहभूग ४५	श्रीनगर १६५
शाहि ८४, १४८	श्रेणि ८२
शाहिशालानुशाहि १४८	श्वन् ११६
शिभी १८	श्वानस्त १६५
शिव ६८	श्वापद ४१, ४३
शियाही ८४	श्वेताश्व १००
शियाण १५	
शिवा १५, १६	षण्ड ११६
शीत १६	
शीतला १०३	सधर १२१
शुकन १६५	सधरु ११८
शुक्राष्ट ७२	सकुन्त १४, १७
शुद्धि १६०	सकुलिका १४
शु. दि. १६०	सकरा १४०
सुद्धिने १६०	सप्तपथ ६४
सुद्धि १३६	समड १५२

सगडिआ ५४
 सगडी ५४
 सगर १२०
 सगगर १५२
 सज्ज ५७, ५८
 सज्जनी ■
 सल्लु १६७
 सतेरुङ १३५
 सत्यता ६८
 सत्याग्रह १७२
 सद १६७
 सद्-आम् ८०
 सपरमेा द्विपस ६२
 सप्तपथ्युर्वन १७
 सप्तसिन्धु १५७
 सगर १०५
 सलाराष्ट्रक ७२
 समडी १४
 समस्त शाण. ४६
 समाग्रधुरीण ५३
 समाप्ति १०५
 समिति ५२
 समुत्थान्ति १७२
 समुद्र १४
 समुद्र १४
 समृद्धि ६६
 सर्वस्व ६८

सल्लु ६३
 सल्लु ६३
 सल्लु ६३
 सल्लार १४५
 सलार्छीटलर ६६
 सस्तुं ६४
 सहस्र ११५, ११६
 संग्रथ ५२
 सग्राम १५७
 संघाट ५२
 संघाटक ५२
 सघात(क) ५२
 संतति ३६
 संतान ३६
 सदल १३६
 सधि ५२
 सलेखना ५२
 संश्रय ५२
 साग्रियापदर १६७
 सात-बाहन ८०
 साद ८०
 सादिन् ८०
 साधन १११
 साधनिक १११.
 सानुक्रुण ६५
 साशी १६
 साथान १४५

साभरक १३५

साभ ५२

साभ्यवाद ११७

सायम् १२६

सारसी १२१

सारु-पेश ८७

सायज ४१, ४२, ४३, ४४, ४५

सायजुं ४२

सायजू १२२

सायय ४१, ४३, ४४

साविज ४१, ४२

साडु १११

साहणिम १११

साहपु १११

साहुरक १३५

साहस ११५

साहसदण्ड ११५

साहि १४८

साध १२१

सांजरे ६६

सांजे ६६

साधियेर १६७

सिगिरिका ४०

सिन्ध १५७

सिन्धु १५७

सियालकौट १६५

सियाल जेट १६५

सिंह ५३

सोकरी ३६, ४०, ४१

सीधुं ६३

सीकलुं ११८

सीभुव ४५

सीरहरिया ११६

मुधारे १७२

मुपात्र ६१

मुणए १८

मुस्ताधु १४५

मुस्ताधु १४५

सुरङ्गा १३५

सुराष्ट्र ७२

मुदंग १३५

मुलक्षधु १६५

मुंल १६

सेज्जा ७६

सेज्जामर ७६

सेदि ८२

संन्यव १४५

सोनेरी भणी ८४

सौराष्ट्रक १८

सू ११६

सूरजपुर १६६

सूत १६६

सूर्य ६

सूर्यपुर १६६

सूपन् ६७	सुपु ६३
सू ६५	सुवा १४३
स्टेट १३१	सुपुअ १५४
स्तवर १४१	सुपु ६३
स्तन १४१	सुपुने १५५
स्थान १६६	सुथ ८५
स्थानक १६६	सुथो ६५
स्थानेश्वर १६६	हारिज १३५
स्थिति ६६	हिसाम १२३
स्यूणा ७	हिंदु १४५ १४६
मनात १७२	दीर्घा ११६
मनातक १७२	मकुम १२३
मनात ३६	हु १४८
ममगु ५२	हेरय १३३
ममृति ५०, ६६	हेलय हेलय १३३
ममृनालिमान १७२	हेलवो हेरव १३३
ममृस्थ १०३	हेलो हेलो १३३
मना १६	हो १४६
मनामीन ६६	हो ८०
	होअसत - जोअसत १४७
हुमीम ३०, ३१	हारा १३३
हु १४५	होनिथारी ११४
हु ११६	हृदय ३६
हुमेश १२३	
हु २५	Box ३२
हु ४४	Cosmology ४७
हरिणमिउ ४४	Cunning ११४

Deer 14	Pepper 139
Denarius 136	Sandal 139
Drachme 135	Satrap 136
Fowl 45	Slave 157
Ginger 139	Stater 135
Hobson Jobson 147	Sugar 140
Hour 135	Syringe 135
Husbandman 32	Tamarind 140
Jalap 140	Universal 49
Mother land 172	Universe 49
Nation 172	Universitas 49, 50
National 172	Universitat 49
Orange 139	University 49, 50
Patriot 172	Volcan 60
Patriotic 172	*Walk 60
Patriotism 172	

BHAVAN'S LIBRARY

NB—This is issued only For one week till_____

This book should be returned within a fortnight from the date last marked below

Date of Issue	Date of Issue	Date of Issue	Date of Issue
---------------	---------------	---------------	---------------

19 AUG 1962

6 JAN 1963

2 JUL 1963

8 MAR 1964

6 DEC 1964

5961 BVH 81

12 NOV 1965

25 NOV 1965

16 APR 1966

13 DEC 1970

181226

21 OCT 1981

Bharatiya Vidya Bhavan's Granthagar

Call No ૫૩/સાંસ્કૃત/૩૪૬૮૦

Title સોજી અને સોજી

Author ડૉ. ભોગીલાલ જી સોજી

NB —This book is issued only for one week till

To be issued after 12/8/62

Date of Issue	Borrower's No	Date of Issue	Borrower's No
---------------	---------------	---------------	---------------

19 AUG 1962 188

12 NOV 1965

18 JAN 1963 199

2 JUL 1963